

**UCHWAŁA NR XXII/146/2020
RADY GMINY GARDEJA**

z dnia 28 października 2020 r.

w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja na lata 2020-2023”.

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dn. 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 713) oraz art. 87 ust. 3 i 4 ustawy z dn. 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 282 z późn. zm.) po uzyskaniu pozytywnej opinii Pomorskiego Konserwatora Zabytków z siedzibą w Gdańsku. **Rada Gminy Gardeja uchwala**, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się do realizacji „Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja na lata 2020-2023” stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Wójtowi Gminy Gardeja.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego.

Przewodniczący Rady
Gminy

Zbigniew Duszyński

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY GARDEJA NA LATA 2020 – 2023

**GARDEJA
2020 r.**

ZLECENIODAWCA:

Gmina Gardeja
82-520 Gardeja
ul. Kwidzyńska 21
tel. 55 262 40 50
e-mail: info@gardeja.pl
www.gardeja.pl

WYKONAWCA:

Judyta Nawrot-Bukowiec
ul. Armii Krajowej 2/3
39-100 Ropczyce
tel. 783 798 165
e-mail: reliktarcheologia@gmail.com
www.reliktarcheologia.pl

Autor opracowania:

Judyta Nawrot-Bukowiec

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP.....	5
2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	5
3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE	6
4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.....	12
4.1 Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami - dokumenty o znaczeniu krajowym	12
4.1.1 Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022.....	13
4.1.2 Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2013 oraz Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2020.....	14
4.1.3 Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020	14
4.1.4 Koncepcja Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030	15
4.1.5 Strategia Rozwoju Kraju 2020 - Aktywne społeczeństwo, Konkurencyjna gospodarka, Sprawne państwo.....	16
4.2. Relacje Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu.....	16
4.2.1 Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2020.....	16
4.2.2 Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego na lata 2005-2020.....	18
4.2.3 Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego	19
4.2.4 Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020.....	22
4.2.5 Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego.....	22
5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	23
5.1 Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych gminy)	23
5.1.1 Strategia Zrównoważonego Rozwoju Gminy Gardeja	23
5.1.2 Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Gardeja	25
5.1.3 Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Gardeja	29
5.2 Zasoby dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy	35
5.2.1 Charakterystyka gminy	35
5.2.2 Rys historyczny.....	36
5.2.3 Krajobraz kulturowy i zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy	45
5.2.4 Zabytki ruchome	75
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	75
5.3.1 Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków	76
5.4 Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.....	77
5.5 Zabytki archeologiczne w gminnej ewidencji zabytków.....	78
5.6 Dziedzictwo niematerialne.....	79
6. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ	80
7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE	81
8. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	85
9. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	86

10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	87
11. REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ GMINĘ ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTKÓW	94

1. WSTĘP

Program ten stanowi aktualizację opracowanego dokumentu - Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja na lata 2014 - 2017. Gminny Program został zaktualizowany w zakresie potencjału dziedzictwa kulturowego oraz dostosowany do zmieniających się realiów dotyczących opieki nad zabytkami w części analizy SWOT, celów i działań.

Niniejszy dokument służy określeniu działań gminy w zakresie inicjowania, wspierania i koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Działania te winny odbywać się w harmonii z działaniami gospodarczymi i społecznymi oraz zapewniać ochronę dziedzictwa kulturowego środkami prawnymi, takimi jak odpowiednie zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego oraz finansowymi, poprzez przeznaczenie części budżetu gminy na ochronę zabytków. Procesy rozwojowe zachodzić powinny przy zapewnieniu warunków trwania i zachowania dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń oraz przy wykorzystaniu zabytków na potrzeby społeczne, gospodarcze i edukacyjne. Lokalne dziedzictwo kulturowe posiada potencjał wpływający na atrakcyjność ekonomiczną regionu poprzez rozwój turystyki w oparciu o zabytki. Poprzez wyznaczone działania może przyczynić się do wzmocnienia świadomości wspólnoty kulturowej i lokalnej tożsamości.

Przedmiotem programu opieki nad zabytkami jest dziedzictwo kulturowe znajdujące się w granicach administracyjnych gminy Gardeja. Są to pojedyncze obiekty i zespoły budowli, dzieła sztuki, elementy zagospodarowania przestrzeni, krajobraz miejski i wiejski, obszary kształtujące świadomość i tożsamość regionalną mieszkańców, zdefiniowane poprzez wpis do rejestru zabytków i w formie gminnej ewidencji zabytków.

Program wskazuje działania służące poprawie stanu zabytków ich adaptacji i rewaloryzacji oraz zwiększenia do nich dostępności mieszkańców i turystów. Podmiotem programu jest społeczność lokalna. Program adresowany jest do mieszkańców gminy, w tym do właścicieli zabytków, władz samorządu terytorialnego, miejscowych organizacji i osób zainteresowanych dziedzictwem kulturowym, mogących w praktyce zastosować się do nakreślonych postulatów i możliwości działań. Gminny program opieki nad zabytkami opracowywany jest na cztery kolejne lata, tym samym zadania w nim wskazane nie wyczerpują wszystkich zagadnień związanych z problematyką ochrony zabytków w gminie. Część tych rozwiązań będzie wymagała kontynuacji w kolejnej perspektywie.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja jest dokumentem uzupełniającym w stosunku do innych aktów planowania w gminie, takich jak miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego czy studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Podstawą prawną sporządzenia gminnego programu opieki nad zabytkami jest art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2019 r., poz. 730, ze zm.) mówiący, że:

1. Wójt, burmistrz lub prezydenta miasta sporządza na okres 4 lat program opieki nad zabytkami (art. 87 ust. 1 cyt. wyżej ustawy).
2. Gminny program opieki nad zabytkami podlega uchwaleniu przez radę (miasta, gminy, powiatu) po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków (ust. 3 cyt. wyżej ustawy).
3. Program ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym (ust. 4 cyt. wyżej ustawy).
4. Z realizacji programu wójt, burmistrz lub prezydent sporządza, co dwa lata, sprawozdanie, które przedstawia Radzie.

W przypadku programów na poziomie gminnym podstawą ich sporządzenia jest Gminna Ewidencja Zabytków założona w oparciu o ustawę z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Ustalenia gminnego programu opieki nad zabytkami uwzględnione zostają w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Celem Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami w świetle ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami jest:

1. Włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju.

2. Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej.

3. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.

4. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego.

5. Podejmowanie zadań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami.

6. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków.

7. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE

Zabytki zostały objęte w Polsce ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela. Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju cywilizacyjnego oraz zadania państwa w zakresie ochrony tego dziedzictwa określają artykuły 5 i 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Dookreślenie tego konstytucyjnego obowiązku państwa wraz z podziałem kompetencji na poszczególne organy administracji publicznej i instytucje państwowe następuje na poziomie ustawodawstwa zwykłego.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r., która zastąpiła starą ustawę o ochronie dóbr kultury z 1962 r., powiązała ochronę zabytków z ochroną szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego, umieszczając to zagadnienie w kontekście naszego uczestnictwa w kulturze i historii całej Europy. Nowe prawo zostało dostosowane do zasad obowiązujących w Unii Europejskiej.

Obowiązujące uregulowania prawne, dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zostały zawarte w:

➤ **Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.** (*j. t. Dz. U. z 2009 r., Nr 114, poz. 946*) w przepisach:

Art. 5: „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.

Art. 6 ust. 1: „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju oraz (...) udziela pomocy Polakom zamieszkającym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym”.

Art. 86: „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”.

- **Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (Dz. U. z 2019 poz. 730, ze zm.), która jest głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce. Przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami należy uwzględnić przepisy tej ustawy, takie jak:

Art. 3: definiuje podstawowe pojęcia użyte w ustawie, takie jak: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku.

W tym miejscu należy wyjaśnić pojęcie zabytku. Zabytek, jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, które są dziełem człowieka lub związane są z jego działalnością. Stanowią one świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Art. 4: objaśnia, że ochrona zabytków polega na podejmowaniu w szczególności przez organy administracji publicznej działań mających na celu: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.

Art. 5: określa, w sposób otwarty, kwestię opieki nad zabytkami: „Opieka nad zabytkami sprawowana jest przez jego właściciela lub posiadacza i polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz o jego znaczeniu dla historii kultury”.

Art. 6: klasyfikuje w układzie rzeczowym przedmioty ochrony i zarazem stanowi szczegółową definicję zabytku:

- „1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:
- 1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:
    - a) krajobrazami kulturowymi,
    - b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
    - c) dziełami architektury i budownictwa,
    - d) dziełami budownictwa obronnego,
    - e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
    - f) cmentarzami,
    - g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
    - h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
  - 2) zabytki ruchome będące, w szczególności:
    - a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
    - b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
    - c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
    - d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,

- e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach,
  - f) instrumentami muzycznymi,
  - g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
  - h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
  - b) cmentarzyskami,
  - c) kurhanami,
  - d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.
2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

Art 7: reguluje następujące formy ochrony zabytków:

- 1) Wpis do rejestru zabytków, który dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi Wojewódzki Konserwator Zabytków.
- 1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa.
- 2) Uznanie za pomnik historii, zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru lub parku kulturowego o szczególnej wartości dla kultury przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego.
- 3) Utworzenie parku kulturowego, w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Park kulturowy może utworzyć, na podstawie uchwały, rada gminy po zasięgnięciu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
- 4) Ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. Dotyczą w szczególności: zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków i ich otoczenia, innych zabytków nieruchomych znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków oraz parków kulturowych. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się również, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Art. 16 ust. 1: wskazuje radę gminy, jako organ tworzący park kulturowy, w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Jest on tworzony na podstawie uchwały, po zasięgnięciu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Art. 17: określa zakazy i ograniczenia dotyczące terenu parku kulturowego, związane z: prowadzeniem robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej, zmianami sposobu korzystania z zabytków nieruchomych, umieszczeniem tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1, składowaniem lub magazynowaniem odpadów, zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury, składowania lub magazynowania odpadów.

Art. 18: „1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania

przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. 2. W koncepcji, strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności: 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami; 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu; 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami”.

Art. 19: wskazuje, że „1. studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę: zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia, innych zabytków nieruchomości, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków, parków kulturowych. 1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę: 1) zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia; 2) innych zabytków nieruchomości, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków. 1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności: 1) ochronę zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia; 2) ochronę zabytków nieruchomości, innych niż wymienione w pkt. 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków; 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych. 2. W przypadku gdy gmina posiada Gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1. 3. W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków”.

Art. 20: mówi o konieczności uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego wojewódzkich i miejscowych z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Art. 21: „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy”.

Art. 22: „1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki Konserwator Zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte: 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru; 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków; 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

6. Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych”.

Art. 89: wskazuje, że „organami ochrony zabytków są:

1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;

2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków”.

- **Ustawie z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym** (*Dz. U. z 2019, poz. 506, ze zm.*), gdzie w art. 7 ust 1 pkt. 9 zostały określone zadania własne gminy: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy (...) kultury, w tym (...) ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”. Pośrednio do ochrony zabytków odnoszą się zadania obejmujące kwestie: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej, gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, bibliotek gminnych i innych instytucji kultury, kultury fizycznej i turystyki, zieleni gminnej i zadrzewień, cmentarzy gminnych, utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych, promocji gminy.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się w innych obowiązujących ustawach, w tym:

- **Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (*Dz. U. z 2019 r. poz. 60, ze zm.*). Ustawa określa zasady kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej oraz zakres i sposoby postępowania w sprawach przeznaczania terenów na określone cele oraz ustalania zasad ich zagospodarowania i zabudowy. Ustawa, mówi także, że w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, uwzględnia się wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.
- **Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. - Prawo budowlane** (*j. t. Dz. U. z 2019 r. poz. 1186, ze zm.*). Ustawa normuje działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbioru obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach. Przepisy ustawy nie naruszają przepisów odrębnych, a w szczególności, między innymi o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami - w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Ustawa dotyczy także obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków.
- **Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska** (*j. t. Dz. U. z 2019 r., poz. 1396, ze zm.*). W odniesieniu do zieleni zabytkowej objętej ochroną prawną Ustawa reguluje zasady wydawania pozwoleń na wycinkę i pielęgnację zieleni, definiuje wymóg uzgadniania z wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz jego kompetencje w zakresie wydawania pozwoleń na podejmowanie prac polegających na usunięciu drzew lub krzewów z nieruchomości zabytkowej lub jej części będącej wpisany do rejestru parkiem, ogrodem lub inną formą zaprojektowanej zieleni.
- **Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody** (*Dz. U. 2019 poz. 1696 ze zm.*), której przepisy określają między innymi kompetencje dotyczące wycinki i pielęgnacji drzew, na terenach objętych prawną ochroną konserwatorską.
- **Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami** (*j. t. Dz. U. z 2019 r., poz. 270, ze zm.*). Ustawa reguluje zbywanie nieruchomości zabytkowych własności Skarbu Państwa bądź samorządu terytorialnego:
  - art. 13 ust. 4 - Sprzedaż, zamiana, darowizna lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków, stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek, wymaga pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków,
  - art. 13 ust. 5 - Sprzedaż, zamiana, darowizna lub dzierżawa nieruchomości stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, będących cmentarzami ujętymi

w wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek wymagają pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków).

- **Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej** (*Dz. U. z 2019 r. poz. 115, ze zm.*). Ustawa precyzuje, że działalność kulturalna polega na upowszechnianiu i ochronie kultury (art. 1 ust. 1). Mecenat nad działalnością kulturalną sprawuje państwo i polega on na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opieki nad zabytkami. (art. 1 ust. 2). Mecenat nad działalnością kulturalną sprawują też jednostki samorządu terytorialnego (art. 1 ust. 4). Art. 2 ustawy wymienia formy organizacyjne działalności kulturalnej, wśród których znajdują się obok teatrów, oper, operetek, filharmonii, orkiestr, kin, muzeów, bibliotek, domów kultury, ognisk artystycznych, galerii sztuki - ośrodki badań i dokumentacji w różnych dziedzinach kultury. Jednostki samorządu terytorialnego organizują działalność kulturalną, tworząc samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym. Prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym (art. 9 ust. 1, 2). Instytucje kultury, a zwłaszcza muzea, jednostki organizacyjne mające na celu opiekę nad zabytkami, ośrodki badań i dokumentacji, biura wystaw artystycznych, galerie i centra sztuki, FilMOTEKA Narodowa, biblioteki, domy i ośrodki kultury, świetlice i kluby, ogniska artystyczne, domy pracy twórczej - prowadzą w szczególności działalność w zakresie upowszechniania kultury. Do podstawowych zadań tych instytucji należy między innymi sprawowanie opieki nad zabytkami.
- **Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie** (*Dz. U. z 2019 r. poz. 688, ze zm.*). W ramach ustawy, gminy mogą wspierać działalność kulturalną związaną z ochroną zabytków i tradycji prowadzoną przez organizacje pozarządowe (między innymi stowarzyszenia).

Zasady ochrony zabytków, znajdujących się w muzeach i bibliotekach, zostały określone w:

- **Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach** (*Dz. U. z 2019 r. poz. 917*). Określa podstawowe ramy i zasady funkcjonowania polskich muzeów. Według przepisów ustawy „Muzeum jest jednostką organizacyjną nie nastawioną na osiąganie zysku, której celem jest trwała ochrona dóbr kultury, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie kontaktu ze zbiorami” (art. 1).

Zgodnie z ustawą muzeum realizuje powyższe cele poprzez:

- „1) gromadzenie dóbr kultury w statutowo określonym zakresie,
- 2) katalogowanie i naukowe opracowywanie zgromadzonych muzealiów,
- 3) przechowywanie gromadzonych dóbr kultury, w warunkach zapewniających im właściwy stan zachowania i bezpieczeństwo, oraz magazynowanie ich w sposób dostępny do celów naukowych,
- 4) zabezpieczanie i konserwację muzealiów oraz, w miarę możliwości, zabezpieczanie stanowisk archeologicznych oraz innych nieruchomych obiektów kultury materialnej i przyrody,
- 5) urządzanie wystaw,
- 6) organizowanie i prowadzenie badań, ekspedycji naukowych oraz prac wykopaliskowych,
- 7) prowadzenie działalności edukacyjnej,
- 8) udostępnianie zbiorów do celów naukowych i edukacyjnych,
- 9) zapewnianie właściwych warunków zwiedzania i korzystania ze zbiorów,
- 10) prowadzenie działalności wydawniczej” (art. 2).

Gmina jako podmiot tworzący (lub przejmujący) muzeum zobowiązana jest do:

- 1) zapewnienia środków potrzebnych do utrzymania i rozwoju muzeum,
- 2) zapewnienia bezpieczeństwa zgromadzonym zbiorom,
- 3) sprawowania nadzoru nad muzeum.

- **Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach** (*Dz. U. z 2019 poz. 1479*). Mówi, iż biblioteki i ich zbiory stanowią dobro narodowe, służą zachowaniu dziedzictwa narodowego. Biblioteki organizują i zapewniają dostęp do zasobów dorobku nauki i kultury polskiej oraz światowej.

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy:

- **Ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach** (*Dz. U. z 2019 poz. 553, ze zm.*).

Do aktów wykonawczych dotyczących ochrony i opieki nad zabytkami należy także:

- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dn. 02.08.2018 r. ws. prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (*Dz. U. z 2018 r. poz. 1609*);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dn. 26.05.2011 r. ws. prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (*Dz. U. z 2011 r., poz. 661*);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dn. 28.04.2017 r. ws. Listy Skarbów Dziedzictwa (*Dz. U. z 2017 r. poz. 928*);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dn. 16.08.2017 r. ws. dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (*Dz. U. z 2017 r. poz. 1674*);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dn. 10.01.2014 r. ws. dotacji na badania archeologiczne (*Dz. U. z 2014 r. poz. 110*);
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dn. 09.02.2004 r. ws. wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków (*Dz. U. z 2004 r., poz. 259*);
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dn. 25.08.2004 r. ws. organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (*Dz. U. z 2004 r., poz. 2153*);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dn. 18.04.2011 r. ws. wywozu zabytków za granicę (*Dz. U. z 2011, poz. 510*).

4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

4.1 Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami - dokumenty o znaczeniu krajowym

Gminny program opieki nad zabytkami gminy Gardeja zgodny jest z założeniami polityki państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Dokumenty, do których odwołuje się GPONZ połączono na trzech poziomach: ogólnokrajowym, regionalnym (wojewódzkim) oraz lokalnym. Są to różnego rodzaju strategie, studia i programy, które dotyczą problematyki ochrony i popularyzacji dziedzictwa kulturowego.

4.1.1 Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022¹

Najważniejszym w skali kraju dokumentem związanym z ochroną dziedzictwa kulturowego jest Krajowy Program Opieki nad Zabytkami. Dokument ten obejmuje lata 2019-2022. Został on przyjęty Uchwałą Nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r.

Głównym celem *Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022* jest stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami poprzez optymalizację systemu ochrony dziedzictwa kulturowego, wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami i budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego.

W ramach programu będą realizowane następujące cele:

Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami:

Cel szczegółowy 1: Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego.

Kierunki działań 1.1: Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym.

Zadania:

- ✓ szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, w tym pracowników merytorycznych, z uwzględnieniem zagadnień z zakresu planowania przestrzennego i dostępności dla osób z niepełnosprawnościami.
- ✓ budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym.
- ✓ merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach.
- ✓ konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami.

Kierunek działań 1.2: Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym.

Zadania:

- ✓ wspieranie rozwijania kompetencji zawodowych przez pracowników służb konserwatorskich.
- ✓ ewaluacja stosowanych standardów i metod konserwatorskich.
- ✓ wsparcie działań dokumentacyjnych zasobu zabytkowego.
- ✓ powołanie Centrum Architektury Drewnianej.

Cel szczegółowy 2: Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami.

Kierunki działań 2.1: Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami.

- ✓ upowszechnianie standardów i metod konserwatorskich dla wybranych zasobów zabytkowych (wybór zasobów, wypracowanie zaleceń dla opiekunów zasobu zabytkowego dotyczących metod konserwacji, adaptacji, dokumentacji i badań, upowszechnianie przez bazę wiedzy).

Kierunek działań 2.2: Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego.

- ✓ podniesienie bezpieczeństwa zabytków ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje.

Cel szczegółowy 3: Budowanie świadomości społecznej wartości kulturowego.

Kierunki działań 3.1: Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości.

- ✓ kampania społeczno-edukacyjna w mediach, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i dostępności do zabytków dla osób z niepełnosprawnościami.
- ✓ Tworzenie narzędzi edukacyjnych dla szkół i instytucji kultury, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Kierunek działań 3.2: Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami.

- ✓ program dotacyjny dla organizacji pozarządowych w zakresie popularyzowania i upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym, budowania świadomości

¹ Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2019-2022, przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 13 sierpnia 2019 r.

lokalnej, a także włączania społeczeństwa w opiekę nad zasobem dziedzictwa kulturowego.

4.1.2 Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2013² oraz Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2020³.

Drugim ważnym dokumentem związanym z ochroną dziedzictwa kulturowego, funkcjonującym na poziomie kraju, jest Narodowa strategia rozwoju kultury z uzupełnieniem na lata 2004-2020. Określa ona działania konieczne do zrealizowania w regionie. Podkreśla przy tym ważność działań na rzecz zrównoważonego rozwoju kulturowego regionów w Polsce. Główne założenia Strategii związane z ochroną dziedzictwa kulturowego, to m.in.: działania zmierzające do aktywnego zarządzania zasobami materialnego dziedzictwa kulturowego poprzez poprawę stanu zabytków, zwiększenie ich dostępności dla turystów, inwestorów, mieszkańców, adaptacje, zwiększenie atrakcyjności regionów dzięki wykorzystaniu przez nie wartości wynikających z lokalnego zasobu dziedzictwa kulturowego oraz edukacja i wdrażanie metod nowoczesnego administrowania związanego z ochroną i zachowaniem zabytków.

Jednym z instrumentów, za pomocą których realizowane są wspomniane cele Strategii jest "Narodowy Program Kultury. Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego na lata 2004-2020". Podstawą do jego sformułowania jest uznanie dziedzictwa kulturowego za wartość mającą wpływ na rozwój i upowszechnienie kultury, a także za potencjał regionów służący wzrostowi konkurencyjności regionów dla turystów, inwestorów i mieszkańców.

Narodowy Program Kultury "Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego" określa działania w sferze ochrony zabytków, m.in.: przygotowanie skutecznego systemu prawno-finansowego wspierania ochrony i opieki nad zabytkami; podjęcie prac nad kompleksowym systemem edukacji na rzecz dziedzictwa; poszukiwanie instrumentów wzmacniających efekty działalności służby konserwatorskiej; intensyfikacja ochrony; upowszechnienie dziedzictwa kulturowego, w tym kompleksowa poprawa stanu zabytków nieruchomych i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne rekreacyjne i inne cele społeczne; zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych.

4.1.3 Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020⁴

Strategia rozwoju kapitału społecznego 2020 została przyjęta uchwałą nr 61 przez Radę Ministrów z dnia 26 marca 2013 r. Jest jedną z dziewięciu tzw. strategii zintegrowanych, służących wdrożeniu SRK 2020. Jako cel główny wskazano w niej wzmocnienie udziału kapitału społecznego w rozwoju społeczno - gospodarczym Polski, w którego ramach określono cztery cele szczegółowe.

W kontekście ochrony zabytków i opieki nad nimi wskazać można czwarty z celów „Rozwój i efektywne wykorzystanie potencjału kulturowego i kreatywnego”, a zwłaszcza jego Priorytet 4.1 „Wzmocnienie roli kultury w budowaniu spójności społecznej”. Wytyczone tutaj kierunki działań to:

4.1.1. Tworzenie warunków wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym,

4.1.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego oraz krajobrazu,

4.1.3. Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury.

Walory i potencjał tkwiący w dziedzictwie kulturowym są postrzegane w strategii jako „kluczowy element potencjału kulturowego”, a tym samym jedna z „szans rozwojowych dla całego społeczeństwa”. W strategii podnosi się także kwestię znaczenia aktywnej partycypacji społecznej w ochronie zabytków i opiece nad nimi.

²Narodowa strategia rozwoju kultury na lata 2004 – 2013, Ministerstwo Kultury.

³Uzupełnienie narodowej strategii rozwoju kultury na lata 2004 – 2020, Ministerstwo Kultury, Warszawa 2005

⁴ Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020, przyjęta uchwałą nr 61 przez Radę Ministrów z dnia 26 marca 2013 r., Warszawa 2013 r.

4.1.4 Koncepcja Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030⁵

Dokument dotyczący ładu przestrzennego Polski przyjęty został przez Radę Ministrów 13 grudnia 2011 r. Jego celem strategicznym jest efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów rozwojowych do osiągnięcia: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia i większej sprawności państwa oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej w długiej perspektywie czasowej. Szczególny nacisk położony został na budowanie i utrzymywanie ładu przestrzennego, który decyduje o warunkach życia obywateli, funkcjonowaniu gospodarki i pozwala wykorzystywać szanse rozwojowe.

W ramach dokumentu zdefiniowane zostały m.in. uwarunkowania polityki przestrzennego zagospodarowania kraju w perspektywie najbliższych dwudziestu lat. Uwzględniono wśród nich także uwarunkowania wynikające z dziedzictwa kulturowego. Zdiagnozowano m.in. niski, niezgodny z posiadanym potencjałem rozwojowym, poziom wykorzystania funkcji symbolicznych i promocyjnych zasobów dziedzictwa kulturowego.

Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 uwzględnia powiązania polityki przestrzennej z ochroną i opieką nad zabytkami oraz zalecenia odnoszące się do zachowania i wykorzystania dziedzictwa kulturowego Polski:

1. rewitalizacja historycznych i zabytkowych obiektów w celu wzmocnienia i wyeksponowania ich funkcji;
2. zabezpieczenie możliwości dalszego rozwoju społeczno-gospodarczego w oparciu o zachowanie w dobrym stanie zasobów naturalnych, kulturowych i lokalnych walorów środowiska;
3. zachowanie dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, w tym najcenniejszych fragmentów przestrzeni przyrodniczej, w procesie trwałego rozwoju społeczno-gospodarczego – przy aktywnym udziale różnorodnych partnerów, w szczególności społeczności lokalnych;
4. rozpoznanie i zachowanie charakterystycznych krajobrazów przyrodniczych i historycznych oraz związanych z nimi elementów symbolicznych o charakterze dóbr materialnych lub stanowiących część niematerialną dziedzictwa kultury oraz rozwój współczesnych krajobrazów kulturowych;
5. wykorzystanie unikalnych zasobów krajobrazu kulturowego i budowanie specjalizacji terytorialnej w celu rozwoju lokalnych rynków pracy;
6. ochrona i wykorzystanie dla harmonijnego rozwoju obszarów wiejskich ich potencjału przyrodniczego, krajobrazowego i kulturowego;
7. dbałość o zabytki oraz dziedzictwo kulturowe, kultywowanie tradycji lokalnych, sprzyjające rozwojowi turystyki i wspomagające proces budowania/wzmacniania tożsamości kulturowej;
8. kompleksowe lokalne programy rewitalizacji powinny zapewniać poprawę stanu budynków mieszkalnych i budynków użyteczności publicznej, ochronę dziedzictwa kulturowego, zapewnienie wysokiej jakości przestrzeni publicznych, poprawę transportu publicznego, itp.;
9. zintegrowana ochrona dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego;
10. prowadzenie aktywnej polityki konserwatorskiej i promocyjnej w stosunku do zasobów przyrodniczych, krajobrazowych i zabytkowych obiektów kultury, obejmującej określenie przestrzeni i obiektów poddanych ochronie lub wskazanych do ochrony, prowadzenie monitoringu zachowania zasobów; powstanie list krajobrazów i obiektów o unikatowych wartościach przyrodniczych, historycznych, archeologicznych, szczególnie o cechach symbolu, a także upowszechnienie listy krajobrazów zagrożonych;
11. zabezpieczenie dziedzictwa przed skutkami klęsk żywiołowych;
12. edukacja obywatelska w zakresie budowania powszechnego przekonania, że polska przestrzeń pojmowana jako bogactwo naturalne i dziedzictwo kulturowe podlega zasadom zrównoważonego rozwoju, a ład przestrzenny jest dobrem publicznym.

---

⁵ *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, przyjęta przez Radę Ministrów 13 grudnia 2011 r., Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2012.

4.1.5 Strategia Rozwoju Kraju 2020 - Aktywne społeczeństwo, Konkurencyjna gospodarka, Sprawne państwo⁶

Strategia Rozwoju Kraju 2020 została uchwalona przez Radę Ministrów dnia 25 września 2012 r. Jest to główna strategia rozwojowa w średnim horyzoncie czasowym, wskazuje strategiczne zadania państwa, których podjęcie w perspektywie najbliższych lat jest niezbędne, by wzmocnić procesy rozwojowe.

Strategia wyznacza trzy obszary strategiczne, w których będą się koncentrować główne zadania:

1. Sprawne i efektywne państwo;
2. Konkurencyjna gospodarka;
3. Spójność społeczna i terytorialna.

W Strategii pojawiają się zapisy mówiące o wprowadzeniu obowiązku sporządzania planów zagospodarowania przestrzennego obszarów funkcjonalnych obejmujących obszary miejskie, a w szczególności metropolitalne, tereny wrażliwe rozwojowo, związane z ochroną między innymi dziedzictwa kulturowego (Cel I.1. Przejście od administrowania do zarządzania rozwojem, Priorytet I.1.5. Zapewnienie ładu przestrzennego).

Drugim ważnym, podkreślonym przez strategię obszarem jest digitalizacja zasobów dziedzictwa narodowego oraz zapewnienie właściwego ich przechowywania (Cel II.5. Zwiększenie wykorzystania technologii cyfrowych, Priorytet II.5.3. Zapewnienie odpowiedniej jakości treści i usług cyfrowych; Cel III.2. Zapewnienie dostępu i określonych standardów usług publicznych, Priorytet III.2.1. Podnoszenie jakości i dostępności usług publicznych).

Ponadto wspierany będzie rozwój infrastruktury społecznej - w tym infrastruktury kulturalnej - oraz działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego, co stanowi ważny czynnik rozwoju i podnoszenia atrakcyjności gminy (Cel III.3. Wzmocnienie mechanizmów terytorialnego równoważenia rozwoju oraz integracja przestrzenna dla rozwijania i pełnego wykorzystania potencjałów regionalnych, Priorytet III.3.2. Wzmacnianie ośrodków wojewódzkich).

4.2. Relacje Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

Podczas wykonywania Gminnego Programu opieki nad Zabytkami omówiono uwarunkowania zewnętrzne ochrony zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy wynikające z dokumentów na poziomie:

- Wojewódzkim: Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016 - 2020, Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego na lata 2005-2020, Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego, Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020,
- Powiatowym: Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami jest zgodny z celami, zasadami i kierunkami wyznaczonymi w wojewódzkich i powiatowych dokumentach programowych oraz z dokumentami wyznaczającymi kierunki polityki przestrzennej gminy.

Dokumenty opracowane na poziomie województwa i powiatu:

4.2.1 Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2020

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2020 przyjęty został przez Sejmik Województwa Pomorskiego uchwałą nr 247/XXVI/16 z dnia 26.09.2016 r.

Zgodnie z Wprowadzeniem do Programu głównym zamierzeniem tego dokumentu ma być stworzenie warunków dla kreowania i realizowania zadań z zakresu ochrony zabytków na terenie województwa pomorskiego oraz wykorzystanie dziedzictwa kulturowego jako czynnika

---

⁶Strategia Rozwoju Kraju 2020, dokument przyjęty uchwałą Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r., Warszawa 2012 r.

wpływającego na realizację planów rozwojowych regionu w zakresie jakości życia mieszkańców oraz wzrostu konkurencyjności gospodarki.

Celem Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016-2019 jest „Wzmocnienie poziomu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego, służące zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu”.

Cel ten realizowany będzie poprzez wyznaczone działania w 4 priorytetach:

1. Zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi,
2. Zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzecznego,
3. Badanie, dokumentacja i promocja dziedzictwa kulturowego,
4. Opieka nad zabytkami stanowiącymi mienie i własność samorządu województwa pomorskiego.

Priorytet pierwszy obejmuje trzy kierunki działań, w których jako pierwszy kierunek zawiera się: zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi służące budowaniu tożsamości mieszkańców realizowane poprzez konserwację, renowację i inne działania służące poprawie stanu zachowania obiektów sakralnych (kościółów, klasztorów, kaplic, domów modlitwy, kapliczek przydrożnych, cmentarzy, kalwarii itp.), parków, ogrodów, zieleni komponowanej, kompozycji małej architektury; rewitalizację zabytkowych zespołów ruralistycznych i urbanistycznych; zabezpieczenie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, znakowanie i ewidencjonowanie zabytków ruchomych itp.). Następnie - zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi regionu służące budowaniu atrakcyjnej oferty kulturalnej i turystycznej realizowane poprzez konserwację, renowację i inne działania służące poprawie stanu zachowania zabytków nieruchomych: obiektów budownictwa obronnego (mury, baszty, zamki, twierdze, zespoły fortyfikacji, zespoły koszarowe, budowle obronne itp.), obiektów przemysłu i techniki (fabryki, młyny, wiatraki, kuźnie, wieże ciśnień, hale produkcyjne, browary, gorzelnie itp.), obiektów gospodarczych (magazyny, spichlerze, stajnie, stodoły i inne obiekty w obrębie zespołów folwarcznych, zagród itp.), obiektów mieszkalnych miast i wsi (dwory, pałace, wille, kamienice, tradycyjne obiekty budownictwa wiejskiego, zagrody itp.), obiektów użyteczności publicznej (ratusze, szkoły, szpitale, przytułki, sądy, dworce, karczmy itp.); adaptację na cele kulturalne, edukacyjne, turystyczne obszarów i obiektów przemysłowych i powojennych, pokolejowych; ochronę i konserwację zabytków archeologicznych, zbiorów muzealnych i archiwaliów, zabytków ruchomych; montaż w obiektach zabytkowych urządzeń niezbędnych dla zapewnienia właściwych warunków przechowywania i eksponowania zabytków ruchomych, muzealiów oraz trwałego zachowania i użytkowania tych budowli. Kolejnym kierunkiem działań w ramach pierwszego priorytetu jest ochrona i ekspozycja charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego, w tym zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej realizowanym poprzez wprowadzenie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zapewniających ochronę wartościowych elementów krajobrazu kulturowego oraz dobrą kontynuację krajobrazową struktur osadniczych; eliminację obiektów dysharmonijnych i zakłócających ekspozycję krajobrazową cennych zespołów zabytkowych; skoordynowaną iluminację akcentów i dominant urbanistycznych o charakterze zabytkowym; oznakowanie obiektów zabytkowych i tworzenie szlaków kulturowych.

Priorytet drugi skupia się na zachowaniu kulturowego dziedzictwa morskiego i rzecznego służące budowaniu tożsamości regionalnej – jako pierwszego kierunku działań, realizowanego poprzez konserwację, renowację i inne działania służące poprawie stanu zachowania: urządzeń hydrotechnicznych (śluzy, przepusty, stacje pomp, młyny, elektrownie wodne itp.), obiektów charakterystycznych dla krajobrazów morskich i rzecznych, takich jak między innymi mosty zwodzone, obrotowe, portów morskich (handlowych i rybackich z towarzyszącą zabudową i nabrzeżami), budowli przemysłowych związanych z gospodarką morską (w tym z przemysłem stoczniowym); rewitalizację zabytkowych obszarów portowych i przemysłowych związanych z przemysłem morskim i gospodarką morską; konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych dziedzictwa morskiego i rzecznego (w tym archeologicznych). Następnie, jako drugi kierunek działań wyznaczono zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzecznego służące budowaniu atrakcyjnej oferty kulturalnej i turystycznej poprzez konserwację, renowację i inne

działania służące poprawie stanu zachowania budowli przemysłowych związanych z gospodarką morską i żegluga, osad rybackich i ich dziedzictwa materialnego, latarni morskich, nadbrzeżnych fortyfikacji, elementów dziedzictwa kurortów i uzdrowisk nadmorskich; zachowanie zanikającej kultury materialnej portów morskich i rzecznych oraz wsi rybackich; odnowę i ożywienie zdegradowanych obszarów portowych i innych związanych z przemysłem morskim; zachowanie i ochronę charakterystycznych obiektów hydrotechnicznych, związanych z zagospodarowaniem wód śródlądowych; pielęgnowanie i promocję tradycji morskich oraz tradycji związanych z życiem codziennym mieszkańców strefy przybrzeżnej; adaptację na cele kulturalne, edukacyjne, turystyczne obszarów i obiektów dziedzictwa morskiego i rzecznego. Trzeci kierunek obejmuje ochronę i ekspozycję charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego: ekspozycję najcenniejszych zabytków dziedzictwa morskiego i rzeczno, zachowanie krajobrazu kulturowego charakterystycznych obszarów polderowych województwa (Żuławy, Powiśle); ochronę krajobrazu kulturowego strefy przybrzeżnej.

Priorytet trzeci jako pierwszy kierunek wyznacza poszerzanie wiedzy dotyczącej dziedzictwa kulturowego regionu poprzez specjalistyczne opracowania badawczo-dokumentacyjne obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych obejmujące: inwentaryzacje architektoniczno-konserwatorskie, ekspertyzy techniczne i konserwatorskie, badania konserwatorskie, architektoniczne i archeologiczne, programy prac konserwatorskich i restauratorskich; współpracę z instytucjami kultury oraz jednostkami naukowymi w zakresie rozpoznania regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz wymiany informacji o jego zasobach; rozbudowę warstwy dziedzictwa kulturowego w ramach Systemu Informacji Przestrzennej. Drugi kierunek to edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym realizowany poprzez promocję najcenniejszych zabytków, w szczególności obejmującą charakterystyczne zabytki świadczące o odrębności i specyfice regionu; wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym województwa pomorskiego (w szczególności przygotowanie i organizacja konferencji naukowych, publikacje książkowe i foldery, organizacja konkursów, popularyzacja dobrych praktyk związanych z opieką i gospodarowaniem zabytkami). Trzeci kierunek skupia się na szerokim dostępie do informacji o dorobku kultury regionalnej (cyfryzacja i udostępnianie materialnych i niematerialnych zasobów kultury regionu, udostępnianie baz danych o zabytkach przy użyciu nowoczesnych technologii).

Priorytet czwarty dotyczy działań związanych z mieniem należącym do samorządu województwa pomorskiego.

Dla każdej grupy działań zostały wskazane podmioty uczestniczące w realizacji poszczególnych typów projektów oraz potencjalne źródła finansowania. Wdrażanie Programu będzie odbywać się przy pomocy właścicieli prywatnych, organizacji pozarządowych, jednostek samorządowych i instytucji, dla których opieka nad zabytkami jest działalnością statutową. Niniejszy Program Opieki zgodny

4.2.2 Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego na lata 2005-2020

Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2005-2020 przyjęta została przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 24 września 2012 r. (uchwała nr 458/XXII/12 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 24 września 2012 roku).

W dokumencie tym zaakcentowano, że „województwo pomorskie charakteryzuje się unikatowym środowiskiem i walorami krajobrazowymi oraz różnorodnością kulturową, wynikającą z tożsamości regionalnej i lokalnej czerpiącej z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuławy i innych części regionu oraz tradycji morskich i historycznych, w tym solidarnościowych”.

Nakreślono w Strategii wizję województwa pomorskiego w roku 2020, kiedy to region będzie się cechował trwałym wzrostem, w którym uruchamiane i wykorzystywane będą zróżnicowane potencjały terytorialne dla wzmocnienia i równoważenia procesów rozwojowych. Województwo nasze posiadać będzie unikatową pozycję, dzięki aktywności społeczeństwa obywatelskiego, silnemu kapitałowi społecznemu i intelektualnemu, racjonalnemu zarządzaniu zasobami środowiska, gospodarzemu wykorzystaniu potencjału morza oraz inteligentnym sieciami infrastrukturalnym i powszechnemu stosowaniu efektywnych technologii. Ponadto będzie liderem pozytywnych zmian społecznych i gospodarczych w Polsce i w obszarze Południowego Bałtyku. Region nasz stać ma się miejscem cechującym się m.in. atrakcyjną przestrzenią, tworzącą trwałe podstawy rozwoju

poprzez dostosowanie systemu transportowego i energetycznego do długofalowych potrzeb, a także racjonalnym wykorzystaniem zasobów i walorów przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych. Pomorskie ograniczy i efektywnie rozwiązywać będzie konflikty przestrzenne, tworzyć wysokiej jakości przestrzeń oraz przeciwdziałać skutkom ekstremalnych zjawisk naturalnych w regionie.

Za jedno z wyzwań strategicznych dla regionu uznano stymulowanie aktywności społecznej i budowę regionalnej wspólnoty obywatelskiej czerpiącej m.in. z wielokulturowego dziedzictwa, tradycji morskich i solidarnościowych, a także wzrost kompetencji mieszkańców, które warunkują zdolność do funkcjonowania w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości. Kolejne wyzwania to konieczność lepszego zarządzania przestrzenią, aby zmniejszyć negatywny wpływ działalności człowieka na środowisko przyrodnicze, poprawienie bezpieczeństwa powodziowego, a także optymalne wykorzystywanie potencjałów terytorialnych (przyrodniczego, krajobrazowego, kulturowego i gospodarczego) dla zapewnienia wysokiej jakości życia.

W Strategii wskazano 3 cele strategiczne uszczegółowione poprzez 10 celów operacyjnych oraz 35 kierunków działań. W ramach celu strategicznego 1. *Nowoczesna gospodarka*, jednym z celów operacyjnych jest: 3. *Unikatowa oferta turystyczna i kulturalna*. Jego realizacja odbywać się będzie w ramach dwóch kierunków działań:

1.3.1. Rozwój sieciowych i kompleksowych produktów turystycznych,

1.3.2. Stworzenie rozpoznawalnej, wysokiej jakości oferty kulturalnej.

Zobowiązaniem Samorządu Województwa Pomorskiego jest rozwój regionalnych sieciowych produktów turystycznych obejmujących m.in. małe porty morskie, mariny, szlaki rowerowe i kajakowe oraz śródlądowe drogi wodne, a także unikatowe dziedzictwo regionalne i ofertę kulturalną.

Partnerami kluczowymi dla realizacji Celu będą:

- Jednostki samorządu terytorialnego;
- Organizacje turystyczne;
- Instytucje kultury;
- Narodowy Instytut Dziedzictwa;
- Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów;
- Wojewódzki Konserwator Zabytków;
- Organizacje pozarządowe;
- Izby gospodarcze i organizacje przedsiębiorców, przedsiębiorcy, w tym operatorzy turystyczni.

Oczekiwany efektami mają być:

- całoroczna, kompleksowa i atrakcyjna oferta turystyczna i kulturalna regionu obejmująca także efektywne wykorzystanie obiektów sportowych o randze krajowej;
- unikatowe walory naturalne, kulturalne i dziedzictwa kulturowego, w tym kulinarne, wykorzystywane w sposób racjonalny, efektywny i zrównoważony;
- wzmocniony wizerunek regionu oraz większa rozpoznawalność i spójność kluczowych regionalnych marek turystycznych i kulturalnych;
- silna współpraca pomiędzy podmiotami branży turystycznej i kulturalnej.

4.2.3 Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego przyjęty został przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 30 września 2002 r. uchwałą Nr 639/XLVI/02, a następnie zmieniony w dniu 26 października 2009 r. uchwałą Nr 1004/XXXIX/2009 (Dz. U. Woj. Pom. Nr 172 z dnia 16 grudnia 2009 r., poz. 3361).

W dokumencie tym uznano, że zrealizowanie celów polityki przestrzennej jest możliwe pod warunkiem stosowania określonych ogólnych zasad rozwijających zasadę generalną: długookresowego równoważenia rozwoju. Jedną z tych zasad jest stosowanie trójochrony (integralnej ochrony wartości przyrodniczych, kulturowych i krajobrazu) dla utrzymania równowagi środowiska i poprawy warunków i jakości życia.

W rozdziale 12.1.2. poświęconym systemowi ochrony środowiska kulturowego wskazano, że ochrona elementów dziedzictwa kulturowego jest częścią składową procesu kształtowania i ochrony ładu przestrzennego. Sformułowano następujące zasady zagospodarowania przestrzennego:

„a) Ochrona różnorodności dziedzictwa kulturowego, wykształconego w wyniku wielu procesów kulturowych oraz dóbr kultury współczesnej.

b) Ochrona zachowanych zespołów obiektów zabytkowych o wyrazistej tożsamości – nawet jeśli poszczególne obiekty nie posiadają wybitnej wartości historycznej, lub artystycznej.

c) Wprowadzanie funkcji umożliwiających efektywne i racjonalne gospodarowanie obiektem zabytkowym.

d) Unikanie przekształceń przestrzennych mogących zagrażać zasobom dziedzictwa kulturowego, np.: dysharmonijne lub szkodliwe sąsiedztwo.

e) Stwarzanie przestrzennych warunków dla kontynuacji funkcji tożsamy dla tradycji miejsca, których podtrzymywanie jest racjonalne np.: targowe w śródmieściach miast o korzeniu średniowiecznym, rybołówstwo na wybrzeżu i rybactwo na Zalewie Wiślanym.

f) Ekspozycja w strukturze przestrzennej, w panoramach i sylwetach miejscowości elementów najcenniejszych i udostępnianie miejsc o wysokich walorach kulturowych, w szczególności zabytków rangi światowej, europejskiej i krajowej oraz wybitnych dóbr kultury współczesnej.

g) Komponowanie nowych struktur z uwzględnieniem historycznej zabudowy – uzupełnianie istniejących struktur o nowe elementy tworzące harmonijną całość.

h) W gminnych dokumentach planistycznych należy:

- zidentyfikować istniejące i potencjalne konflikty funkcjonalno-przestrzenne związane z ochroną walorów kulturowych;

- zidentyfikować elementy charakterystyczne krajobrazu kulturowego oraz określić zasady ich ochrony (np.: wskazanie wytycznych dotyczących zgodnych z tożsamością miejscowości zasad: posadowienia obiektów na działce, formy obiektu, detalu architektonicznego);

- określić elementy charakterystyczne w przypadku dóbr kultury współczesnej, które winny zostać zachowane”.

Jako kierunki zagospodarowania przestrzennego wskazano:

„1) Ochronę i odnowę charakterystycznych zasobów dziedzictwa kulturowego regionu, m.in.: układów urbanistycznych i ruralistycznych, zabytków wsi pomorskiej, dziedzictwa morskiego i rzeczno, dziedzictwa budownictwa ceglanego (przede wszystkim najstarsze kościoły i założenia klasztorne, zamki krzyżackie) i drewnianego (przede wszystkim dziedzictwo kulturowe Ziemi Słupskiej, Żuławy, Powiśla, Kaszub i Kociewia), obiektów dziedzictwa obronnego i techniki (w tym systemów hydrotechnicznych), kultury materialnej portów morskich i rzecznych oraz wsi rybackich, materialnych relikwów dziedzictwa solidarnościowego, zespołów rezydencjalnych, zespołów zieleni urządzonej, wybitnych dóbr kultury współczesnej (...).

2) Ekspozycja i udostępnienie stanowisk archeologicznych o własnej formie krajobrazowej (...).

5) Uwzględnianie w dokumentach strategicznych i planistycznych stref koncentracji elementów dziedzictwa kulturowego wymagających szczególnej ochrony wartości kulturowych i krajobrazowych: (...).

c) Obszar Powiśla – obszar wysokich walorów przyrodniczo-kulturowych. Silne osadnictwo kultury wielbarskiej (Goci) – obecne są pozostałości grodzisk; charakterystyczne cechy budownictwa ludowego w postaci występowania podcienia wystawkowego (typu żuławsko-warمیńskiego); tradycja stosowania specyficznych materiałów budowlanych – obszar w strefie zasięgu zwartego występowania budownictwa ryglowego typu glino-bitego; bardzo wysokie nasycenie najcenniejszymi obiektami zabytkowymi – przewaga typu sakralnego i mieszkalnego; duża różnorodność kulturowa; elementy charakterystyczne zagrody typu holenderskiego o układzie podłużnym, wsie rządowe pochodzenia ołederskiego oraz zadrzewienia szpalerowe.”

W rozdziale 12.1.3. poświęconym systemowi ochrony walorów krajobrazu wskazano następujące zasady zagospodarowania przestrzennego:

a) „W strefach krajobrazu harmonijnego (ziemia puckska, bytowska, kartuska, słowińska, dolina dolnej Wisły, Żuławy Wiślane, Równina Charzykowska oraz parki krajobrazowe, parki narodowe) zachowanie i uczytelnianie istniejących wartości estetyczno-widokowych związanych z rzeźbą terenu oraz jego naturalnym i kulturowym pokryciem.

b) W sferze krajobrazu dysharmonijnego i zdegradowanego (aglomeracja Trójmiasta, obszary podmiejskie ośrodków regionalnych, główne ciągi komunikacyjne) – przywracanie równowagi przyrodniczej, zwiększanie bioróżnorodności, porządkowanie i odtwarzanie zasobów kulturowych, usuwanie lub maskowanie zielenią elementów obniżających walory estetyczno-widokowe.

c) Ograniczanie zainwestowania na terenach leśno-rolnych (szczególnie o wysokich wartościach kulturowych i estetycznych) przez wyznaczanie w dokumentach planistycznych gmin obszarów wyłączonych spod zabudowy i jej ograniczanie oraz wskazywanie linii zabudowy oddzielającej obszar zabudowany od obszarów rolnych lub zagrodowej zabudowy rozproszonej.

d) Eliminacja i przeciwdziałanie powstawaniu zabudowy o cechach dysharmonijnych w strefach wglądów na tereny o wysokich walorach krajobrazowych.

e) Ekspozowanie i odtwarzanie dominant architektonicznych (np. baszty, wieże zamków, kościołów czy ratuszy).

f) Preferowanie i kontynuacja dobrej praktyki w zagospodarowaniu przestrzeni (układów ruralistycznych, niw siedliskowych etc.) i sposobie użytkowania obszarów o wyraźnych walorach przyrodniczo-kulturowych i krajobrazowych.

g) Ochrona przestrzeni o specyficznych i unikatowych walorach krajobrazowych.

h) Ograniczanie wprowadzania obcych krajobrazowo elementów i form zagospodarowania antropogenicznego oraz dewastowania elementów przyrodniczych i architektonicznych krajobrazu – ochrona tożsamości wszystkich typów krajobrazu.

i) Kształtowanie i podnoszenie walorów krajobrazowych oraz ich lepsze udostępnienie, jako elementu jakości życia i atrakcyjności turystycznej województwa.

j) Opracowywanie studiów krajobrazowych przy realizacji inwestycji wielkopowierzchniowych, wysokościowych lub liniowych w dominujący sposób oddziałujących na przestrzeń.

k) Zachowanie charakterystycznych cech naturalnych krajobrazów nadmorskich i naturalnych procesów ich kształtowania, ekspozycji widokowej”.

Jako kierunki zagospodarowania przestrzennego wskazano m.in.:

„1) Uzupełnienie sieci obszarów ochrony krajobrazu o nowe: a) utworzenie parków krajobrazowych: Dolnej Wisły (...);

2) Ochronę przedpola ekspozycji bądź poprawę wyeksponowania m.in. przez ograniczenie wprowadzania zabudowy, zalesień, reklam wielkoformatowych i innych przekształceń, ochronę charakterystycznych akcentów i dominant, odtwarzanie wartościowych elementów obiektów zabytkowych i historycznych sylwet panoramicznych (...),

3) Zachowanie przedpola ekspozycyjnego przez ograniczenie wprowadzania zabudowy, zalesień, reklam wielkoformatowych i innych przekształceń mogących przesłonić ekspozycję lub obniżyć walory krajobrazu wzdłuż ciągów drogowych: (...)

8) Ochrona makrowęzła krajobrazowych, jako elementów odzwierciedlających atrakcyjność i różnorodność krajobrazową województwa (m.in.: przez ochronę przed dewastacją istniejących walorów, ograniczenie wprowadzania intensywnej zabudowy terenów otwartych, ograniczenie wprowadzania obcych kulturowo form zagospodarowania terenu):

9) W gminnych dokumentach planistycznych należy określić:

a) elementy i obszary charakterystyczne dla krajobrazu kulturowego miejscowości oraz szczegółowe zasady ich przekształceń;

b) strefy krajobrazu zdegradowanego oraz zasady i kierunki ich przekształceń;

c) sposoby rekompozycji, restylizacji i uporządkowania chaotycznych układów zabudowy;

d) zasady zagospodarowania punktów widokowych i ochrony panoram widokowych.

11) Podejmowanie czynnych działań – restytucji, rewitalizacji i rekultywacji elementów przyrodniczych i architektoniczno-kulturowych decydujących o zachowaniu lub przywróceniu walorów krajobrazowych specyficznych dla poszczególnych typów obszarów.

12) Podejmowanie działań ochronnych na obszarach wiejskich mających na celu utrzymanie przestrzeni otwartych cennych krajobrazowo, w tym głównie ochrona terenów leśnych i rolnych, poprzez wyłączanie ich z terenów potencjalnie przeznaczanych pod zabudowę”.

4.2.4 Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020

Zarząd Województwa Pomorskiego uchwałą nr 196/20/15 z dnia 3 marca 2015 r. przyjął Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020 (RPO) zatwierdzony decyzją C(2015) 908 przez Komisję Europejską w dniu 12 lutego 2015 r.

RPO skupia się na 10 celach tematycznych (CT) i 30 priorytetach inwestycyjnych (PI), które obejmują zagadnienia z zakresu gospodarki, edukacji, aktywności zawodowej i społecznej, obszarów o nie w pełni uruchomionych potencjałach, transportu, energii oraz środowiska. W ramach celów tematycznych i priorytetów inwestycyjnych wydzielono 11 osi priorytetowych (OP). Wśród nich znalazła się OP 8 – Konwersja, która skupiać się będzie na kompleksowej rewitalizacji zdegradowanych obszarów miejskich oraz zrównoważonym wykorzystaniu regionalnego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego. Przewiduje się realizację działań w ramach PI 6c - ochrona, promocja i rozwój dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Interwencją objęte zostaną przedsięwzięcia obejmujące ratowanie, przywracanie wartości i ochronę charakterystycznych zabytków lub ich zespołów wraz z otaczającym je kontekstem krajobrazowym, poprzez m.in. prace rehabilitacyjne i modernizacyjne służące nadaniu im nowych funkcji (usług turystyki lub kultury), przy możliwym jednoczesnym zachowaniu funkcji dotychczasowych, jak również wdrażanie nowych form zarządzania (tworzenie parków kulturowych). Ponadto interwencją objęte zostaną projekty ukierunkowane na podnoszenie jakości przestrzeni publicznej obejmujące realizację prac służących estetyzacji i podkreśleniu walorów kulturowych tej przestrzeni w ramach układów urbanistycznych i ruralistycznych wpisanych do rejestru zabytków. Wsparciem objęte będą również projekty umożliwiające bezpieczną eksploatację zasobów materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu, w tym w zakresie dokumentowania, popularyzacji, inwentaryzacji i udostępniania zasobów kultury z wykorzystaniem nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych (w szczególności digitalizacja zasobów, tworzenie nowych treści cyfrowych). Wspierane będą także działania służące podniesieniu atrakcyjności walorów dziedzictwa naturalnego, o charakterze sieciowym, koordynowane przez samorząd województwa, będące efektem trwałej współpracy wielu podmiotów (w tym gospodarczych) oraz społecznej akceptacji, polegające na rozwoju infrastruktury turystycznej, w tym infrastruktury żeglarskiej, szlaków rowerowych i kajakowych oraz tras turystycznych o charakterze regionalnym i ponadregionalnym. W zakresie dziedzictwa kulturowego oraz podnoszenia jakości przestrzeni publicznych preferowane będą projekty zlokalizowane na obszarach o wysokim potencjale turystyczno-rekreacyjnym środowiska kulturowego, w szczególności w (...) strefach koncentracji charakterystycznych dla regionu elementów dziedzictwa kulturowego, określonych w Planie zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego.

Beneficjentami będą jednostki samorządu terytorialnego i ich jednostki organizacyjne, związki i stowarzyszenia jednostek samorządu terytorialnego, organizacje pozarządowe, instytucje kultury, instytucje edukacyjne, szkoły wyższe, instytucje finansowe, przedsiębiorcy (w tym organizatorzy turystyczni), kościoły i związki wyznaniowe, parki narodowe, PGL Lasy Państwowe, kluby sportowe, Regionalny Zarząd Gospodarki Wodnej, urzędy morskie, operatorzy elektrowni wodnych, ROT/LOT.

4.2.5 Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego

Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego przyjęta została uchwałą nr XIX/131/2000 Rady Powiatu w Kwidzynie z dnia 26 kwietnia 2000 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Kwidzyńskiego.

W dniu 27.08.2018 r. Rada Powiatu Kwidzyńskiego podjęła uchwałę w sprawie uchwalenia aktualizacji Strategii. Zmiany dotyczą m.in.: wprowadzenia w obszarze Infrastruktura tematu transportu publicznego – cel strategiczny: Efektywny zintegrowany transport publiczny oraz wprowadzenia zadania dotyczącego cyfryzacji powiatowego zasobu geodezyjnego i kartograficznego, a także włączenia do obszaru Gospodarka spraw dotyczących wspierania przedsięwzięć z zakresu wykorzystania odnawialnych źródeł energii, efektywności energetycznej oraz edukacji ekologicznej mieszkańców. Zmiany wprowadzane okresowo mają na celu dostosowanie Strategii do aktualnej sytuacji społeczno-gospodarczej powiatu kwidzyńskiego.

Misją dla powiatu kwidzyńskiego jest „*Spoleczność kreatywnie współpracująca na rzecz poprawy życia w powiecie, budująca zdolność do trwałej konkurencji zewnętrznej, zachowująca równowagę rozwoju*”.

W dokumencie szczegółowo opisano zabytki występujące w powiecie kwidzyńskim, w tym znajdujące się na terenie gminy Gardeja.

W dziedzinie "*Spoleczność*" określono 4 priorytety:

- a. Wysoka jakość edukacji dostosowanej do potrzeb rynku pracy.
- b. Aktywni i dynamiczni mieszkańcy. Cele strategiczne dotyczące dziedzictwa kulturowego:
  - ✓ propagowanie walorów turystycznych, przyrodniczych i krajobrazowych powiatu,
  - ✓ promowanie działań dotyczących przedsięwzięć turystycznych i agroturystycznych na terenie powiatu,
- c. Zapobieganie zagrożeniom społecznym.
- d. Podniesienie świadomości zdrowotnej mieszkańców powiatu.

W dziedzinie "*Przestrzeń*" określono następujące priorytety:

- e. Spójna polityka przestrzenna obejmująca ochronę krajobrazu kulturowego oraz kształtowanie współczesnej przestrzeni powiatu. Cele strategiczne dotyczące dziedzictwa kulturowego:
  - ✓ poprawa jakości życia poprzez kształtowanie procesów przestrzennych,
  - ✓ rozwój zrównoważony przestrzeni, w tym kulturowej – umacnianiem tożsamości lokalnej.

W dziedzinie "*Gospodarka*" określono następujące priorytety:

- f. Konkurencyjna gospodarka dźwignią kreatywności i rozwoju.

W dziedzinie "*Infrastruktura*" określono następujące priorytety:

- g. Nowoczesne rozwiązania infrastrukturalne

5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

5.1 Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych gminy)

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja wykazuje zgodność z opisanymi poniżej dokumentami strategicznymi i planistycznymi wykonanymi na poziomie gminy.

5.1.1 Strategia Zrównoważonego Rozwoju Gminy Gardeja

Strategia Zrównoważonego Rozwoju Gminy Gardeja został podjęty Uchwałą Nr XL/226/2014 r. Rady Gminy Gardeja z dnia 29 października 2014 r.

Wizję zrównoważonego rozwoju Gminy Gardeja określono w podziale na łady:

Ład ekologiczny:

- ✓ Zrealizowane ścieżki rowerowe w miejscach ukazujących walory przyrodnicze gminy (system wokół zabytków i obszarów chronionego krajobrazu),
- ✓ Rozwinięta turystyka wodna – w tym poprzez rozbudowę istniejących systemów wodnych (łączenie zbiorników wodnych, jezior),
- ✓ Zrealizowany program rozbudowy sieci kanalizacyjnej (eliminowanie niekontrolowanych zanieczyszczeń ściekami),
- ✓ Wdrożony program ochrony obszarów chronionych i jezior przed zanieczyszczeniami, w tym środkami chemicznymi, oraz przed niekontrolowaną eksploatacją i zabudową,
- ✓ Zrealizowane efektywne programy edukacyjne dla kół i mieszkańców,
- ✓ Kontrola obiektów rekreacyjnych w zakresie realizacji ustawy o odpadach i edukacja w tym kierunku,

- ✓ Wykorzystanie programów i funduszy zewnętrznych promujących programy ochrony środowiska,
- ✓ Współpraca ze społecznością w zakresie ochrony środowiska,
- ✓ Budowa nowoczesnej oczyszczalni ścieków.

Ład gospodarczy:

- ✓ Rozbudowany i zmodernizowany układ drogowy,
- ✓ Rozwinięta oferta osiedleńcza dla osób majątnych i starszych,
- ✓ Rozwinięte komunalne budownictwo mieszkaniowe,
- ✓ Rozwinięty i dobrze działający system transportu publicznego,
- ✓ Moda na budowanie w gminie Gardeja,
- ✓ Rozbudowany system infrastruktury grzewczej,
- ✓ Rozbudowany system infrastruktury gazowniczej, zapewniony dostęp do sieci dla mieszkańców,
- ✓ Rozwinięte rolnictwo,
- ✓ Nowe zakłady produkcyjno-usługowe,
- ✓ Skanalizowana pozostała część gminy.

Ład społeczny:

- ✓ Niski poziom bezrobocia,
- ✓ Dbłość gminy o wszystkich mieszkańców,
- ✓ Szeroka oferta oświatowa gminy (szkoła integracyjna),
- ✓ Mniejsze podatki,
- ✓ Rozwinięte komunalne budownictwo mieszkaniowe,
- ✓ Służba zdrowia – lepsza jakość i dostępność,
- ✓ Bogata oferta sportowo – rekreacyjno – kulturalna,
- ✓ Rozbudowany i zmodernizowany układ drogowy,
- ✓ Bezpieczeństwo mieszkańców,
- ✓ Remont i rozbudowa szkoły w Gardei,
- ✓ Realizacja hali sportowej w Cyganach.

Ład przestrzenny:

- ✓ Rozwinięte budownictwo mieszkaniowe,
- ✓ Zmodernizowana DK 55 z systemem VIA TOLL,
- ✓ Zmodernizowana sieć dróg gminnych,
- ✓ Bezkonfliktowa lokalizacja farm wiatrowych,
- ✓ Rozwinięta sieć kanalizacyjna i zmodernizowana oczyszczalnia,
- ✓ Wysoki poziom estetyki i ładu przestrzennego wsi,
- ✓ Zachowanie krajobrazu kulturowego (zabytki, aleje) z uwzględnieniem bezpieczeństwa na drogach
- ✓ Realizacja obwodnicy Gardei,
- ✓ Przywrócenie Wielkiego Jeziora Gardejskiego.

Strefa zarządzania:

- ✓ Program rozwoju inwestycji na okres 10 lat,
- ✓ Dobry przepływ informacji pomiędzy podmiotami działającymi na terenie gminy,
- ✓ Opracowana aktualna polityka planistyczna gminy, w tym – komplet planów miejscowych,
- ✓ Zaktualizowane inne dokumenty strategiczne istotne dla rozwoju gminy,
- ✓ Nawiązane dobre relacje z osobami z poza gminy.

W obrębie poszczególnych ładów zidentyfikowano kilka celów szczegółowych:

- Cele szczegółowe w zakresie ładu ekologicznego:
  - ✓ Budowa nowej lub modernizacja istniejącej oczyszczalni ścieków,
  - ✓ Rozwój i modernizacja sieci wodociągowej i kanalizacyjnej na terenie gminy,
  - ✓ Stworzenie programu dofinansowania rozwoju alternatywnych źródeł energii,
  - ✓ Stworzenie programu edukacji dla szkół i mieszkańców gminy w zakresie ochrony środowiska.
- Cele szczegółowe w zakresie ładu gospodarczego:

- ✓ Powstanie Stacji Kontroli Pojazdów,
- ✓ Modernizacja dróg dojazdowych do pól uprawnych,
- ✓ Rozwój infrastruktury i oferty sportowo – rekreacyjnej,
- ✓ Rozwój bazy hotelowej i agroturystycznej,
- ✓ Promocja walorów turystycznych i przyrodniczych gminy
- Cele szczegółowe w zakresie ładu społecznego:
  - ✓ Stworzenie interesującej oferty dla przedsiębiorców,
  - ✓ Modernizacja istniejących mieszkań komunalnych,
  - ✓ Usunięcie dachów eternitowych,
  - ✓ Zmodyfikowanie sieci szkół i dostosowanie jej do potrzeb,
  - ✓ Stworzenie szkoły integracyjnej,
  - ✓ Stworzenie szerokiej i dostępnej dla mieszkańców oferty w zakresie ochrony zdrowia,
  - ✓ Modernizacja Ośrodka Rekreacyjno-Sportowego Kamień,
  - ✓ Dostosowanie infrastruktury drogowej do potrzeb osób niepełnosprawnych.
- Cele szczegółowe w zakresie ładu przestrzennego:
  - ✓ Opracowanie strategii promocyjnej w zakresie budownictwa mieszkaniowego na działkach gminnych oraz prywatnych (2015r.),
  - ✓ Wyznaczenie w studium wyłącznej strefy dla farm wiatrowych w południowo - wschodnim krańcu gminy (Wraclawek, Pawłowo),
  - ✓ Opracowanie koncepcji zabudowy centrum Gardei,
  - ✓ Modernizacja i rozwój sieci dróg na terenie gminy,
  - ✓ Budowa spójnej sieci ścieżek pieszo-rowerowych na terenie gminy,
  - ✓ Budowa elektrociepłowni,
  - ✓ Podłączenie do infrastruktury gazowej miejscowości Gardeja i najbliższych okolic.
- Cele szczegółowe w zakresie sfery zarządzania:
  - ✓ Poprawa infrastruktury urządzeń informacyjnych, instalacji elektrycznej oraz wymogów BHP w budynku Urzędu Gminy i obiektach oświaty,
  - ✓ Integracja różnych środowisk funkcjonujących na obszarze gminy,
  - ✓ Przygotowanie i realizacja szczegółowych strategii dla Gminnego Ośrodka Kultury, Samodzielnego Publicznego Zakładu Opieki Zdrowotnej, poprawy środowiska pod kątem budowy sieci kanalizacyjnej i wodociągowej.

5.1.2 Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Gardeja

Pierwsze Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Gardeja przyjęto uchwałą Nr XV/83/99 Rady Gminy w Gardei z dnia 29 grudnia 1999 r. Zmiana Studium została uchwalona uchwałą Nr XXX/193/2005 Rady Gminy w Gardei z dnia 09 listopada 2005 r. Całościowa zmiana Studium pochodzi z dnia 30 listopada 2016 r., Uchwała Nr XXV/127/2016 Rady Gminy w Gardei. O potrzebie takiej aktualizacji zdecydowała Rada Gminy uchwałą z marca 2013 r. po ocenie aktualności opracowań planistycznych dotyczących gminy.

Zmiana dotychczasowego dokumentu wynikała z konieczności dostosowania zapisów polityki przestrzennej do aktualnego stanu prawnego oraz obecnych potrzeb i możliwości gminy Gardeja, a także z konieczności uwzględnienia zasad określonych w dokumentach z poziomu regionalnego i krajowego, w szczególności strategii rozwoju województwa pomorskiego, planu zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego oraz koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego nie jest przepisem gminnym i nie stanowi podstawy prawnej wydawanych decyzji administracyjnych. Stanowi jednak wykładnię, zapis polityki przestrzennej gminy i wg obowiązującej ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym jest jedynym dokumentem, w którym gmina określa zasady rozwoju przestrzennego jako całości w swoich granicach administracyjnych. Studium służyć ma także jako materiał koordynujący w zakresie gospodarowania przestrzenią, zwłaszcza dla planów miejscowych sporządzanych dla fragmentów gminy, gdyż zgodnie z ustawą wiąże organa gminy przy sporządzaniu planów miejscowych (art.9 ust 4 ustawy). Studium może także pełnić funkcję

promocyjną, gdyż wskazuje obszary atrakcyjne inwestycyjnie lub turystycznie oraz informuje o zamierzeniach władz lokalnych.

W Studium znajdują się zapisy odnośnie ochrony dziedzictwa kulturowego gminy.

Zasady ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego gminy Gardeja:

- ✓ Utrzymanie i ochrona istniejących walorów, zwłaszcza związanych z obszarami otwartymi oraz zasobem zabytkowym i zielenią o znaczeniu krajobrazowym (głównie aleje, parki),
- ✓ Ochrona ekspozycji lub poprawa wyeksponowania sylwet panoramicznych historycznych zespołów ruralistycznych,
- ✓ Ograniczenie wprowadzania wysokościowych elementów- dominant technicznych, w tym elektrowni wiatrowych na większości obszaru gminy; a w miejscach dopuszczalnej lokalizacji sprawdzenia czy planowane nowe elementy nie spowodują degradacji krajobrazu,
- ✓ Ograniczenie wprowadzania dowolnych form architektonicznych w nowej zabudowie, zwłaszcza nie będących kontynuacją historyczno-regionalnej skali zabudowy wiejskiej,
- ✓ Eliminowanie czynników degradujących krajobraz,
- ✓ Poddanie ochronie szczególnie wartościowych fragmentów obszaru gminy - np. stref ochrony ekspozycji cennych zespołów ruralistycznych – postuluje się sporządzenie wyprzedzających ustanowienie tych form (np. w miejscowych planach) studiów krajobrazowych i historyczno-konserwatorskich,
- ✓ Wprowadzenie komponowanej zieleni publicznej wewnątrz jednostek osadniczych,
- ✓ Ochrona, zachowanie i kontynuowanie historyczno-regionalnej skali zabudowy wiejskich jednostek osadniczych - np. poprzez odpowiednie zapisy miejscowych planów.

Elementy ekspozycji krajobrazu:

W obszarze gminy wyznaczono oś widokową na wieżę kościoła – dominantę w Gardei. W terenach wzdłuż drogi krajowej 55 na północ od historycznego układu Gardei każdorazowo wymagane sprawdzenie (w odpowiednich analizach krajobrazowych, studiach widoków), czy planowane nowe obiekty nie zakłócą widoku na wskazaną dominantę. Postuluje się odsunięcie nowej zabudowy od drogi 55 lub ograniczenie wysokości nowej zabudowy. Dla m. Gardeja wskazuje się także konieczność ochrony wglądów na miejscowość z pobliskich dróg i ciągów rowerowych – w otoczeniu układu przestrzennego wpisanego do rejestru zabytków (zasięgi strefy ochrony ścisłej oraz strefy ochrony stanowiącej otoczenie zabytku wpisanego do rejestru pokazano na zał. graficznych studium) nie należy lokalizować nowej zabudowy na podstawie decyzji o warunkach zabudowy, a w planach miejscowych w obszarach wskazywanych w studium jako rozwojowe każdorazowo przed ustaleniami zasad zabudowy (w tym wysokości, układ zabudowy, geometria dachów) przeanalizować wpływ nowej zabudowy na krajobraz otoczenia Gardei.

Zaleca się ochronę ekspozycji krajobrazu kulturowego, w tym cennych historycznie panoram wsi: Gardeja i Trumieje oraz zespołów zabudowy założeń folwarcznych (w miejscowościach: Czachówek, Krzykosy, Otłówko, Olszówka, Rozajny, Rozajny Małe, Klasztorzek oraz Nowa Wioska) od strony ciągów komunikacyjnych, a także tło widoku. W otoczeniu krajobrazowym cennych zespołów przestrzennych dopuszcza się wprowadzenie istotnych ograniczeń w zagospodarowaniu i zabudowie, w tym nawet ustanowienie ich jako terenów wyłączonych spod zabudowy, z zakazem wprowadzania na przedpolach i w ekspozycjach czynnych i biernych (dot. zachowanych wartościowych zabytkowych wsi, dworsko - parkowych założeń, założeń folwarcznych) obszarów pod inwestycje wielkoobszarowe i wielkogabarytowe.

Szczególnie dla Nowej Wioski zaleca się wprowadzenie ochrony ekspozycji i poprawę wyeksponowania obiektów zabytkowych.

Lokalizacja obiektów wysokich lub o znaczącej powierzchni (w szczególności elektrowni wiatrowych czy ogniw fotowoltaicznych) wymaga opracowania analiz krajobrazowych. Szczegółowe analizy dotyczące lokalizacji tych obiektów należy wykonać po ustaleniu charakterystycznych parametrów planowanych urządzeń na etapie sporządzania planów miejscowych lub określania uwarunkowań lokalizacyjnych w decyzjach środowiskowych.

Dla dopuszczonych w Studium stref lokalizacji elektrowni wiatrowych wskazane wykonanie analiz krajobrazowych z uwzględnieniem widoków dalekosiężnych i ekspozycji zabytków (postulowane przez konserwatora odległości od zabytków to ok. 1,5-2 km – każdorazowo wymaga to

ustalenia w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego który ustala konkretne lokalizacje dla elektrowni), przy uwzględnieniu warunków terenowych. Analizy takie pozwolą na dookreślenie miejsc lokalizacji elektrowni, a także ewentualnych ich wykluczeń, zmniejszenia lub zwiększenia ekwidystanty. Postuluje się także ograniczenia dla wysokości elektrowni – szczegółowe parametry do ustalenia w mpzp.

Obszary i obiekty postulowane do wpisu do rejestru zabytków:

- ✓ park zespołu pałacowego wraz z grobowcem rodzinnym Rossenbergów we wsi Klecewo,
- ✓ zespół dawnej gorzelni we wsi Zebrdowo wraz z parkiem podworskim,
- ✓ stajnia z wozownią w miejscowości Krzykosy,
- ✓ zespół pałacowo-parkowy w Nowej Wiosce z poszczególnymi obiektami, tj. pałac, park, dawny szpital, stajnie, etc.

W obszarze gminy ustalono następujące obszary i obiekty dziedzictwa kulturowego i zabytków o wartości lokalnej podlegające ochronie:

- ✓ wartościowe układy ruralistyczne miejscowości,
- ✓ zieleń historyczna parków i cmentarzy oraz historyczna zieleń komponowana (związana z układem komunikacyjnym: aleje i szpalery drzew cenne krajobrazowo),
- ✓ strefy ochrony archeologicznej:
  - stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków,
  - stanowisk archeologicznych ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Obiekty postulowane o włączenie do Gminnej Ewidencji Zabytków:

- ✓ Gardeja II: budynek mieszkalny i gospodarczy ul. Do stacji 3 (przy przejeździe kolejowym), budynek mieszkalny ul. Do stacji 5, budynek mieszkalny ul. Do stacji 6, budynek mieszkalny i gospodarczy ul. Za Torem 4, zagroda ul. Końcowa 2.
Dawna osada robotników leśnych: budynki mieszkalne oraz budynek gospodarczy: ul. Domki Leśne 1, ul. Domki Leśne 2, ul. Domki Leśne 3.
Należy też dokładnie zbadać rejon południowo-wschodni gminy, w celu ewentualnego uzupełnienia Gminnej Ewidencji Zabytków.
- ✓ Czarne Górne: teren dawnego założenia folwarcznego, park oraz częściowa zabudowa folwarku (w tym domy pracowników folwarcznych).
Zabudowa wsi Czarne Dolne – do przebadania.
- ✓ Przęsławek: zabudowa gospodarcza dawnej zagrody – do przebadania.

W obszarach i dla obiektów postulowanych do ochrony obowiązuje:

- ✓ przedmiotem ochrony są historyczne: bryła i kształt dachu, wystrój elewacji, dyspozycja ścian zewnętrznych, kształt, wielkość i podziały stolarki okiennej i drzwiowej, materiały budowlane i kolorystyka obiektów, detal architektoniczny,
- ✓ dopuszcza się lokalizację nowej zabudowy w historycznych zespołach pod warunkiem zharmonizowania z istniejącą zabudową o wartościach historycznych, a także pod warunkiem zachowania czytelności układu zespołu (np. w miejscach historycznej lokalizacji zabudowy) i zachowania proporcji, gabarytów, w tym kształtu dachów nowej zabudowy (dopasowanej do historycznej),
- ✓ w obrębie zabytkowych zespołów ochronie podlegają: układ budynków i sposób zagospodarowania terenu, a także zabytkowa zieleń towarzysząca,
- ✓ rozbudowa budynków (zmiany w obrębie elementów chronionych wymienionych wyżej) powinna być uzgodniona/opiniowana przez właściwego terenowo Konserwatora Zabytków, przy przebudowach, rozbudowach budynków chronionych wymagane poszanowanie elementów chronionych,
- ✓ obowiązuje wymóg uzgadniania projektów budowlanych z właściwym terenowo konserwatorem zabytków – zgodnie z przepisami odrębnymi,
- ✓ postuluje się promocję obszarów i obiektów w celu zagospodarowania i utrzymania zgodnego z ich wartością oraz wykorzystania ich w promocji gminy.

Wartościowe układy przestrzenne wsi

Dotyczy miejscowości: Morawy (figurujący w GEZ) oraz Krzykosy, Otlówek, czy Rozajny Małe, Olszówka, Trumieje, Wraclawek, Klasztorok dla których należy wyznaczyć w planie miejscowym strefy ochrony konserwatorskiej.

W obszarach historycznych granic układu przestrzennego obowiązuje:

- ✓ przedmiotem ochrony są: historyczne podziały własnościowe, historyczny układ komunikacyjny, układ zabudowy w zagrodach, obiekty małej architektury oraz historyczna zieleń związana z zabudową i układem komunikacyjnym,
- ✓ w obrębie zabudowy zagrodowej obowiązuje wymóg zachowania historycznych zasad zagospodarowania,
- ✓ ustala się wymóg ochrony historycznych rozgraniczeń nieruchomości,
- ✓ zabytkowa zieleń wysoka w obrębie strefy wymaga ochrony,
- ✓ zakazuje się wprowadzania zabudowy przeskalowanej w stosunku do historycznej zabudowy i obniżającej estetykę otoczenia.

Dla otoczenia krajobrazowego, stanowiącego ochronę dla cennych zespołów przestrzennych ustala się zasady:

- ✓ dokonywania przekształceń w obszarze po opracowaniu poprzedzających studiów krajobrazowych i analizy ekspozycji – studia i analizy powinny być elementem prac projektowych związanych z planami miejscowymi,
- ✓ wprowadzenia w planach miejscowych ograniczenia dopuszczalności zabudowy na przedpolach ekspozycyjnych, zwartej zabudowy wiejskiej do zabudowy stanowiącej kontynuację naturalnych kierunków rozwoju lub nawet wyłączenie spod zabudowy,
- ✓ usunięcia lub restylizacji i rekompozycji elementów dysharmonijnych zagospodarowania obszaru ochrony ekspozycji, rekultywacji lub restylizacji struktury obszarów wpływających niekorzystnie na sąsiedztwo wartościowych obiektów lub widoków,
- ✓ wprowadzenia zakazu zabudowy na przedpolach ekspozycyjnych zespołów i obiektów zabytkowych objętych ścisłą ochroną (np. wpisanych do rejestru zabytków) – zakaz taki powinien być uzasadniony wynikami studiów krajobrazowych.

Ochrona i rehabilitacja w obrębie historycznych parków i cmentarzy:

Dotyczy parków wiejskich i parków w zespołach dworsko-parkowych oraz cmentarzy w miejscowościach i okolicach miejscowości: Bądki, Cygany, Czarne Dolne, Gardeja, Klasztorok, Klecewo, Krzykosy, Morawy, Otlowiec, Otoczyn, Pawłowo, Trumieje, Wandowo, Wilkowo, Wraclawek, Zebrdowo obowiązuja następujące zasady:

- ✓ przedmiotem ochrony jest historyczna zieleń, a także układ przestrzenny założenia parkowego czy cmentarnego, przebieg ścieżek, historyczne nawierzchnie, zachowane elementy małej architektury typu ogrodzenia, kapliczki, krzyże itp.,
- ✓ postuluje się rehabilitację i przekształcenia parków i cmentarzy w ich historycznych granicach z zachowaniem wartościowego starodrzewu zieleni wyznaczającej układ kompozycyjny,
- ✓ postuluje się wykorzystanie parków jako tereny zieleni ogólnodostępnej oraz zieleni wzbogacającej osnowę ekologiczną gminy,
- ✓ w zależności od charakteru założenia parkowego (wiejski, dworski) dopuszcza się lub wyklucza wprowadzenie nowych elementów małej architektury i współczesnych elementów zagospodarowania, każdorazowo wymaga to zbadania i odpowiednich koncepcji projektowych.

Historyczne aleje drzew przydrożnych

Dla alei drzew przydrożnych obowiązuje wymóg zachowania ich ciągłości i ochrony walorów przyrodniczych i krajobrazowych.

Wskazuje się w celu uczytelnienia historycznego ciągu komunikacyjnego odtworzenie (nasadzenia) alei wzdłuż historycznych dróg: pomiędzy m. Rozajny a Rozajny Małe, pomiędzy Olszówką a Zebrdowem, a także uzupełnienie alei wzdłuż drogi pomiędzy Czarnem Dolnym a Pawłowem.

Ogólne zasady ochrony dla zabytków (stanowisk) archeologicznych są następujące:

- ✓ Wszystkie stanowiska archeologiczne podlegają ochronie na podstawie przepisów odrębnych z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Przepisy te regulują proces uzgadniania oraz obowiązki osoby zamierzającej prowadzić roboty ziemne lub dokonać zmiany charakteru dotychczasowej działalności na obszarze występowania zabytków archeologicznych, w tym szczególności kwestię prowadzenia niezbędnych badań archeologicznych;
- ✓ Przepisy odrębne z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami podają ponadto katalog działań przy zabytkach lub na obszarach wpisanych do rejestru zabytków, na które należy uzyskać pozwolenie wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- ✓ Tereny płaskich stanowisk archeologicznych, nieobjętych wpisem do rejestru zabytków mogą być przeznaczone pod zagospodarowanie po przeprowadzeniu archeologicznych badań ratowniczych i sporządzeniu dokumentacji archeologiczno-konserwatorskiej, na zasadach określonych przepisami odrębnymi;
- ✓ W przypadku stanowisk wpisanych do rejestru zabytków – ze względu na wysoką wartość naukową należy zabronić prowadzenia jakiegokolwiek działalności związanej z pracami ziemnymi (w tym działalności rolnej), w celu zapewnienia trwałej miejscowej ochrony;
- ✓ Stanowiska archeologiczne o własnej formie terenowej (grodziska, kurhany itp.) ze względu na swoje walory naukowe oraz krajobrazowe należy objąć bezwzględna ochroną poprzez nakaz ich trwałego zachowania w miejscu występowania. W ich obrębie dopuszczalne powinny być jedynie niezbędne prace zabezpieczające, konserwujące, rewaloryzacyjne oraz naukowo-badawcze, przy zachowaniu przepisów odrębnych. Zagospodarowanie na cele użytkowe (turystyczne, rekreacyjne, dydaktyczne) powinno być możliwe wyłącznie przy uwzględnieniu ich historycznego kontekstu oraz we współpracy z właściwym organem ochrony zabytków na zasadach określonych przepisami odrębnymi. Należy także zadbać o ich otoczenie, wytyczając odpowiednią strefę ochrony ekspozycji;
- ✓ Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego winny zawsze zawierać informacje o występowaniu stanowisk archeologicznych wraz z dokładną ich lokalizacją w części graficznej oraz odpowiednimi zasadami ochrony w części tekstowej;
- ✓ Przeznaczenie poszczególnych terenów ustalane w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego musi uwzględniać potrzebę ochrony zabytków archeologicznych. Tereny występowania stanowisk archeologicznych o własnej formie terenowej lub wpisanych do rejestru zabytków nie mogą być przeznaczane pod jakąkolwiek działalność budowlaną, inwestycyjną czy gospodarczą (w tym rolną). W szczególności obszary występowania stanowisk archeologicznych o własnej formie terenowej powinny zostać przeznaczone do utworzenia zieleni urządzonej. Tereny, na których występują stanowiska archeologiczne płaskie (bez własnej formy terenowej), nieobjęte wpisem do rejestru zabytków, mogą zostać przeznaczone pod działalność budowlaną, inwestycyjną i gospodarczą z zachowaniem odpowiednich przepisów odrębnych dotyczących prowadzenia niezbędnych badań archeologicznych. Karty terenów, na których występują stanowiska archeologiczne, muszą zawierać o tym informację, wraz z odesłaniem do właściwego ustępu planu podającego szczegółowe zasady ochrony;
- ✓ W celu zwiększenia świadomości społecznej, w folderach i przewodnikach turystycznych wskazane jest umieszczanie informacji o zabytkach archeologicznych, zwłaszcza tych, które poprzez własną formę terenową wpływają na kształtowanie krajobrazu kulturowego.

5.1.3 Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Gardeja

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego stanowią akty prawa miejscowego przyjmowane w formie uchwał przez Radę Miejską/Gminy, określające przeznaczenie oraz warunki zagospodarowania i zabudowy terenów. MPZP uwzględniają również ochronę dziedzictwa kulturowego i zabytków poprzez określenie obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską.

Na terenie gminy Gardeja obowiązuje 30 miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

Tabela 1. Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego obejmujące tereny zabytkowe.

Uchwała Nr XXXIV/213/2006 Rady Gminy w Gardei z dnia 22 lutego 2006 r. w sprawie uchwalenia MPZP obejmującego fragment wsi Gardeja przy ul. Grudziądzkiej
<p>§ 7</p> <p>Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej:</p> <p>1) obiekty zabytkowe –obiekty i obszary zabytkowe objęte ochroną prawną przez wpis do Rejestru zabytków; obszar objęty planem położony jest w strefie ochrony konserwatorskiej układu urbanistycznego dawnego miasta, a obecnie wsi Gardeja wraz z zespołem budowlanym – wpis do rejestru zabytków województwa elbląskiego pod Nr 156/90 z dnia 22 stycznia 1991 r.</p> <p>Ustala się następujące zasady ochrony:</p> <ul style="list-style-type: none">
a. ochronie podlega historyczna zabudowa oraz historyczne ukształtowana zieleni,
b. wymagane jest zachowanie skali i lokalnego charakteru nowej zabudowy,
c. zakaz zmian rzeźby terenu, przy czym dopuszcza się nieznaczne niwelacje w zakresie niezbędnym dla wykorzystania terenu,
d. zakaz stosowania agresywnych i obcych kulturowo form przestrzennych,
e. w zagospodarowaniu terenów należy uwzględniać relacje w stosunku do obiektów historycznych znajdujących się poza granicą planu i tworzących dominanty architektoniczne (Kościół filialny p. w. św. Józefa), a także stworzyć warunki do ich ekspozycji,
f. zabudowa i zagospodarowanie działek od strony drogi krajowej i działek sąsiadujących z posesją kościoła powinny mieć reprezentacyjny charakter,
g. w zagospodarowaniu terenów należy zachować zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego określone w § 10,
h. zmiany dotyczące obszaru wpisanego do Rejestru zabytków wymagają uzgodnienia projektu budowlanego inwestycji z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków; uzgodnienie dotyczy zgodności z przedmiotem ochrony i zakresem ochrony, określonymi w rejestrze zabytków § 3 ust.1 pkt.3 i 4 rozporządzenia Ministra Kultury z dnia 14 maja 2004 r. w sprawie prowadzenia Rejestru zabytków; <p>2) obiekty kulturowe - budynki o historycznych wartościach architektonicznych: obiekty kulturowe do objęcia ochroną niniejszym planem: budynek dawnej szkoły, zlokalizowany przy ul. Grudziądzkiej 20 na terenie działki Nr 424/5.</p> <p>Ustala się następujące zasady ochrony:</p> <ul style="list-style-type: none">
a. obowiązuje zakaz wprowadzania zmian we frontowej sylwecie budynku w zakresie wysokości, szerokości i kompozycji fasady oraz kształtu dachu; przebudowa lub rozbudowa budynku jest możliwa przy zachowaniu wyżej wymienionych warunków, dopuszcza się możliwość stosowania wystawek dachowych i okien połaciowych,
b. prowadzenie remontów kapitalnych lub częściowych wymaga poszanowania historycznej formy architektonicznej, skali, wystroju elewacji- w tym stolarki okiennej i drzwiowej; dopuszcza się możliwość stosowania wystawek dachowych i okien połaciowych,
c. ewentualną rozbiorę obiektu dopuszcza się w sytuacji szczególnie uzasadnionej jego stanem, stwarzającym zagrożenie dla życia lub mienia ludzkiego- na podstawie opinii osoby uprawnionej i po złożeniu dokumentacji inwentaryzacyjnej,
d. pozwolenie na budowę lub rozbiorę obiektu kulturowego wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, na podstawie art.39 ust. 3 Ustawy prawo budowlane; uzgodnienie dotyczy zgodności z przedmiotem ochrony – określonymi powyżej w lit. a, b, c. (..).
<p>§ 10</p> <p>Zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego:</p> <p>1) skalę i formy zabudowy należy kształtować w nawiązaniu do miejscowej tradycji budowlanej, nie mogą one zakłócić krajobrazu kulturowego wsi,</p> <p>2) należy przyjąć niską intensywność zabudowy, wysoki udział powierzchni biologicznie czynnych w zagospodarowaniu działek,</p> <p>3) w kompozycji planowej zabudowy należy uwzględnić potrzebę zachowania harmonijnej panoramy od strony terenów otwartych.</p>
Uchwała Nr XI/65/2007 Rady Gminy w Gardei z dnia 24 października 2007 r. w sprawie uchwalenia MPZP obejmującego fragment wsi Jaromierz w obrębie Jaromierz, gm. Gardeja
<p>§ 2</p> <p>8. Ustalenia w zakresie ochrony archeologicznej dla stanowiska:</p> <p>1) prowadzenie wszelkich prac i badań wymaga pozwolenia Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku,</p> <p>2) obowiązuje uzgadnianie wszelkich poczynań inżynierskich, budowlanych innych z Pomorskim Wojewódzkim</p>

Konserwatorem Zabytków w Gdańsku. Obowiązuje każdorazowo występowanie o szczegółowe wytyczne konserwatorskie i opinie przed podjęciem decyzji o jakiegokolwiek działalności,

3) w przypadku podjęcia decyzji o realizacji inwestycji na terenie objętym ochroną obowiązuje przeprowadzenie badań ratunkowych na koszt inwestora, wyprzedzających proces przygotowania inwestycji. Właściciele, użytkownicy terenu i inwestorzy zobowiązani są do zawiadomienia Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku o podjęciu działań inwestycyjnych, remontowych lub innych związanych z pracami ziemnymi z wyprzedzeniem minimum 3-miesięcznym w celu umożliwienia wykonania archeologicznych badań ratunkowych oraz zsynchronizowania robót inwestycyjnych z nadzorem archeologiczno - konserwatorskim. Badania archeologiczne mają charakter sezonowy,

4) przed przystąpieniem do prac budowlanych należy wykonać na koszt inwestora badania i dokumentację archeologiczno – konserwatorską, w zakresie określonym przez Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku.

Uchwała Nr XXXI/199/2009 Rady Gminy w Gardei z dnia 25 listopada 2009 r. w sprawie uchwalenia MPZP obejmującego fragment wsi Czarne Małe w obrębie Czarne Dolne

§ 7

Wymagania ochrony środowiska przyrodniczego i krajobrazu:

1. Teren objęty opracowaniem położony jest w Morawskim Obszarze Chronionego Krajobrazu; (..).

§ 8

Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej:

1) W granicach planu nie występują stanowiska archeologiczne oraz inne obiekty podlegające ochronie konserwatorskiej;

2) Osoby prowadzące roboty budowlane i ziemne w razie ujawnienia przedmiotu, który posiada cechy zabytku, obowiązane są:

a. niezwłocznie zawiadomić o tym właściwego konserwatora zabytków,

b. zabezpieczyć odkryty przedmiot i wstrzymać wszelkie roboty, mogące go uszkodzić lub zniszczyć, do czasu wydania przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku odpowiednich zarządzeń,

3) W przypadku natrafienia na obiekt archeologiczny w trakcie prac ziemnych, należy wstrzymać prace i uzgodnić dalsze działania z Muzeum Archeologicznym w Gdańsku.”

Uchwała Nr XXXIX/239/2010 Rady Gminy w Gardei z dnia 24 września 2010 r. w sprawie uchwalenia MPZP gminy Gardeja dla parku elektrowni wiatrowych w rejonie wsi Otlowiec

§ 7

11. na terenie znajduje się stanowisko archeologiczne, zaznaczone na rysunku planu. Wszelkie plany i projekty inwestycyjne na obszarze tego stanowiska należy uzgodnić z Pomorskim Konserwatorem Zabytków w Gdańsku na podstawie opinii Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

Uchwała Nr XI/58/2011 Rady Gminy w Gardei z dnia 30 listopada 2011 r. w sprawie uchwalenia MPZP obejmującego fragmenty działek nr 1/1, 5, 15, 16/1, 16/2, 18/2, i 23/4 w obrębie Klecewo w gminie Gardeja

§ 8

Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej:

1) w granicach opracowania planu nie występują stanowiska archeologiczne oraz inne obiekty podlegające ochronie konserwatorskiej,

2) ze względu na występowanie (poza granicami opracowania) w sąsiedztwie zabytkowego zespołu pałacu z folwarkiem (pałac, wozownia, stajnia z wozownią i kuźnią , rządówka - d. dwór) wpisanego do rejestru zabytków województwa pomorskiego o nr rej. 1266 (d. nr 111/89, 114/89, 115/89, 116/89), utworzono strefę ochrony ekspozycji,

3) przy określaniu zasad ochrony i kształtowania ładu przestrzennego, w tym parametrów i wskaźników zabudowy oraz zagospodarowania terenów w ustaleniach szczegółowych uwzględniono zasady ochrony ekspozycji zabytkowego zespołu,

4) w granicach opracowania planu znajduje się starodrzew (w formie alei – zgodnie z rysunkiem planu), który obejmuje się ochroną konserwatorską - wszelkie prace przy starodrzewie objętym ochroną konserwatorską należy uzgadniać z wojewódzkim konserwatorem zabytków,

5) osoby prowadzące roboty budowlane i ziemne w razie ujawnienia przedmiotu, który posiada cechy zabytku, obowiązane są:

a. niezwłocznie zawiadomić o tym właściwego konserwatora zabytków,

b. zabezpieczyć odkryty przedmiot i wstrzymać wszelkie roboty, mogące go uszkodzić lub zniszczyć, do czasu wydania przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku odpowiednich zarządzeń,

6) w przypadku natrafienia na obiekt archeologiczny w trakcie prac ziemnych, należy wstrzymać prace i

uzgodnić dalsze działania z Muzeum Archeologicznym w Gdańsku.

Uchwała Nr XI/59/2011 Rady Gminy w Gardei z dnia 30 listopada 2011 r. w sprawie uchwalenia MPZP dla terenu obejmującego obszar północnej części wsi Klasztorek, w gminie Gardeja

§ 8

Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej:

1. W granicach planu nie występują stanowiska archeologiczne oraz inne obiekty podlegające ochronie konserwatorskiej;
2. Osoby prowadzące roboty budowlane i ziemne w razie ujawnienia przedmiotu, który posiada cechy zabytku, obowiązane są:
  - 1) niezwłocznie zawiadomić o tym właściwego konserwatora zabytków,
  - 2) zabezpieczyć odkryty przedmiot i wstrzymać wszelkie roboty, mogące go uszkodzić lub zniszczyć, do czasu wydania przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku odpowiednich zarządzeń,
  - 3) w przypadku natrafienia na obiekt archeologiczny w trakcie prac ziemnych, należy wstrzymać prace i uzgodnić dalsze działania z Muzeum Archeologicznym w Gdańsku.
  - 4)

Uchwała Nr XIII/75/2012 Rady Gminy w Gardei z dnia 25 stycznia 2012 r. w sprawie uchwalenia MPZP obejmującego obszar fragmentu wsi Bądky w gminie Gardeja

§ 2

7. Ustalenia w zakresie zasad ochrony dziedzictwa kulturowego:

- 1) budynek mieszkalny pod adresem Bądky 2, zaznaczony na rysunku planu, stanowi obiekt o wartościach kulturowych (relikt XIX-wiecznej osady ruralistycznej). Budynek ten przeznacza się do ochrony i zachowania. Ochronie podlega bryła, układ konstrukcyjny budynku, detal architektoniczny, rozplanowanie i proporcje otworów okiennych i drzwiowych, podziały stolarki okiennej i drzwiowej (jej forma i detale, np. rozrzeźbienie słupków, płyciny itp.). Dopuszcza się harmonijną rozbudowę budynku przy zachowaniu proporcji bryły i kompozycji elewacji,
- 2) wszelkie prace budowlane dotyczące przedmiotu ochrony należy opiniować z właściwym konserwatorem zabytków.

Uchwała Nr XXXV/193/2014 Rady Gminy w Gardei z dnia 26 lutego 2014 r. w sprawie uchwalenia MPZP obejmującego obszar północnej części wsi Gardeja w gminie Gardeja

9. Ustalenia w zakresie zasad ochrony dziedzictwa kulturowego:

- 1) na obszarze planu występuje zabytkowy układ urbanistyczny dawnego miasta a obecnie wsi Gardeja, wpisany do rejestru zabytków pod nr rej. 1342, d. 156/90 z dn. 22.01.1991r. w zakresie ochrony układu urbanistycznego, zabudowy sprzed 1945r. oraz historycznie ukształtowanej zieleni. W ramach obszaru wpisanego do rejestru zabytków ustala się następujące granice ochrony: strefę ścisłej ochrony konserwatorskiej, strefę ochrony konserwatorskiej i strefę ochrony widokowej, wyznaczone na rysunku planu.
- 2) w strefie ścisłej ochrony konserwatorskiej ustala się:
  - a) ochronę budynków wpisanych do rejestru zabytków, do gminnej ewidencji zabytków, lub chronionych jako budynki o wartościach historyczno-kulturowych ustaleniami niniejszego planu oraz historycznych elementów zagospodarowania terenu,
  - b) utrzymanie i uczytnienie historycznego układu ulic i placów z zachowaniem ich przebiegu, przekrojów, nawierzchni, pierwotnych linii rozgraniczających i historycznych linii zabudowy (zaleca się ochronę lub przywrócenie kamiennych nawierzchni jezdni w ulicach i rynkach, za wyjątkiem jezdni drogi krajowej nr 55),
  - c) zachowanie historycznych osi kompozycyjnych i powiązań widokowych pomiędzy wnętrzami urbanistycznymi,
  - d) zachowanie istniejących i odtworzenie charakteru zniekształconych historycznych wnętrz urbanistycznych,
  - e) zachowanie zasadniczych proporcji wysokościowych kształtujących sylwetę zespołu ze szczególną ochroną istniejących, historycznych dominant wysokościowych,
  - f) na podstawie badań terenowych, kartograficznych lub archeologicznych należy zachować i uczytnić w pionowych artykulacjach budynków i zagospodarowaniu terenu (płoty, mury, żywopłoty, trejaże, wyróżnienie w rysunku nawierzchni itp.) historyczne podziały działek (historyczne podziały parcelacyjne) w strefie ścisłej ochrony konserwatorskiej zabytkowego układu urbanistycznego dawnego miasta a obecnie wsi Gardeja, wpisanego do rejestru zabytków. W tym należy zachować lub odtworzyć historyczne podziały działek, wyznaczone na rysunku planu jako „historyczne podziały działek do zachowania i ochrony” i „orientacyjne lokalizacje historycznych podziałów działek do odtworzenia”,
  - g) nakazuje się ochronę i uzupełnianie istniejących szpalerów i alei drzew w liniach rozgraniczających ulic,

- h) uzupełnianie historycznych pierzei ulic i rynków zabudową w harmonijny sposób wpisującą się w regionalną architekturę i zabytkowy układ w zakresie skali, brył, proporcji, użytych materiałów wykończeniowych elewacji, kształtów i pokrycia dachów oraz nawiązującą do zasad historycznej kompozycji całego zespołu i do charakteru sąsiadującej zabudowy zabytkowej. Nie wyklucza się współczesnej interpretacji form historycznych,
  - i) nakazuje się likwidację lub przebudowę (wymianę) obiektów dysharmonizujących lub kolidujących z charakterem zabudowy zabytkowej.
- 3) w strefie ochrony konserwatorskiej ustala się:
- a) ochronę budynków wpisanych do gminnej ewidencji zabytków oraz historycznych elementów zagospodarowania terenu,
  - b) zachowanie historycznych osi kompozycyjnych i powiązań widokowych pomiędzy wnętrzami urbanistycznymi,
  - c) na podstawie badań terenowych, kartograficznych lub archeologicznych należy zachować i ucztytelnić w pionowych artykulacjach budynków i zagospodarowaniu terenu (płoty, mury, żywopłoty, trejaże, wyróżnienie w rysunku nawierzchni itp.) historyczne podziały działek (historyczne podziały parcelacyjne) w strefie ścisłej ochrony konserwatorskiej zabytkowego układu urbanistycznego dawnego miasta a obecnie wsi Gardeja, wpisanego do rejestru zabytków. W tym należy zachować lub odtworzyć historyczne podziały działek, wyznaczone na rysunku planu jako „historyczne podziały działek do zachowania i ochrony” i „orientacyjne lokalizacje historycznych podziałów działek do odtworzenia”,
  - d) zachowanie zasadniczych proporcji wysokościowych kształtujących sylwetę zespołu ze szczególną ochroną istniejących, historycznych dominant wysokościowych,
  - e) nakazuje się ochronę i uzupełnianie istniejących szpalerów i alei drzew w liniach rozgraniczających ulic,
  - f) ochronę terenu dawnego cmentarza ewangelickiego z układem zieleni wysokiej,
  - g) uzupełnianie historycznych pierzei ulic i rynków zabudową w harmonijny sposób wpisującą się w regionalną architekturę i zabytkowy układ w zakresie skali, brył, proporcji, użytych materiałów wykończeniowych elewacji, kształtów i pokrycia dachów oraz nawiązującą do zasad historycznej kompozycji całego zespołu i do charakteru sąsiadującej zabudowy zabytkowej. Nie wyklucza się współczesnej interpretacji form historycznych;
- 4) w strefie ochrony widokowej ustala się:
- a) realizację zabudowy w harmonijny sposób wpisującą się w regionalną architekturę i sąsiadującą, zabytkowy układ w zakresie skali, brył, proporcji, użytych materiałów wykończeniowych elewacji, kształtów i pokrycia dachów oraz nawiązującą do zasad historycznej kompozycji całego zespołu i do charakteru sąsiadującej zabudowy zabytkowej. Nie wyklucza się współczesnej interpretacji form historycznych,
  - b) zachowanie zasadniczych proporcji wysokościowych kształtujących sylwetę zespołu ze szczególną ochroną istniejących, historycznych dominant wysokościowych,
  - c) kształtowanie nowej zabudowy w sposób harmonijnie komponujący się z zabudową historyczną oraz eksponujący elementy tworzące tożsamość dawnego miasta,
  - d) ochronę zabytkowej sylwety dawnego miasta poprzez nieprzysłanianie tej sylwety obiektami dysharmonizującymi,
- 5) na obszarze planu znajduje się zespół kościoła p.w. św. Józefa z gotyką wieżą, przykościelnym cmentarzem ewangelickim, pamiątkowym obeliskiem poświęconym Carlowi Chudobie i układem zieleni wysokiej przy ul. Kwidzyńskiej, objęty wpisem do rejestru zabytków woj. pomorskiego 500/96 z dn. 02.04.1996r. Wszelkie inwestycje na obszarze zabytkowym wymagają pozwolenia właściwego konserwatora zabytków. Szczegółowe ustalenia w zakresie ochrony zabytku znajdują się w Rozdziale II „Ustalenia szczegółowe” dla terenu 13UK,
- 6) na rysunku planu wyznaczono budynki o wartościach kulturowych, wpisane do gminnej ewidencji zabytków. Są to kamienice przy ul. Kwidzyńskiej 3, 4, 5, 6, 7, 16, 20, 21, 23, 24, 25 i 29; domy przy ul. Kwidzyńskiej 8, ul. Mały Rynek 2, 4, 6, 11, 17, ul. Sportowej 2, 4, 6, 10, ul. Wodnej 1 i ul. Wolności 7; budynki gospodarcze przy ul. Kwidzyńskiej 16, ul. Mały Rynek 2 i ul. Sportowej 4; dawna mleczarnia przy ul. Kwidzyńskiej 33; transformator przy ul. Chełmińskiej; budynek wodociągu przy ul. Sportowej 6. Stanowią one relikty XIX i XX-wiecznej zabudowy ruralistycznej i dawnego miasta a obecnie wsi Gardeja. Wszelkie prace budowlane dotyczące przedmiotu ochrony wymagają uzgodnienia właściwego konserwatora zabytków. Szczegółowe ustalenia dla chronionych budynków znajdują się w Rozdziale II „Ustalenia szczegółowe” dla poszczególnych terenów,
- 7) na rysunku planu wyznaczono budynki o wartościach historyczno-kulturowych, objęte ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu. Są to: kamienica przy ul. Kwidzyńskiej 12; domy przy ul. Mały Rynek 19, ul. Sportowej 14 i 14a, ul. Działkowej 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 i 14. Stanowią one relikty XIX i XX-wiecznej zabudowy ruralistycznej i dawnego miasta a obecnie wsi Gardeja. Szczegółowe ustalenia dla chronionych budynków znajdują się w Rozdziale II „Ustalenia szczegółowe” dla poszczególnych

terenów,

8) na rysunku planu wyznaczono obszar d. cmentarza ewangelickiego z układem zieleni wysokiej. Wymagana jest ochrona istniejącego, szlachetnego drzewostanu. Prace przy historycznym drzewostanie, zaznaczonym na rysunku planu jako „szlachetne gatunki drzew do zachowania i ochrony”, wymagają uzgodnienia z właściwym konserwatorem zabytków,

9) strefa ochrony archeologicznej pokrywa się ze strefą ścisłej ochrony konserwatorskiej zabytkowego układu urbanistycznego dawnego miasta a obecnie wsi Gardeja, wpisanego do rejestru zabytków pod nr rej. 1342, d. 156/90 z dn. 22.01.1991r. wyznaczoną na rysunku planu. Wszelkie inwestycje związane z pracami ziemnymi w obrębie wyżej wymienionej strefy wymagają pozwolenia właściwego konserwatora zabytków,

10) dla terenu oraz obiektów podlegających ochronie konserwatorskiej obowiązują przepisy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,

11) wszelkie inwestycje na obszarze zabytkowym wymagają pozwolenia właściwego konserwatora zabytków. Szczegółowe ustalenia dla poszczególnych stref znajdują się w Rozdziale II „Ustalenia szczegółowe” dla poszczególnych terenów.

Uchwała Nr IV/11/2014 Rady Gminy Gardeja z dnia 17 grudnia 2014 r. w sprawie uchwalenia MPZP gminy Gardeja, obejmującego obszar wsi Gardeja przy ul. Grudziądzkiej

§ 8

Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej: w granicach opracowania planu nie odnotowano występowania stanowisk archeologicznych oraz innych obiektów, podlegających ochronie, jednak w przypadku odkrycia w trakcie realizacji inwestycji przedmiotu, który posiada cechy zabytku lub wykopaliska archeologicznego, osoby prowadzące roboty budowlane i ziemne są zobowiązane postępować zgodnie z przepisami odrębnymi.

Uchwała Nr XXIV/115/2016 Rady Gminy Gardeja z dnia 26 października 2016 r. w sprawie uchwalenia MPZP obejmującego obszar centralnej części wsi Zebrdowo, gmina Gardeja

§ 9

Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej:

1) w granicach obszaru opracowania planu znajdują się obiekty zabytkowe (znajdujące się w Gminnej Ewidencji Zabytków), które obejmuje się ochroną na podstawie niniejszego planu miejscowego, co do których istnieje obowiązek stosowania się do przepisów odrębnych z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;

2) jako obiekty objęte ochroną, o której mowa w pkt 1 uznane zostają:

- a) kapliczka przydrożna z pocz. XX w. (przy skrzyżowaniu drogi powiatowej 02KDL z drogą wojewódzką 01KDZ), w której ochronie podlega wystrój architektoniczny, forma i jej usytuowanie wraz z otaczającą zielenią wysoką,
- b) budynek mieszkalny z pocz. XX w. Zebrdowo 20 (działka nr 78/1),
- c) budynek mieszkalny z k. XIX w. Zebrdowo 10 (działka nr 70/6), dawna karczma „Pod Czerwonym Huzarem”,
- d) budynek gospodarczy z k. XIX w. (działka nr 70/6),
- e) budynek mieszkalny z 1930 r. Zebrdowo 5a, d. szkoła (działka nr 77/5);

3) ponadto obejmuje się ochroną na podstawie niniejszego planu miejscowego: a) budynek mieszkalny Zebrdowo 5 (działka nr 77/4), b) budynek gospodarczy - chlewik (działka nr 70/6);

4) obiekty zabytkowe, o których mowa w pkt 2 i 3 oznaczono odpowiednio na rysunku planu;

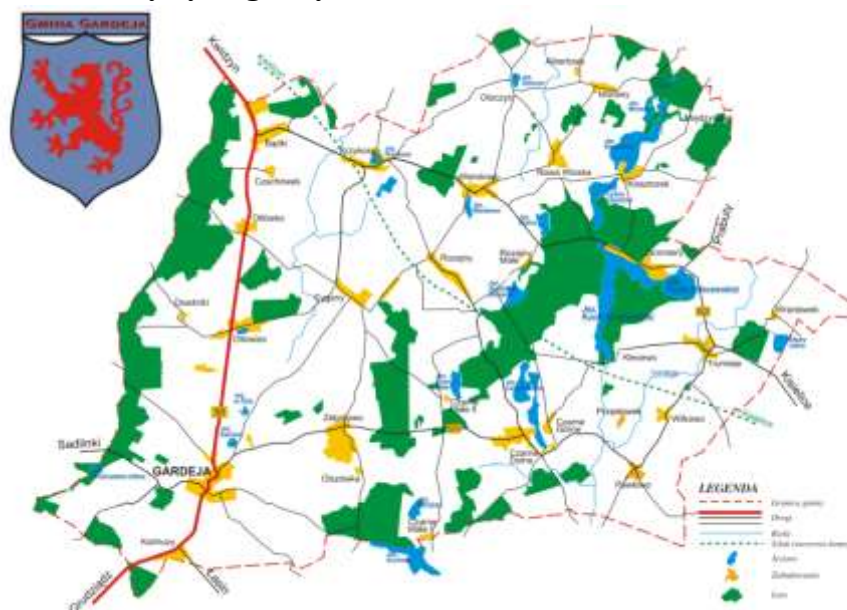
5) dla obiektów objętych ochroną na podstawie niniejszego planu ustala się odpowiednio następujące zasady ochrony:

- a) nakaz zachowania historycznego wyglądu architektonicznego budynków o wartości historyczno-kulturowej w zakresie: gabarytu, kształtu i pokrycia dachu, rozmieszczenia, wielkości, kształtu oraz proporcji otworów okiennych i drzwiowych wraz z oryginalną stolarką,
- b) przy robotach budowlanych dotyczących elewacji budynku nakaz restauracji oraz przywrócenia elementów wystroju i detalu architektonicznego odpowiedniego do epoki, w której dany obiekt powstał,
- c) dopuszczalna kolorystyka elewacji tynkowanych zabudowy: stonowana w odcieniach kolorów pastelowych, dotyczy wyłącznie budynku mieszkalnego nr 10, dla pozostałych budynków objętych ochroną konserwatorską nakaz pozostawienia elewacji ceglanej i drewnianej,
- d) ewentualna wymiana stolarki okiennej i drzwiowej powinna mieć charakter odtworzeniowy względem historycznej lub zachowanych przekazów ikonograficznych,
- e) ochroną obejmuje się historyczną zieleń komponowaną (alejową) związaną z ciągami komunikacyjnymi oraz występującą w sąsiedztwie budynków zabytkowych, zgodnie z przepisami odrębnymi;

6) w granicach opracowania planu nie odnotowano występowania stanowisk archeologicznych, jednak w przypadku odkrycia w trakcie realizacji inwestycji przedmiotu, który posiada cechy zabytku lub wykopaliska archeologicznego, osoby prowadzące roboty budowlane i ziemne są zobowiązane postępować zgodnie z przepisami odrębnymi.

5.2 Zasoby dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy

5.2.1 Charakterystyka gminy

Mapa 1. Gmina Gardeja, źródło: http://www.gardeja.pl/asp/pliki/download/mapa_gminy_gardeja_sri.png

Gmina Gardeja to gmina wiejska, położona na południowo-wschodnim krańcu województwa pomorskiego, na styku z woj. warmińsko-mazurskim oraz kujawsko-pomorskim. Wschodnia granica gminy stanowi jednocześnie granicę województw pomorskiego i warmińsko-mazurskiego, a południowa granica granice z woj. kujawsko-pomorskim. Od 1 stycznia 1999 r. Gmina wchodzi w skład powiatu kwidzyńskiego (wraz z miastem Kwidzyn, gminą wiejską Kwidzyn, gminami wiejskimi Sadlinki, Ryjewo).

Gmina graniczy z miastem Kwidzyn, miastem i gmina Prabuty, gmina wiejska Kwidzyn, Sadlinki, Kisielice, Łasin, Rogóżno. Miejscowość gminna leży w południowo-zachodniej części obszaru, przy drodze krajowej nr 55. Położona jest w całości w obrębie regionu fizycznogeograficznego Pojezierze Iławskie, w jego południowo-zachodniej części.

Gmina znajduje się w zasięgu oddziaływania dużych ośrodków miejskich takich jak Kwidzyn (bezpośredni sąsiad) i Grudziądz (w odległości ok. 20 km). Główną funkcją obszaru pozostaje rolnictwo, ponad 58% jej powierzchni zajmują bowiem grunty rolne – orne, a ok. 70% wszystkie grunty rolnicze i ok. 17,8% lasy.

Krajobraz obszaru gminy charakteryzują między innymi zróżnicowane ukształtowanie terenu, dość liczne jeziora, występowanie rozległych widoków, mozaikowate zróżnicowanie użytkowania ziemi. Część obszaru objęta jest formami ochrony przyrody, z których najistotniejsze są Morawski Obszar Chronionego Krajobrazu i Sadliński Obszar Chronionego Krajobrazu. Liczba jezior na terenie gminy jest największa spośród wszystkich gmin powiatu kwidzyńskiego.

Ze względu na położenie, ukształtowanie, walory środowiskowe, krajobrazowe oraz kulturowe spore znaczenie ma funkcja turystyczna i rekreacja. Na obszarze gminy znajdują się bardzo liczne obiekty o wartościach kulturowych, warte ochrony, zachowania i wypromowania jako element konkurencyjności gminy.

Gminę zamieszkuje obecnie 8469 osób (2017 r.), powierzchnia wynosi 193 km², gęstość zaludnienia to 44 os/km². W skład gminy wchodzi 34 miejscowości, skupione w 24 sołectwach: Bądki, Cygany, Czarne Dolne, Czarne Górne, Czarne Małe (sołectwa: Czarne Małe I i Czarne Małe II), Gardeja (sołectwa: Gardeja, Gardeja II, Gardeja III i Gardeja IV), Jaromierz, Klasztorok, Krzykosy, Morawy, Nowa Wioska, Otlowiec, Otlówko, Otoczyn, Pawłowo, Rozajny, Trumieje, Wandowo, Wraclawek, Zebrdowo.

Poprzez Gminę Gardeja przebiega dawna trasa linii kolejowej relacji Kwidzyn – Kisielice. Obecnie po torowisku nie pozostało już śladu, w dawnych budynkach kolejowych w Rozajnach

i Wilkowie są mieszkania. Pozostałością po linii kolejowej są mosty nad dawnym torowiskiem w Krzykosach i Rozajnach.

5.2.2 Rys historyczny

Obszary Pojezierza Pomorsko - Mazurskiego zostały zasiedlone przez człowieka później niż tereny środkowej i południowej Polski. Ożywienie osadnictwa na ziemiach dolnego Powiśla w rejonie m.in. Kwidzyna daje się zaobserwować dopiero w młodszej epoce kamienia (3500 - 1700 lat p.n.e.). Znane są nieliczne zabytki neolityczne m. in. toporki kamienne, które odkryto w Gardei. Tu odkryto również stanowisko z epoki brązu. Z wczesnej epoki żelaza (700 - 200 lat p.n.e.) pochodzą groby skrzynkowe. W początkach naszej ery Dolne Powiśle znajdowało się pod silnymi wpływami rzymskimi. Było to rezultatem występowania bursztynu nad Bałtykiem, co powodowało wytyczenie szlaków handlowych prowadzących z Półwyspu Apenińskiego nad Morze Bałtyckie. Po obu stronach Wisły rozwijało się osadnictwo. Z tego okresu pochodzą zabytki miejscowe oraz importowane m.in. naszyjniki ze skręconego złotego drutu znalezione w 1894 r. w Gardei. Z kolei cmentarzysko w Gardei oraz osada pochodzi z okresu wczesnośredniowiecznego (III - V w.).

Gardeja⁷

Leżąca niemal na pograniczu ziemi chełmińskiej Gardeja została poddana plemionom pruskim. Stanowiło to poważne zagrożenie dla Pomorza. Od początku XIII w. książęta gdańscy popierali misje kościelne prowadzone przez Cystersów i prawdopodobnie w Gardei i w Klasztorcu - obok Białej Góry, powstały jedne z pierwszych klasztorów. Nazwa Gardeja została zapisana po raz pierwszy w formie Garzanum w 1285 r. Ulegała ciągłym zmianom: Garsin, Gardzen, Garcz, a pierwotnie Gardin przez dodanie członu - see (jezioro) - Gardnsee.

Osadnictwo w samej Gardei skupiało się nad połączonymi w jeden zbiornik wodny jeziorami. Osada leżała na szlaku komunikacyjnym prowadzącym z ziemi chełmińskiej na północ. W publikacji: Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic odnajdujemy następującą charakterystykę: „...Po odbiciu Dolnego Powiśla przez Zakon Krzyżacki i zajęciu przez nich m.in. Kwidzyna i utworzeniu w nim swojej siedziby, okolice Gardei zostały włączone w skład państwa zakonnego, a w wyniku podziału terytorium diecezji pomezkańskiej między Zakon, a biskupstwo, znalazły się w obrębie biskupów pomezkańskich (lata 1250 - 1254) i przylegały do wyznaczonej przed 1249 rokiem granicy z ziemią chełmińską, a także wchodzącą w skład państwa zakonnego...” Ta granica stała się późniejszą linią graniczną rozdzielającą powiat kwidzyński od grudziądzkiego. „...W 1258 roku rycerz Wytrich Stango i jego krewni otrzymali 1200 łanów, z których dwieście Stango nadał opatowi i mnichom w wieczne posiadanie na prawie chełmińskim. Wkrótce dobra gardejskie weszły w posiadanie opactwa cysterskiego w Pelplinie na Pomorzu Gdańskim, a w 1323 roku wykupiło je biskupstwo pomezkańskie...” - jak pisze J. Powierski. Dobra na prawie chełmińskim zapewniały właścicielom - cystersom jurysdykcję sądową w sprawach wewnętrznych i ograniczenie obciążenia na rzecz pana terytorialnego, tj. Biskupa. Dzięki temu można było na nich gospodarować z jak najlepszym dla siebie pożytkiem. Wprowadzenie tego prawa ułatwiło rozwój rzemiosła i handlu w samej Gardei. W Dziejach Zakonu Krzyżackiego w Prusach M. Biskupa i G. Labudy czytamy: „... Nie ulega wątpliwości, że wzmiankowanie w dokumentach z 1323 roku sołtysa, oraz z 1334 roku miasta i obywateli pozwala na stwierdzenie, że istniała miejska gmina samorządowa przed 1323 rokiem, a więc w okresie posiadania dóbr gardejskich przez opactwo w Pelplinie. Brak jest w XIV wieku danych o odrębnych sołectwach dla miasta i wsi, a przywileje z 1361 roku dotyczą także mieszczan, należał do sołtysów i wsi jeszcze w XVIII wieku. W wieku XIV gminy wiejska i miejska miały wspólną własność ziemską i widocznie stanowiły całość prawną...”

Lokalizacja Gardei na prawie chełmińskim przebiegała prawdopodobnie w dwóch etapach: w pierwszym prawo to objęło zarówno mieszkańców tworzącego się ośrodka miejskiego jak i ludności wiejskiej; w drugim etapie oddzielono gminę wiejską od miejskiej. „...Potwierdzeniem tego faktu była późniejsza tradycja o założeniu miasta Gardeja w latach: 1311 i 1328. W 1334 roku sołtys Gardei otrzymał połowę czynszu z łązni miejskiej. Prawdopodobnie należała do niego pewna część opłat i kar sądowych...” - jak piszą: Biskup i Labuda.

⁷ Praca dyplomowa mgr E. Grzelak: „Przeszłość historyczna Gardei i jej środowisko geograficzno-przyrodnicze”

Nie wiadomo, czy już wtedy posiadał, jak w 1361 r. folwark sołtysi oraz czy już wówczas był mianowany przez biskupa. Był natomiast niewątpliwym pośrednikiem między gminą samorządową, a panem feudalnym. Wiadomo też, że w 1338 r. organem administracyjnym miasta była rada z burmistrzem na czele.

„...Nadany przez biskupa pomezańskiego Bertolda w 1384 roku przywilej nie miał charakteru lokacyjnego, a tylko regulował prawa i obowiązki Gardei, zapewne częściowo wcześniejsze, częściowo zaś uzgodnione. Miasto zwolniono z czynszu z uposażenia ziemskiego. Czynsz z jatek mięsnych, kramów rzeźniczych i szewskich przypadła po połowie miastu i biskupowi, zaś z łaźni miejskiej biskupowi i sołtysowi. Gardeja otrzymała również sześć łąnów wolnych od czynszu na wspólny użytek ze wspólnego pastwiska wolnego od czynszu, zaś z otrzymanych czterech łąnów pobliskiego lasu mieszczenie mieli obowiązek płacenia półtorej grzywny rocznie w bieżącej monecie...” Te wszystkie użytki wg Dziejów Zakonu Krzyżackiego w Prusach zostały nadane w wieczne posiadanie na prawie chełmińskim.

J. Pomierski pisze: „...W roku 1334 Gardeja otrzymała prawa miejskie. Dokładnej daty nie można ustalić, jedynie należy przypuszczać, że działo się to 4 października, kiedy to Bertold, jako nowy władca miasta określił jego powinność specjalnym zarządzeniem opieczętowanym w jego biskupiej siedzibie w Kwidzynie. Tekst tego pierwszego znanego nam wilkierza w kopii z XIV w. nic prawie nie mówi o sposobie w jaki Gardeja dostała się ponownie w ręce biskupie, objaśnia to jedynie wiarygodny dopisek sporządzony ręką jednego z następców Bertolda. W dokumencie tym Gardeja występuje w brzmieniu: Gardsey. Z pojawieniem się miasta Gardeja, zaczyna pojawiać się również w dokumentach Gardeja - wieś położona u progu miasteczka od południa zwana niekiedy Szłomnem. W 1338 roku za czasów burmistrza - Wenera, w dokumencie władz miejskich figuruje, że Gardeja otrzymała swój pierwszy herb: karło biskupie, czyli krzesło bez poręczy o skrzyżowanych nogach w kształcie wielkiego X, zakończone u góry łbami a na dole łapami zwierzęcymi. Według tradycji, barwa tych elementów była złota na błękitnym tle. Róże były koloru ciemnożółtego...” W drugim dokumencie „...z 1338 roku Bertold omawia łączenie sprawy miasta i sołectwa wiejskiego. Tym ostatnim zajmuje się dopiero wydany w roku 1361 przez następcę Bertolda - Mikołaja wilkerz, który m. in. zezwala na prowadzenie gospody w miasteczku sołtysowi...”

W miarę upływu lat związku sołtysa z miastem stawały się coraz luźniejsze, a biskup Mikołaj (1360 - 1376) przejął drugą połowę czynszu z łaźni należącą przedtem do sołtysa przy sprzedaniu sołectwa niejakiemu Kujawie, prawdopodobnie Polakowi. Za rządów Mikołaja - biskupa, Gardeja znalazła się w innej diecezji, która ugruntowała się na dalsze lata odrębności miasta i wsi, czego ślady przetrwały we wszystkich kolejnych latach i etapach ich odmiennych losów, aż do czasów najnowszych. Opierając się na opisach Miast polskich w Tysiącleciu wg publikacji S. Arnolda wiemy, że: „...W XIV w. Gardeję otoczono murem. Do miasta można było się dostać od północy Bramą Kwidzyńską, a od południa Bramą Grudziądzką. W najwyższym punkcie rynku wzniesiono kościół z dzwonnica...”

„...obdarowuje opata i jego zakonników w Gardei...”- to prawdopodobnie słowa Jana z Byszewa ówczesnego opata pelplińskiego fundatora istniejącego w Gardei zaczątku zakonu cystersów.

Klasztor w Gardei był już w tym czasie z pewnością budowlą murowaną z wypalanej cegły, gdyż w niektórych kronikach Dawida znajduje się wzmianka, że pomimo gwałtownego pożaru zachowały się mury. Ucierpiały tylko drewniane części budowli, do których naprawy uszkodzeń wykorzystano trzydziestu „niewolnych”. Kościół z wieżą gotycką do dziś jest głównym akcentem panoramy Gardei.

W pierwszej połowie XIV w. rozwijało się drobne rzemiosło, głównie usługowe. Ponadto rozwijało się przetwórstwo zbożowe i piekarnictwo. Istniało zezwolenie na wypalanie wapna, wydobywanie gliny i wypalanie cegły. Ważną rolę pełniły też dziedziny produkcji połączone z gospodarką wiejską. Konsumpcje, dziedziny produkcji uzupełniały ryby pochodzące z dwóch jezior otaczających miasto, a w późniejszym okresie produkowano piwo, co świadczy o uprawie chmielu. Rozwijał się drobny handel artykułami rzemieślniczymi i zapewne sami rzemieślnicy bezpośrednio sprzedawali swoje wyroby (rzeźnicy, piekarze, szewcy, garniarze, etc.). Istniały powiązania handlowe rzemieślników miejskich z okolicznymi wsiami.

Gardeja mimo położenia na szlaku wiodącym z ziemi chełmińskiej do Malborka i dalej na północ była miasteczkiem mającym jedynie znaczenie lokalne. Negatywny wpływ na rozwój miasta

miały następujące czynniki: konkurencyjność pobliskiego Kwidzyna, oddalenie od Wisły oraz rozwijający się na południu pobliski gród w Grudziądzu.

W początkach XV w. wielka wojna Polski z Zakonem objęła także terytorium biskupstwa pomezjańskiego. W 1410 r. 20 września po oblężeniu w Malborku przybył do Gardei król Władysław Jagiełło.

Wg publikacji M. Biskupa Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim: „...Około 3 października 1410 roku...” ziemie „...zajął wojska krzyżackie. Na zjeździe w Kwidzynie 14 III 1440 roku podpisano akt utworzenia tzw. Związku Pruskiego. Związek ten obejmował rycerstwo i miasta ziemi chełmińskiej oraz Pomorza Gdańskiego i Powiśla oraz Warmii... Związek zapewniał wzajemną pomoc stanów...”. Uzależnione od biskupów ubogie miasteczko nie zgłosiło akcesu do Związku Pruskiego.

W 1454 roku doszło do wybuchu powstania. W Gardei załogę Gródka stanowili zaciężni pod wodzą Adama z Drahnoytc. Czeska załoga zamiast bronić interesów krzyżackiego chlebobawcy przeszła w służbę Związku wypowiadając służbę i posłuszeństwo Krzyżakom. Wzmogli się na sile i w liczbie stu jezdnych przyłączyli się do powstańców. Nie było w tej wojnie trwającej trzynaście lat dzielnicy bardziej zniszczonej niż Pomezania. Tu na pograniczu od samego początku toczyły się zacięte walki. Data zdobycia Gardei przez Polaków zapisana przez jednego z późniejszych kronikarzy (Grunau) to 11 listopada 1454 roku, określana dniem św. Marcina. Miasteczko po tym straszliwym boju spłonęło niemal doszczętnie.

Mimo zawarcia pokoju w 1466 roku w Toruniu, który dla miast północnej Polski przyniósł upragnione zwycięstwo, Gardeja wraz z całym biskupstwem pomezjańskim pozostała w obrębie krzyżackich rządów. Zrujnowana wojną przez długie wieki nie była w stanie podnieść się z głębokiej ruiny. Polak Wincenty Kiełbasa był biskupem chełmińskim i administratorem Pomezanii. Gdyby udało się uczynić go również biskupem, z pewnością Kwidzyn i Gardeja zostałyby przy Polsce. Miasta: Kwidzyn, Gardeja, Susz, Kisielice wraz z Biskupem Pomorskim przystąpiły do Związku Pruskiego w Toruniu, formalnie 21 lutego 1454 roku, faktycznie 26 lutego w Elblągu. Stworzyło to możliwości prowadzenia dalszej akcji wojennej stanów pruskich i stanu biskupstwa pomezjańskiego. W tym celu Związek Pruski opodatkował wszystkie miasta, w tym Gardeję na 25 grzywien, co było sumą dwukrotnie mniejszą od sum nałożonych na Biskupice i Kisielice, a ośmiokrotnie mniejszą od sum nałożonych na Kwidzyn i Prabuty. Potwierdza to małe znaczenie gospodarcze miasteczka.

Analizując Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach czytamy: „...Po klęsce wojsk polskich pod Chojnicami, biskup pomezjański Kaspar Linke przeszedł na stronę Zakonu. Aby nie dopuścić do zajęcia Gardei przez wojska krzyżackie, obsadzono miasteczko czeskimi wojskami zaciężnymi z ziemi chełmińskiej. Z późniejszej relacji z 1464 roku wynika, że Gardeja została zdobyta przez oddziały krzyżackie i spalona. Na mocy traktatu toruńskiego z 1466 roku Gardeja wraz z innymi miastami biskupstwa pomezjańskiego pozostała w granicach państwa zakonnego. W czasie ostatniej wojny polsko - krzyżackiej (...) ponownie została zniszczona (1519 - 1521). Sekularyzacja państwa zakonnego w 1525 roku, a w dwa lata później biskupstwa pomezjańskiego oznaczała zmianę pana feudalnego...”

Dobra biskupie i kapitulne, w tym Gardeja, przeszły na rzecz księcia Albrechta Hohenzollerna i jego świeckich następców. J. Powierski pisze: „...W 1505 roku w Gardei osiedliła się gmina braci czeskich. Gmina liczyła 25 rodzin. Przewidziano działki budowlane, projektowano budowę ratusza, zboru i szkoły. Miasteczko dzięki pracowitości naszych osadników zaczęło dźwigać się z gruzu lecz w 1554 roku kolejny pożar niemal doszczętnie je zniszczył. Książę Albrecht 12 listopada 1559 roku wystawił miastu nowy przywilej, który stał się prawną podstawą odbudowy, będąc jednocześnie dokumentem regulującym stosunki w mieście aż do początków XIX wieku...”

W 1574 roku z powodu nietolerancji religijnej bracia czescy opuścili Gardeję. W następnych latach zaczęli przybywać polscy ewangelicy. W publikacji turystycznej pod red. J. Zaskiewicza czytamy: „W XVI wieku pastorem był Bernard Kretzel z Krakowa, w latach 1600 - 1620 Stefan Petrasius - również Polak. Od tego czasu pastorami byli Polacy. Ludność posługiwała się językiem polskim. W drugiej połowie XVI wieku przez Gardeję przejeżdżało wielu władców i królów polskich, w 1526 król Zygmunt I Stary, w 1552 roku król Zygmunt II August, w 1576 król Stefan Batory...” Pierwsze lata wojen Polski ze Szwecją omijały położoną na uboczu wielkich szlaków handlowych Gardeję. „...Po bitwie pod Trzycianą stoczoną 27 czerwca i wycofaniu się wojsk szwedzkich m.in. do Malborka, 9 lipca 1629 roku w Gardei zatrzymał się król Zygmunt III Waza. Wojna ze Szwedami zakończyła się rokowaniami w Sztumskiej Wsi 24 V 1635 roku. Rokowania trwały do 12 września.

Efektom tego było podpisanie rozejmu na 26 lat...” W okresie następnej wojny polsko - szwedzkiej zwanej „Potopem” straty Gardei były dotkliwe, ale wypadki wojenne nie wpłynęły na zmianę struktury narodowościowej. W księgach kościelnych już w XVI wieku pojawiła się coraz większa ilość polskich nazwisk, m.in. Szymon Sidorski, Marcin Wietek, Baldramski, Watkowski, Pieczewski. Ludność Gardei posługiwała się językiem polskim niemal stale, co świadczy o jej polskim pochodzeniu. W latach: 1708, 1709, 1710 Gardej nawiedziły zarazy, które zdiesiątkowały ludność i doprowadziły do wyludnienia. Do tych klęsk należy dodać wielkie pożary z lat: 1736 i 1759. Po wojnach napoleońskich, wprowadzenie reform przez rząd pruski nie zdołało ożywić położonej na uboczu takich ośrodków miejskich jak Kwidzyn, Prabuty, Grudziądz Gardei. Negatywne skutki miało także wybudowanie linii kolejowej w odległości 2 km od miasta.

Dnia 12 października 1831 roku przez Gardej przemarszerowały rozbrojone oddziały wojsk powstańczych udając się na wyznaczone kwatery do Kwidyżyna. W okresie międzywojennym społeczeństwo Gardei również zapisało swoją kartę. W 1919 roku działające w powiecie kwidzyńskim Towarzystwo Czytelnictwa Ludowego prowadzące pracę oświatową i kulturalną wśród ludności polskiej, zorganizowało bezpłatne kursy języka polskiego m.in. w Gardei. W miesiącach przedplebiscytowych w każdej gminie były tworzone komisje plebiscytowe składające się z polskich i niemieckich przedstawicieli.

W gardejskiej komisji znajdowali się: nauczyciel Marquard i Voweratt ze strony niemieckiej oraz A. Nagórski i F. Szubski ze strony polskiej. W rezultacie klęski plebiscytowej Gardeja pozostała w granicach państwa niemieckiego. O przywiązaniu do Polski świadczy fakt, że polska ludność katolicka wykupiła budynek dawnej karczmy przekształcając go w kaplicę. Dzięki ofiarności Antoniego Paczkowskiego w 1931 roku powstała w Gardei polska parafia.

Przed rokiem 1939 władze niemieckie przeznaczyły środki na gospodarczy rozwój miasteczka. W 1927 roku zbudowano drugą stację kolejową, ponieważ dotychczasowa znalazła się w granicach Polski.

W roku 1925 Gardeja liczyła 1076 mieszkańców. Wrzesień 1939 roku rozpoczął pięcioletni okres martyrologii narodu polskiego, w tym polskich mieszkańców Gardei. W miejsce wypędzonych i wymordowanych Polaków w latach 1941 - 1943 sprowadzono Niemców z Rzeszy oraz ze wschodu. Gardeja stanowiła ważne ogniwo w niemieckim systemie obronnym, gdyż blokowała węzeł drogowy między Kwidyżynem a zmienionym w twierdzę Grudziądzem. W 1945 roku 26 stycznia w rezultacie ofensywy styczniowej armii radzieckiej, Gardeja została wyzwolona. W wyniku walk miasto zostało zniszczone w 80 procentach. Stało się to powodem zawieszenia praw miejskich. W nowych ustrojowych warunkach Polski Ludowej, przystąpiono do organizowania życia. Wkrótce po wyzwoleniu powstała w Gardei Ochotnicza Straż Pożarna, a 4 września 1945 roku rozpoczęła działalność pierwsza szkoła.

Dzieje pozostałych miejscowości na terenie gminy:⁸

Bądk (*Bandtken*).

Nazwa wsi (Panthcow, Pantkowe, Panckow) jest polską nazwą dzierżawczą z sufiksem -ow, wywodzi się od imienia lub przydomka Piętko. Z najwcześniejszych źródeł wynika, że Bądk (Piątkowo) stanowiły osadę lub żreb (dział własnościowy) większej jednostki osadniczo-terytorialnej, zwanej Otłowem. W roku 1293 dział ten nosił nazwę Pantkendorf, co jest zgermanizowaną formą nazwy Piątkowo. Wieś należała do krewnego lub powinowatego Dytrycha Stango imieniem Henryk, który posiadał ją na prawie chełmińskim.

W roku 1323 dobra piątkowskie sąsiadowały z Rakowcem, Rakowicami i Krzykosami. Do dóbr tych zaliczał się także teren późniejszych Cygan. W 1302 r. właścicielką Piątkowa była Katarzyna, córka Szymona z Otłowa, być może wdowa po Henryku. Zawarła ona z ówczesnym sołtysem kontrakt lokacyjny wsi, obejmujący 50 łanów. Na mocy tego kontraktu sołtys otrzymał co dziesiąty łan wolny, prawo posiadania karczmy oraz trzecią część dochodów sądowych.

Od XV w. obok dawnej formy nazwy wsi pojawiła się nowa - Bantkow. W czasie wojny polsko-krzyżackiej (1519-1521) folwark w Bądkach zniszczono. Duże zniszczenia w Bądkach

⁸ Kwidyżyn: z dziejów miasta i okolic, praca zbiorcza pod red. A. Wakara, Olsztyn 1982 r.

spowodowały wojny polsko-szwedzkie (1626-1629, 1655-1660). Odbudowa wsi postępowała bardzo powoli.

Po uwłaszczeniu nastąpił wyraźny podział Bądek na dwie osady: folwark i wieś. W 1938 r. nazwę wsi zmieniono na Pankendorf. Po wyzwoleniu zorganizowano w Bądkach szkołę podstawową.

Cygany

(*Zigahnen*). Z miejscowości tej znane jest cmentarzysko oraz skarb z okresu rzymskiego. Brak natomiast danych odnośnie osadnictwa przedlokacyjnego w średniowieczu. Obszar późniejszych Cygan należał zapewne do dóbr Piątkowskich (patrz Bądk). Wkrótce po 1326 r. powstała tu wieś, zwana Ditmarsdorf. Jej właścicielem w 1336 r. był rycerz Tomasz, w roku 1378 Jan z Ditmarsdorfu. Folwark i część wsi pozostawały nadal w posiadaniu rycerskim, ponieważ w 1396 r. ławnikiem sądu ziemskiego był Hannos z Ditmarsdorfu.

Książę Albrecht, porządkując stosunki własnościowe w sekularyzowanych dobrach, wystawił w 1539 r. przywilej dla wolnych na 80 łanów (wolnymi nazywano ludność zobowiązaną do służby wojskowej na rzecz księcia, lecz nie mającą szlacheckich przywilejów). W 1577 r. jeden z wolnych sprzedał swój nadział ziemi księciu, co pozwoliło jego urzędnikom założyć tu, po wykupieniu dalszych nadziałów, folwark pańszczyźniany. W końcu XVIII w. nie było już tutaj wolnych ludzi. Sprzedali oni swoje nadziały albo zostali zrujnowani przez obowiązek służby wojskowej, bądź też opuścili miejscowość lub stali się chłopami. Po wojnach napoleońskich utrzymał się tu majątek ziemski. W 1885 r. ziemie dworskie obejmowały 741 ha, a chłopskie 303 ha.

W roku 1938 nazwę wsi Zigahnen zmieniono na Dietmarsdorf.

Czarne Dolne

(*Niederzehren*). W roku 1285 Czarne należało do biskupa pomezańskiego. Przed 1336 r. lokowano tu wieś na prawie chełmińskim, sołtysiem został Vogel. Z lokacją można wiązać fundację parafii. W połowie XIV w. wystawiono w Czarnem kościół z cegły i polnego kamienia. Położenie kościoła pozwalałoby myśleć, że wieś znajdowała się na terenie późniejszego Czarnego Dolnego. W tymże wieku do Czarnego zaliczono część dóbr zwanych Alczenow (Olsztynowo) z większą częścią jeziora Kucki. Po roku 1381 do dóbr wsi włączono również jezioro, nazywane później Kanonickim. Przy Czarnem istniał folwark sołecki, a potem także szlachecki. Podczas Wielkiej Wojny (1409-1411) do niewoli polskiej dostał się Jerzy z Czarnego, być może identyczny z Jerzym Skolimem, późniejszym sędzią i chorążym komturstwa elbląskiego. W następnym pokoleniu bracia Skolimowie, Jakub i Henryk, mieli dobra w okolicy Czarnego i zapewne w samym Czarnem. Uważano ich za rycerzy polskich, którzy aktywnie działali na rzecz poddania Polsce stanów pruskich.

Nie są znane losy Czarnego po 1454 r. Skolimowie zapewne stąd ustąpili. Nazwy Czarne Górne i Czarne Dolne, dla oznaczenia części wsi, pojawiły się po raz pierwszy w źródłach pisanych w 1539 r. Po sekularyzacji parafia katolicka podupadła, ale murowany kościół pozostał. Ludność przeszła na luteranizm. Kościołem i gminą wyznaniową opiekowali się ministrowie z Trumiej, którzy głosili kazania po polsku. Oznaczało to, że w XVI i XVII w. ludność była tu przeważnie polska.

Po drugiej wojnie światowej Czarne Dolne zostało siedzibą Gminnej Rady Narodowej. Wójtami kolejno byli: Jan Brzezicki, Grzegorz Lubowicz i Wacław Gołębiowski. Od roku 1954 wieś została siedzibą Gromadzkiej Rady Narodowej. Przewodniczącymi Prezydium GRN byli: Roman Domozych, Leon Mroczkowski, Bronisław Wolski, Stanisław Rycharski oraz Irena Wielgosz.

1 stycznia 1973 roku wieś Czarne Dolne włączono do gminy Gardeja. Pionierem oświaty był tu Czesław Ostrowski, który już 15 maja 1945 roku zorganizował szkołę podstawową. W latach sześćdziesiątych powstała w Czarnem Dolnym baza SKR, rozbudowano też bazę zaopatrzeniowo-usługową GS. Miejscowy PGR specjalizował się w hodowli owiec. W 1970 r. wszedł w skład Zakładu Rolnego w Trumiejach.

Jaromierz

(*Germen*). Pierwsza wzmianka źródłowa o dobrach Hermana Jakonowicza, czyli o terenie późniejszej wsi, pochodzi z 1302 r. Po 1945 r. Jaromierz został wsią sołecką.

Klasztor (*Klösterchen*).

Siady osadnictwa sięgają X w. Nieco później istniały tu gród i podgródzie, położone na przesmyku między Jeziorami Leśnym i Klasztornym oraz na wyspie (na Jeziorze Klasztornym). Rozwój osadnictwa można tu wiązać z położeniem przy drodze, idącej z ziemi chełmińskiej do Dzierzgonia i w głąb Prus, wzmiankowanej już w 1285 r. Odchodził od niej zapewne szlak na zachód ku Wiśle. Początkową nazwę zespołu osadniczego była Werene (w latach 1285 i 1293). Jest to albo archaiczna nazwa wenetyjska (jak Verisa - Wierzyca i Verona w Italii), albo zniekształcona przez Niemców słowiańska nazwa Wierzbno.

Późniejsza (od 1326 r.) nazwa Klasztor (łac. Clau strellum, niem. Klosterchen) może sugerować istnienie tu klasztoru, być może ekspozytury cysterskiej z doby misji przedkrzyżackiej.

W roku 1285 Dytrych Stango z rodziną, rezygnując z administracji dominium biskupiego, otrzymał w rekompensacie znaczne dobra wielkości tysiąca łanów (około 1650 ha) podzielone na cztery części. Jedną z tych części to kompleks Werene, położony przy drodze z Rogoźna do Dzierzgonia. Stangowie mieli tu prawo zbudowania młyna, zamku i miasta oraz fundowania kościołów. Dobra posiadali na prawie chełmińskim. W 1293 r. obejmowały one 250 łanów i należały do brata Dytrycha, Chocibora Stangi. Właściciel miał ponadto obowiązek płacenia czynszu rekognicyjnego (funt wosku i denar koloński rocznie) oraz prawo do pełnego sądownictwa nad poddanymi.

W 1302 r. dobra Chocibora sąsiadowały z Bundewich i Wusiniz (Grodziec i Wrocławek) i zapewne z dobrami Hermana Jakonowicza (Jaromierz) i Prusa Tulkoitego (Trumiejki). Na zachodzie dobra klasztorne obejmowały tereny Wandowa, Mar i Nowej Wioski, gdyż jeszcze w 1326 r. sąsiadowały bezpośrednio z Krzykosami i Rozajdami, a w roku 1361 z Solajdami, Bronnem i Paczkowem. Gilwa (przed 1371 r.), Morawy być może z Nową Wioską (przed 1378 r.) i Wandowo (przed 1396 r.) oddzieliły się od Klasztorka w wyniku rozwoju osadnictwa i podziałów własnościowych między dziedzicami Chocibora, których już w 1326 r. było kilku. Należeli do nich: Dytrych z Klasztorka, syn Chocibora (1326-1344), Pilgrim (1363 r.) oraz Dytrych i Erkenbrecht (1378 r.).

W 1435 r. właścicielem Klasztorka był niejaki Wilhelm. W 1440 r. 25 łanów w dobrach klasztornych (przez małżeństwo z ich dziedziczką) pozyskał Scibor Bażyński, pochodzący z Ostródzkiego, z rodziny wywodzącej się z Warmii.

W roku 1443 w Klasztorze istniało „ubogie miasteczko wyposażone w prawa miejskie”. Tak więc właściciele wykorzystali przysługujące im prawo do założenia tu miasta. Lokację, przez analogię do innych miasteczek Stangów, można by datować już na XIV w. Sądząc ze stanu późniejszego, 10 łanów w Klasztorze należało do miasteczka (Stedtlein), 40 łanów zaś stanowiło wieś kmiecia.

Ścibor Bażyński z Klasztorka od 1440 r. regularnie reprezentował rycerstwo dominium biskupiego na zjazdach Związku Pruskiego. W roku 1452 było tu jedno z ognisk działań opozycji antykrzyżackiej. Przebywał tu brat Ścibora - Jan Bażyński, przywódca Związku Pruskiego. Na znak protestu przeciw prokrzyżackiej postawie biskupa Kaspara Ścibor zrezygnował z funkcji wójta biskupiego i wziął udział w powstaniu przeciwko Zakonowi. Następnie piastował wiele ważnych urzędów królewskich w Prusach. Klasztor pozostał w rękach Ścibora aż do jego śmierci. Następnie, w 1480 r., przejął go syn Scibora (od 1481 r. wojewoda malborski). Nowy właściciel toczył spór o Klasztor z biskupem Janem IV. Zgodnie z ogólną tendencją rycerstwa pomezaniańskiego Mikołaj nie chciał uiszczać korca biskupiego. Natomiast Jan IV kwestionował jego prawa własnościowe oraz zabronił sołtysowi i chłopom uprawiać pola. Spór trwał jeszcze w 1492 r., a po śmierci Mikołaja (1503 r.) kontynuowali go spadkobiercy: Jerzy Bażyński, Mikołaj Czerna i Wit Weilsdorf. Biskup Hiob sugerował, że Klasztor był własnością nadaną na prawie magdeburskim, co mogło podważyć podstawę prawną dziedziczenia po kądzieli, Jerzy Bażyński zaś z współwłaścicielami powoływali się słusznie na dawne przywileje i fakt zasiedzenia. Ostatecznie jednak Klasztor przeszedł w posiadanie biskupa Hioba, który przekazał go swojemu bratu Jakubowi von Dobeneckowi. Pretensje do wsi rościli spadkobiercy Scibora Bażyńskiego, ale niczego nie uzyskali od księcia Albrechta, ponieważ miał on więcej zaufania do rodu Dobenecków niż Bażyńskich.

W 1597 r. znajdował się tu folwark. W roku 1607 Klasztor wraz z Paczkowem tworzył jeden kompleks gospodarczy o powierzchni 52 łanów. Drogą działów rodzinnych lub sprzedaży przeszedł on częściowo w XVIII w. w ręce von Groebenów, pozostałe grunty weszły do innych dóbr rycerskich.

Na wyspach Jeziora Klasztornego odkryto grodziska słowiańskie. Jedno z nich (na wyspie północnej), strażnicze, pochodzi z okresu wczesnego średniowiecza. Posiadało kształt owalny i otoczone było podwójnym wałem i fosą. Natomiast na półwyspie znajdują się ruiny kościoła, z bloków granitowych i cegieł, wzniesionego ok. XIII w. i zburzonego w czasie wojny trzynastoletniej.

Po roku 1945 w Klasztorze osiedlili się podoficerowie armii polskiej, która odbyła szlak bojowy od Lenino po Berlin. W 1948 r. utworzono tu czteroklasową szkołę podstawową.

W roku 1965 wieś została włączona do Zespołu Państwowych Gospodarstw Rolnych Nowa Wioska. Część gospodarzy indywidualnych przeniósł się do innych wsi, a pozostali podjęli pracę w PGR.

Klecewo (Klötzen).

Miejscowość położona nad Jeziorem Kucki. Jej pierwotna nazwa (Kucica, Kucice) wskazuje, że pierwszymi osadnikami mogli być Polacy. Jednak już w XIII w. osiedlili się tu Prusowie. Wówczas dobra leżące nad jeziorem otrzymały nazwę - Alczenowr (z polskiego Olszynowa). Właścicielami dóbr byli: Stefan Cletz (1334 r.), Szymon z Klecewa (1378 r.) i Engelhard z Klecewa. W 1499 r. właścicielem Klecewa był Adam z Dąbrówki (z ziemi chełmińskiej).

W wieku XVI właścicielami wsi byli: Barcz Milewski i Jan Wierzbowski. W XVII w. wieś z folwarkiem przeszła w ręce niemieckie. Skupiono poszczególne działy rodzinne. Na ten stan rzeczy wpłynęły zniszczenia wojen szwedzkich, a szczególnie wyludnienie po zarazach i epidemiach w latach 1709-1711.

Pałac z połowy XVIII w. wyburzono w latach 1870-1872, a na jego miejscu wzniesiono nowy, neorenesansowy murowany z cegły, prostokątny, z portykiem trzyarkadowym. Po 1945 r. w pałacu mieścił się ośrodek wypoczynkowy. Niedaleko pałacu znajduje się dworek parterowy z 1735 r. (rządówka), przebudowany w XIX w. i odnawiany w latach 1935 i 1970. Zachowane zabudowania dworskie pochodzą z XVIII, XIX i XX w. Po drugiej wojnie światowej utworzono tu PGR, który w 1974 r. wszedł w skład Zakładu Rolnego Trumieje.

Krzykosy (Kröxen).

Występująca w wiekach XIII i XIV forma Krikosyn, Cricosin była polską nazwą dzierżawczą od imienia przezwiskowego Krzykos. Od schyłku XIV w. pojawiła się zgermanizowana forma Krixen (potem Kröxen). Sądząc z nazwy miejscowość prawdopodobnie została założona przez Polaków. Posiadali ją zapewne już rodzice Ludwika z Krzykos, znanego w latach 1289-1293 wasala biskupa pomezkańskiego.

Właścicielami Krzykos byli: Dytrych, Tyło (1326-1342), Mikołaj (1376-1397). Ostatni pełnił funkcję sędziego ziemskiego. Trzej jego synowie: Ambroży, Ramsz i Mikołaj oraz czterej powinowaci: Dytrych z Ełdyt na Warmii, Gunter z Rogiedli na Warmii, Erazm z Turznic i Dytrych z Krzykos uzyskali od biskupa Jana I potwierdzenie przywileju na dobra. Po roku 1440 jedynym znanym właścicielem Krzykos był Ramsz, sędzia ziemski, w latach 1447-1452 wójt biskupstwa.

W nieznanymi okolicznościach (może w wyniku konfiskaty) Krzykosy (lub ich część) przeszły w bezpośrednie posiadanie biskupstwa. Uległy zniszczeniu w 1520 r. Potem, odbudowane, pozostawały w rękach polskiej szlachty. W XVIII w. Kamera⁹ wykupiła wieś po zniszczeniach wielkiej wojny północnej i przeznaczyła ją dla osadników niemieckich. W 1806 r. Krzykosy były niewielkim folwarkiem. Następnie zostały sprzedane, przechodząc w ręce prywatne.

W 1923 r. wybudowano drogę bitą Krzykosy-Cygany. W roku 1954 wieś stała się siedzibą gromady, przewodniczącym Prezydium GRN był Jan Walkiewicz. W trzy lata później gromadę Krzykosy przyłączono do gromady Wandowo. W 1945 r. utworzono PGR, który w roku 1974 wszedł w skład Zakładu Rolnego Pawlicę.

Morawy, dawniej Mary (Mahren).

Wieś założono tuż po 1361 r., zapewne na prawie chełmińskim. Sądząc z nazwy, na surowym korzeniu przy pomocy osadników niemieckich. W roku 1378 jej właścicielem był Chocibór z Richinbergu. W 1396 r. wieś należała do Stefana, ławnika ziemskiego biskupstwa. Biskup Hiob

⁹ Lokalny, kolegialny organ administracji publicznej w Królestwie Prus XVIII wieku.

pozyskał wieś od Jana von Lichtenheina w zamian za Otłowo i nadał ją swemu bratu Jakubowi von Dobeneckowi.

Po sekularyzacji wieś rycerska liczyła 40 łąnów. W XVIII w. należała do Groebenów i wchodziła w skład ich majoratu. W 1945 roku utworzono tu szkołę podstawową. W latach 1954-1956 Mary były siedzibą Gromadzkiej Rady Narodowej. Dnia 12 września 1966 r. oddano tu do użytku nowy gmach szkoły. W 1992 r. zmieniono nazwę wsi na Morawy.

Nowa Wioska (*Neudörfchen*).

Teren późniejszej wsi należał od 1285 r. do dóbr klasztorskich Stangów, następnie do Klasztorzka lub Moraw. Jako majątek wyodrębnił się przed czasami biskupa Hioba, ponieważ nie wszedł w skład dóbr nadanych wówczas Jakubowi von Dobeneckowi. Po sekularyzacji ksiądz nadał wieś z folwarkiem (16szesnaście łąnów) rodzinie von Heydecków. W latach 1693-1945 posiadała ją rodzina von Groebenów.

Działająca tu gmina ewangelicka należała do Trumiejek. Tamtejszy pastor aż do roku 1624 pełnił w Nowej Wiosce obowiązki duszpasterza i wygłaszał kazania po polsku. W tymże roku gmina wybudowała własny kościół. Późniejszy (filialny p.w. Zwiastowania NMP) pochodzi jednak z lat 1844-1845.

W 2 poł. XIX w. znajdujący się we wsi pałac przebudowano, na wzór pałacu francuskiego Chateau. W roku 1956 pałac został częściowo zniszczony przez pożar. Odbudowany w 1959 r. Po drugiej wojnie światowej powstała tu Państwowa Stadnina Koni oraz wielokierunkowe gospodarstwo rolne o powierzchni dwóch tysięcy ha.

Otłowiec (*Gross Ottau*).

Nazwa miejscowości, pierwotnie - Otla, zdaniem toponomasty Huberta Górnowicza była polska i oznaczała miejsce otłone, wypalone. Potem przyjęła się forma Otłowo. Oznaczała ona początkowo jednostkę osadniczo-terytorialną, obejmującą kilka osad. Od czasów pierwszego biskupa pomezaniańskiego Ernesta (1250-1259) 120,5 łąna w Otłowie posiadał Szymon. Był to zapewne teren późniejszego Otłowa właściwego (Wielkiego). Z nadania biskupa Alberta (1260-1285) 19 łąnów Otłowa Małego należało do Ekharda, przybysza niemieckiego.

Właścicielami Otłowa byli: Gerhard wraz z synem Henrykiem (1303 r.), rycerz Mikołaj z Otłowa (1326-1349), Pilgerim (1363 r.), Jan (1376—1403), Niklas (1417 r.) i Sander (1419 i 1485 r.). W XVI w. część wsi dostała się w ręce von Lichtenheina. Reszta posiadłości należała do Rywałdzkich i Kalksteinów. W 1787 r. Otłowo nadal było wsią rycerską.

W latach sześćdziesiątych wieś otrzymała nową nazwę - Otłowiec. Do szybkiego rozwoju gospodarczego miejscowości przyczynił się zwłaszcza Stefan Wiśnioch, sołtys od 1961 r. Po roku 1970 wybudowano tu siedemnaście nowych gospodarstw rolników indywidualnych. Była tu ośmioklasowa szkoła podstawowa. W 1947 r. w odległości 2 km od Otłowca powstało gospodarstwo rolne pod nazwą PGR Osadniki.

Otłówek (*Klein Ottau*).

Pierwotnie stanowiło część Otłowa jako jednostki osadniczo-terytorialnej. Wyodrębniło się po nadaniu dziewiętnastu łąnów przez biskupa Alberta Niemcowi Ekhardowi, który posiadał je na prawie chełmińskim. Po 1945 roku utworzono w Otłótku PGR. W 1974 roku przemianowano go w Zakład Rolny, w którego skład weszły PGR Czachówek i PGR Osadniki. W 1970 roku żyło w Otłótku 215 osób. Wieś należy do sołectwa Otłowiec (gmina Gardeja).

Otoczyn (*Ottotschen*). Nazwa miejscowości, między innymi Otacz, Ottarz, Ottancz, Ottecz, Otteczek, może być rekonstruowana jako polska w brzmieniu Otocz i oznaczać mogła miejsce otoczone (palisada). W latach 1325, 1334 i 1336 jej właścicielem był Jan.

Po sekularyzacji wieś znalazła się w rękach von Heydecków. W wieku XVII powierzchnia uprawna folwarku i wsi wahała się od 31 do 33 łąnów. Po drugiej wojnie światowej utworzono tu czteroklasową szkołę podstawową.

Pawłowo (Paulsdorf).

Na terenie późniejszego Pawłowa leżał majątek Kother (nazwa pruska, której polskim odpowiednikiem były zapewne Kąty - Kanten, wzmiankowane w opisie granicy polityczno-administracyjnej w 1294 r. i później). Majątek ten włączono do biskupich dóbr Butowa. Jednak w roku 1289 został on nadany Prusowi Navierowi i jego synom przez biskupa Henryka, w dziedziczne posiadanie na prawie chełmińskim w zamian za ich dobra w ziemi rezińskiej. Biskupstwo otrzymywało z majątku czynsz rekognicyjny i część lekkiej służby wojskowej. Około 1302 r. majątek ponownie włączono do dóbr biskupich.

Nie wykluczone, że nazwa Paulsdorf (Pawelsdorf - wieś Pawła) wiąże się z imieniem, występującym w rodzinie posiadaczy sąsiedniego Butowa (schyłek XIV w.), co wskazywałoby na ponowne przejście majątku w ręce rycerskie. Pierwszy zapis nazwy pochodzi z 1454 r. i dotyczy niejakiego Jenike z Pawelsdorfu. W roku 1470 był tu komornik biskupi Mikołaj z Paulsdorfu. Stąd mógł ewentualnie pochodzić (wymieniony w 1504 r.) Paweloszky spod Sztumu. W roku 1520 biskup Hiob nadał Pawelsdorf Janowi von Kospothowi.

Po drugiej wojnie, światowej majątek został rozparcelowany i utworzono tu wieś sołecką.

Rozajny (Rosainen).

Wieś założona przez niemieckich chłopów na surowym korzeniu w obrębie lasów, oddzielających wcześniejsze osadnictwo okolic Gardei i Klasztorka. Powstała przed 1326 r., była zapewne posiadłością rycerską. W XIV w. istniał tu kościół parafialny, zbudowany wkrótce po lokacji wsi. Kościół oraz dużą część wsi zniszczono najprawdopodobniej po bitwie grunwaldzkiej w 1410 r. Mimo tych zniszczeń, biskupstwo, do którego Rozajny należały do 1504 r., ciągnęło stąd dziesięć grzywien dochodu rocznie.

W roku 1504 biskup Hiob nadał Rozajny i Zebrdowo swojemu bratu Jerzemu von Dobeneckowi. Właściciel był obowiązany wystawiać służbę wojskową z koniem i pancerzem. Czasowo, wraz z poddanymi, został uwolniony od uiszczania korca biskupiego. Jerzemu jednak nie udało się wsi zasiedlić.

Po 1552 r. Rozajny znalazły się w ręku von Branda. Później również pozostawały w posiadaniu szlachty. Areał tej wsi, wynoszący wówczas 39 łanów nie zawsze był w pełni zasiedlony, co wiązało się nie tylko z uciskiem chłopów, ale także z brakiem opieki prawnej nad nimi ze strony władz państwowych. Po 1945 roku wieś wzbogaciła się o funkcjonalną sieć wodociągową, nową szkołę i wiejski dom kultury. Głównym ośrodkiem życia oświatowo-kulturalnego była ośmioklasowa szkoła podstawowa. Do sołectwa Rozajny należy też PGR Rozajny Małe, popularnie zwany Różan, stanowiący własność Państwowej Stadniny Koni w Nowej Wiosce.

Trumieje (Gross Tromnau).

Pruską nazwę miejscowości Trumny (Trumpnia, Tromej, Tromenya) można rekonstruować w formie Trumnija od trump - krótki. Oznaczała ona szerszą jednostkę osadniczo-terytorialną między Butowem a Pławcami i Trumiejkami. Znaczną część tego terenu przejął w 1285 r. od swojego siostrzeńca, Godka, Dytrych Stango, który w połowie XIV w. zbudował tu jeden z najstarszych kościołów w okolicy.

Właścicielami Trumiej byli: Snik (1364 r.), Ludwik i Piotr (1370, 1378), Melchior (1396 r.), Dinffo (1416 r.), Ruland (1440-1450), Kurz, czyli działacz Związku Pruskiego - Jakusz (od 1440 r.).

Rycerską wieś Trumieje w początkach XVI w. Andrzej z Szumiłowa sprzedał pod naciskiem książęcych starostów Wolfowi von Queisowi. Przez małżeństwo z Sybillą, wdową po Wolfie, Trumieje pozyskał następnie Jakub von Auerswald, syn Fabiana i Anny z Bażyńskich. Tutejszy kościół po sekularyzacji służył gminie luterańskiej, ale kazania i nauczanie dzieci po polsku trwało od 1554 r. do początków XIX w. Świadczyło to o istnieniu w Trumiejach ludności polskiej.

Sam kościół (filialny, p.w. Chrystusa Króla) z kamienia i cegły został przebudowany w XVI w. (podwyższony) i odnowiony w 1851 r.

Wieś zachowała charakter dóbr prywatnych aż do drugiej wojny światowej. Po wyzwoleniu w Trumiejach powstał PGR. 1 stycznia 1955 r. utworzono tu Gromadzką Radę Narodową. W 1958 r. gromadę Trumieje włączono do gromady Wandowo.

Wadowo (Wandau).

Wieś rycerska w XVI w. i następnych stuleciach pozostawała w rękach niemieckich junkrów Dobenecków i Heydecków.

W 1945 r. otwarto w Wadowie siedmioklasową szkołę podstawową. W tymże roku powstała tu gmina. Pierwszym wójtem został Józef Weiler. W 1954 r. gminę podzielono na dwie gromady: Mary (Morawy) i Krzykosy. W roku 1958 Wadowo stało się siedzibą gromady. Włączono do niej gromady Krzykosy i Mary (Morawy) oraz część ziem należących do gromady Trumieje.

Wilkowo (Wilkau).

Wieś rycerska bardzo rozdrobniona. W 1597 r. na 16 łanach było czterech właścicieli: Joachim Kallstein, Jan i Joachim Wilkowscy oraz Walerian Znaniecki. Po wojnach polsko-szwedzkich w XVII w. Wilkowo pozostawało w rękach niemieckich.

W roku 1930 wybudowano drogę bitą, która łączyła Wilkowo z Butowem. Po drugiej wojnie światowej do 1955 r. rozwijała się tu indywidualna gospodarka chłopska. Następnie powstał w Wilkowie PGR, który w 1974 r. wszedł w skład Zakładu Rolnego Trumieje.

Wrocławek (Warzeln). Miejscowość zwyczajowo nazywana Wierzbiny. Była wsią rycerską. Od 1507 r. prawie do końca XVII w. 30 łanów w tej wsi stanowiło własność rodziny Milewskich. Po drugiej wojnie światowej powstał tu PGR należący do Państwowej Stadniny Koni w Nowej Wiosce.

Zebrdowo (Seubersdorf).

Czternastowieczna nazwa wsi Siegfriedsdorf (Wieś Zygryda) oraz jej położenie przy lasach wskazuje, że była to wieś lokowana na prawie niemieckim, na tak zwanym surowym korzeniu. Na przełomie wieków XIV i XV Zebrdowo obejmowało 50 łanów, z których chłopci uiszczali po jednej grzywnie rocznego czynszu z każdego łana, oraz osiem łanów z czynszem w wysokości piętnastu skojców.

Wieś została zniszczona w czasie Wielkiej Wojny (1409-1411) i pozostawała pusta do 1504 r. Wówczas to biskup Hiob Dobeneck nadał ją wraz z Rozajkami swemu bratu Jerzemu. W roku 1525 dobra te odziedziczył Theophil von Polenz. Od 1552 r. wieś przechodziła w ręce różnych właścicieli.

Po 1945 r. grunty majątku przejął PGR - Olszówka, przyległa wieś zachowała zaś nazwę Zebrdowo. Już w 1945 roku powstała tu siedmioklasowa szkoła.

5.2.3 Krajobraz kulturowy i zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy

Krajobraz kulturowy to niepowtarzalne, indywidualne oblicze miejsca, którego wizerunek jest syntezą elementów przyrody, klimatu i ukształtowania terenu oraz zachodzących na tym terenie procesów politycznych, gospodarczych, społecznych i kulturowych, związanych z aktywnością człowieka. Ujawnia się poprzez dziedzictwo materialne, kształtujące krajobraz przyrodniczy na przestrzeni dziejów oraz dziedzictwo niematerialne - zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są przekazywane z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzane przez ludzi w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Krajobraz kulturowy jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości. Ochrona dziedzictwa kulturowego, które należy przekazać przyszłym pokoleniom, jest najistotniejszym czynnikiem kształtowania tożsamości i osobowości mieszkańców, by mogli identyfikować się ze swoim miastem i siedliskiem oraz zrozumieć jego historię.

Krajobraz gminy Gardeja jest bardzo urozmaicony. Jego atrakcyjność jest warunkowana przede wszystkim przez: urozmaicone ukształtowanie terenu, występowanie jezior głównie w części środkowej i wschodniej gminy, występowanie zwartych kompleksów leśnych, przepływającą przez teren gminy rzekę Gardęgę. Krajobraz kulturowy gminy Gardeja stanowić może jeden z większych walorów dziedzictwa historycznego gminy. W dużej mierze nie uległ on jeszcze zniszczeniu ani nie został zdominowany przez formy współczesne. Nadal czytelne i dobrze zachowane są układy ruralistyczne miejscowości oraz historyczne formy zabudowy wiejskiej.

Gmina Gardeja dysponuje dużym potencjałem w zakresie dziedzictwa kulturowego. Przesądzą o tym głównie warunki przyrodniczo-krajobrazowe, jak również wartość posiadanego zasobu: istnienie wielu historycznych zespołów, zachowanie w dobrym stanie budownictwa

sakralnego, historycznie ukształtowanych ośrodków wiejskich, które nie uległy jeszcze znacznej dewaloryzacji, zachowanie zieleni komponowanej, a także istnienie dość dobrej bazy do uprawiania turystyki i agroturystyki.

Na krajobraz kulturowy gminy Gardeja, jako ważny element dziedzictwa kulturowego, składają się:

- zespoły pałacowo-parkowe, dworsko-parkowe, folwarczne i zabudowa z nimi związana (dwory, pałace, parki, ogrody, budynki robotników, folwarczne zabudowania gospodarcze),
- obiekty architektury wiejskiej (domy mieszkalne, budynki gospodarcze),
- kościoły,
- cmentarze,
- młyny,
- małe obiekty architektury sakralnej/kapliczki,
- historyczne układy ruralistyczne (układy rozplanowania wsi i zespołów wiejskich),
- historyczne układy rozplanowania zagród,
- tradycyjne formy budynków.

Gmina Gardeja znajdowała się w obrębie jednego kręgu kulturowego. Stosunkowo skromnie zachowane zabytki architektury były następstwem klęsk żywiołowych i niszczących wojen, peryferyjnego położenia i konkurencyjnych większych ośrodków miejskich (Kwidzyn, Malbork). Zabytkowa zabudowa, zgrupowana w kilku wsiach, pomimo surowych form wystroju architektonicznego oraz przeważnie złego stanu technicznego, zachowała zabytkowy charakter. Najstarszym obiektem jest wieża kościelna kościoła w Gardei. Szereg zespołów dworskich, zdewastowanych w różnym stopniu posiada jednak niewątpliwie istotne wartości zabytkowe w skali gminy Gardeja (m.in. Klecewo, Nowa Wioska, Otlówek).

Układy przestrzenne

Do najcenniejszych układów miejscowości w gminie Gardeja należą układy takie jak: układ urbanistyczny wsi Gardeja (dawne miasto) oraz ruralistyczny wsi Nowa Wioska z XIII w. Układy te są wpisane do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

Miasto Gardeja powstało na przesmyku między dwoma jeziorami. Główną jego oś stanowiła droga biegnąca z ziemi chełmińskiej do Kwidzyna. Z uwagi na wielkie zniszczenia spowodowane II wojną światową Gardeja utraciła prawa miejskie.

Wiele wsi zachowało swoje dawne układy, nie zostały one zaburzone poprzez niekontrolowany rozrost miejscowości. Cenne układy ruralistyczne, wyróżniające się wśród pozostałych, to układy miejscowości: Morawy, Krzykosy, Otlówek, Rozajny Małe, Olszówka, Klecewo, Trumieje, Wraclawek oraz Klasztorzek. We wsiach Cygany, Czarne Dolne, Czarne Górne dawne historyczne założenia zostały już częściowo przeobrażone i nie są tak czytelne. Pomiedzy wieloma miejscowościami zachowały się historyczne aleje.

Albertowo

Dawny folwark z I poł. XIX w., późniejszy PGR, dziś nadal funkcjonujący jako gospodarstwo rolne. Zespół składa się z części gospodarczej po płn. stronie z obiektami rozlokowanymi wokół prostokątnego podwórza, rządcówki (ob. bud. mieszkalny) wraz z budynkiem gospodarczym od strony południowej i kolonii mieszkaniowej na pld.- zach. skraju majątku w sąsiedztwie podwórza.

Mapa 1. Albertowo. 1. Mapa, skala 1:5000; 2. Mapa Messtischblatt, 1895 r., skala 1:25 000, nr mapy 2280.

Bądk

Dawna ulicówka z zachowanym układem. Wieś założona prawdopodobnie w 1293 r. Położona głównie wzdłuż drogi powiatowej (w kierunku wsch. - zach.). Tradycyjna zabudowa zachowana w niewielkim stopniu, pochodzi głównie z k. XIX lub pocz. XX w. Większość budynków to nowe obiekty postawione w miejscu dawnych zagrod.

Mapa 2. Bądk. 1. Mapa, skala 1:10000; 2. Mapa Messtischblatt, 1913 r., skala 1:25 000, nr mapy 2379.

Cygany

Wieś typu ulicówka z zagrodami zlokalizowanymi wzdłuż ulicy. Wieś powstała po 1326 r. Wiele zachowanych budynków z k. XIX i pocz. XX w. Po płn. - wsch. stronie wsi zlokalizowane założenie dworsko - folwarczne z parkiem z 2 poł. XIX w. Z zespołu pozostał dwór, rządcówka oraz pozostałości parku. W kierunku dworu prowadzi od drogi głównej krótki odcinek prostopadłej drogi zakończonej podjazdem.

Mapa 3. Cygany, 1. Mapa skala 1:2000; 2. Mapa Messtischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

Czachówek

Miejscowość znana z 1539 r. Folwark z 2 poł. XIX w. (założenie dworsko-folwarczne z parkiem). Dobrze zachowany układ wsi folwarcznej. Podwórze folwarczne zajmuje teren zbliżony do kwadratu z wyjazdem w płd. narożniku. Przy wjeździe, po zach. stronie zlokalizowana dawna rządcówka. Dwór (ob. budynek mieszkalny) w płd. - zach. pierzei. W płn. - zach. narożu spichlerz a za nim stajnia, obora po płn. - wsch. stronie. W skład zespołu wchodziła również stodoła i drewniana wiata, obecnie nie istnieją. Po zach. stronie dworu znajdują się pozostałości parku. Po płd. - wsch. stronie podwórza folwarcznego wzdłuż drogi rozciąga się zabudowa kolonii mieszkaniowej z lat 30-tych XX w.

Mapa 4. Czachówek. 1. Mapa skala 1:5000; 2. Mapa Messtischblatt, 1913 r., skala 1:25 000, nr mapy 2379.

Czarne Dolne i Czarne Górne

Wieś typu ulicowego, z osią prowadzącą ze wsch. na zach., na cypel Jeziora Czarne, na którym niegdyś funkcjonowała przeprawa do majątku Czarne Górne. Na wzniesieniu cypla, w miejscu dawnego grodziska, zlokalizowany gotycki kościół p.w. Matki Boskiej Różańcowej. Zabudowa wsi skupiona dosyć ściśle wzdłuż obu pierzei głównej drogi wiejskiej (ul.1000-lecia) oraz przy dawnej uliczce gospodarczej, zabudowanej siedliskami już w końcu XIX w. (ul Szkolna). Z zespołu dworsko-parkowego z folwarkiem w Czarnym Górnym, założonym na regularnym planie czworoboku, z komponowanym parkiem na brzegu jeziora, zachowanym częściowo, dotrwał fragment zabudowy w narożniku płn. - wsch. oraz pozostałości parku.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie układu z główną ulicą i uliczką gospodarczą,
- zachowanie układu majątku w Czarnym Górnym z fragmentami zabudowy i zieleni komponowanej,
- dostosowanie nowych, planowanych inwestycji do układu historycznego,
- ochrona wzgórza kościelnego z budynkiem kościoła i starodrzewem,
- nowa zabudowa wprowadzona jako dogęszczenie siedlisk przy ul. 1000-lecia i Szkolnej.¹⁰

Mapa 5. Czarne Dolne i Czarne Górne. 1. Mapa skala 1:10000; 2. Mapa Messischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

Czarne Małe

Miejscowość nie posiada zwartej zabudowy. Zespół zagród położonych wzdłuż drogi w kierunku płn. - płd. Zachowane budynki z pocz. XX w. Nad Jeziorem Kuchnia zespół nowej zabudowy letniskowej.

Mapa 6. Czarne Małe. 1. Mapa skala 1:10000; 2. Mapa Messischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

¹⁰ Program opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019, s. 66.

Gardeja

Miasto położone na przesmyku między dwoma jeziorami, kształtem dostosowane do topografii terenu. Prawa miejskie otrzymało przed 1334 r. Wówczas zapewne powstał dosyć regularny, lekko owalny plan, którego główną oś stanowił trakt prowadzący z południa do Kwidzyna. W centrum trakt ten był rozszerzony w prostokątny, wydłużony plac, pełniący rolę rynku. Do rynku od strony pld. - wsch. przylegał teren kościoła parafialnego (zachowana wieża) z 1340 r. oraz cmentarz. Od strony pñ. biegła ul. Wodna, od południa ul. Chełmińska, które wyznaczały kwartały zabudowy o zróżnicowanej wielkości. Drugi, obszerny cmentarz zlokalizowany był na pñ. od centrum, w rozwidleniu dróg prowadzących do Kwidzyna i na pñ.- wsch. Zniszczone podczas ostatniej wojny, utraciło prawa miejskie. Obecnie czytelny jest pierwotny układ z ul. Kwidzyńską jako główną osią oraz ul. Wodną od pn. i Chełmińską od strony pd. Natomiast zatarty został kształt kwartałów, poprzez znaczne ubytki w zabudowie. Kierunek nowej zabudowy został przeniesiony z dawnego centrum, jakim był rynek w stronę pñ., gdzie wytyczono nowe ulice: Słoneczną, Spółdzielczą i Polną. Na terenie dawnego cmentarza ewangelickiego urządzono park z parkingiem, stanowiący oprawę dla ważnych budynków, w tym także siedziby urzędu gminy. Tym samym powstało nowe wnętrze publiczne, a dawny rynek stracił charakter centrum miejscowości.

Postulaty konserwatorskie:

- przywrócenie charakteru staromiejskiego dawnego rynku poprzez uzupełnienie zabudowy obu pierzei obiektami o formach współczesnych, dostosowanych kubaturą do obecnie istniejących,
- wprowadzenie w jednej z pierzei rynku elementu kompozycyjnego charakterystycznego dla wnętrz rynkowych (fontanna, zegar, pamiątkowy głaz),
- zachowanie zieleni wysokiej w obrębie rynku, z uzupełnieniami podkreślającymi wnętrze placu.¹¹

Mapa 7. Gardeja. 1. Mapa skala 1:25000; 2. Mapa Messtischblatt, 1913 r., skala 1:25 000, nr mapy 2379.

Jaromierz

Zabudowę wsi stanowi w większości zabudowa letniskowa. Rozproszona zabudowa zagrodowa występuje wzdłuż drogi wojewódzkiej. Dawniej kilka zagród przy drodze, wśród terenów leśnych. Pierwsze wzmianki o wsi pochodzą z 1302 r.

Mapa 8. Jaromierz. 1. Mapa skala 1:10000; 2. Mapa Messtischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

¹¹ Program opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019, s. 45-46.

Klasztor

Miejscowość położona na półwyspie między dwoma jeziorami, układ wsi nietypowy, uzależniony od nietypowych warunków topograficznych. Osią półwyspu prowadzi droga do kamienno- ceglanych relikwów kościoła, wzniesionego zapewne w 2. połowie XIII w., zniszczonego już podczas działań wojny trzynastoletniej. U nasady półwyspu, na wsch. od drogi zlokalizowany jest regularnie rozplanowany folwark, wzdłuż drogi w kierunku półn. zabudowania wsi folwarcznej. Nieopodal ruin kościoła znajdują się pozostałości po cmentarzu ewangelickim. Na wyspie jeziornej zachowały się także ślady grodziska - strażnicy z czasu wczesnego średniowiecza.

Postulaty konserwatorskie:

- Zachowanie układu ulicówki z istniejącą zabudową wiejską i zespołem folwarku .
- Zabezpieczenie w formie trwałej ruiny pozostałości po budynku kościoła. Uporządkowanie terenu cmentarza ewangelickiego.
- Konieczne umieszczenie tablicy informacyjnej o zabytkach przy zjeździe z głównej drogi (kościół, grodzisko, cmentarz ewangelicki)¹².

Mapa 9. Klasztor. 1. Mapa skala 1:10000; 2. Mapa Messtischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

Klecewo

Miejscowość znana już w XIII w., zamieszkała wówczas przez Prusów, następnie od 1289 r. nadana przez biskupa pomezkańskiego na prawie chełmińskim. Duże założenie pałacowo-parkowe z folwarkiem. Układ przestrzenny zespołu utrwalony w 2 poł. XIX w., wraz z budową nowego pałacu i zabudowań folwarcznych, przetrwał do dziś w zasadniczym kształcie. Zespół składa się z czworoboku zabudowań dawnego folwarku z monumentalną bryłą pałacu, parku pałacowego na zach. od zabudowań, lustra Jeziora Klecewskiego, cypla na zach. brzegu jeziora oraz cmentarza rodzowego w Lesie Klecewskim. Dawna wieś folwarczna w swym historycznym kształcie zniknęła. Zachował się z niej jeden drewniany dom. Pozostałe budynki rozebrane, bądź silnie przebudowane

Mapa 10. Klecewo. 1. Mapa skala 1:10000; 2. Mapa Messtischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

Krzykosy

W średniowieczu dobra rycerskie, wymieniane w źródłach już w 1289 r., następnie w 1378 i 1402 r. Zachowany kształt okoliczności, z zabudową skupioną przy drodze obiegającej staw oraz zespół

¹² Program opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzińskiego na lata 2016-2019, s. 71.

folwarczny z reliktem parku z 2 poł. XIX w. Zadrzewienie parkowe oraz okazałe budynki folwarczne widoczne w krajobrazie wsi (szczególnie imponujący budynek stajni z wozownią). Pałac obecnie nie istnieje.

Postulaty konserwatorskie:

- konieczne zachowanie historycznego układu okolicy, na tym terenie rzadkiego przykładu takiego typu rozplanowania wsi,
- niezwykle cenna architektura zespołu folwarku wymaga stałego nadzoru konserwatorskiego,
- nowa zabudowa bez kolizji z historycznym układem może zostać wprowadzona wzdłuż drogi prowadzącej w kierunku zach., jako uzupełnienie już istniejącej współczesnej oraz w układzie liniowym na niezabudowane tereny przy drodze w kierunku wsch.¹³

Mapa 11. Krzykosy. 1. Mapa skala 1:10000; 2. Mapa Messtischblatt, 1898 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

Międzylesie

Dawniej niewielki zespół folwarczny z XIX/XX w., aktualnie jego pozostałości (dwa domy robotników folwarcznych, rządcówka oraz stodoła). Dominanta w zespole stanowi położony na niewielkim wzgórzu budynek dawnej rządcówki.

Mapa 12. Międzylesie. 1. Mapa skala 1:5000; 2. Mapa Messtischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

Morawy

Wieś o układzie owalnicy, założona tuż po 1361 r. Zwarta zabudowa wsi położona wzdłuż drogi stanowi w większości zabudowa zagrodowa oraz w części zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna.

Mapa 13. Morawy. 1. Mapa skala 1:5000; 2. Mapa Messtischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

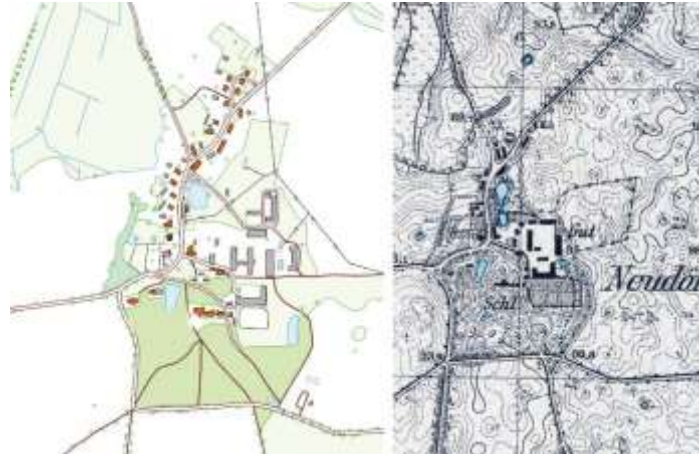
¹³ Program opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019, s. 49.

Nowa Wioska

Dawna owalnica o średniowiecznej metryce, z kościołem w pierzei zach., powiązana kompozycyjnie z dużym zespołem dworsko-parkowym i folwarkiem. Całość wpisana do rejestru zabytków. Obecnie układ owalnicowy mocno zatarty, zakłócony także geometryczny plan folwarku (stadnina koni), z nową zabudową w obrębie dziedzińca gospodarczego.

Postulaty konserwatorskie:

- zachowanie historycznego układu wsi, dworu z parkiem oraz folwarku.
- nowa zabudowa mieszkaniowa możliwa w układzie liniowym wzdłuż drogi dojazdowej (odcinek zach.) a gospodarcza, usytuowana poza dziedzińcem gospodarczym, w obu przypadkach dostosowana gabarytowo do istniejącej¹⁴.

Mapa 14. Nowa Wioska. 1. Mapa skala 1:5000; 2. Mapa Messtischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

Otłowiec

Wieś typu ulicowego rozwinięta na osi wsch. - zach., w części wsch. połączona z zespołem dworsko - parkowo - folwarcznym. Zachowany układ wsi i obustronna zabudowa w formie niewielkich siedlisk. Zespół majątku zachowany częściowo.

Postulaty konserwatorskie:

- Zachowanie układu wsi z możliwością dogęszczenia zabudowy w obu pierzejach w formie siedlisk o wielkości zbliżonej do istniejących.
- Zachowanie układu terenu zespołu dworsko-folwarcznego, z nową zabudową posadowioną w miejscu dawnych zabudowań.
- Zachowanie terenu parku z ciekami wodnymi.¹⁵

Mapa 15. Otłowiec. 1. Mapa skala 1:10000; 2. Mapa Messtischblatt, 1913 r., skala 1:25 000, nr mapy 2379.

¹⁴ Program opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019, s. 49.

¹⁵ Program opieki nad Zabytkami Powiatu Kwidzyńskiego na lata 2016-2019, s. 66.

Otlówko

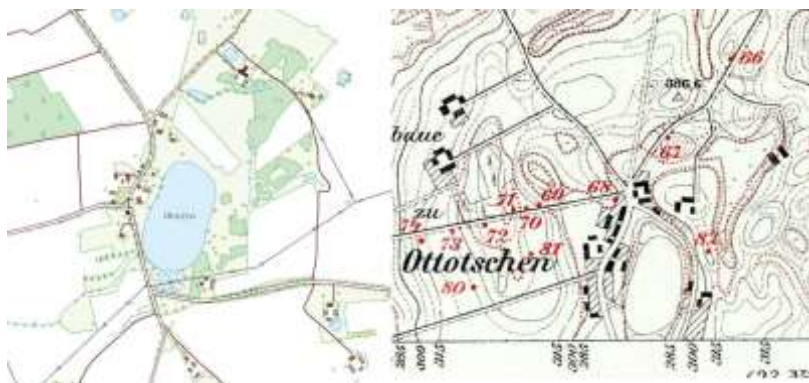
Duże założenie pałacowo-parkowe z folwarkiem z XIX w. (przebudowa na pocz. XX w. związana z przebudową pałacu) o czytelnym układzie przestrzennym i funkcjonalnym terenu. Zespół położony po zach. stronie drogi krajowej. Wpisany jest do rejestru zabytków. Po wsch. stronie drogi krajowej znajduje się zwarta zabudowa mieszkaniowa wsi.

Mapa 16. Otlówko. 1. Mapa skala 1:5000; 2. Mapa Messtischblatt, 1913 r., skala 1:25 000, nr mapy 2379.

Otoczyn

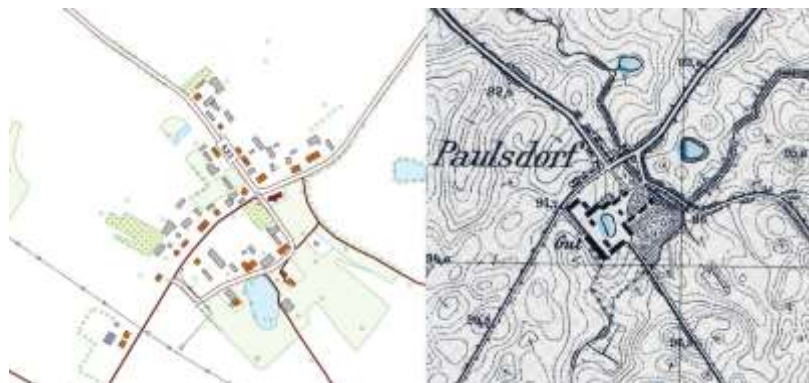
Wieś wielodrożna położona w sąsiedztwie jeziora, składająca się głównie z dużych zagród. Układ wsi zachowany. Wieś wzmiankowana już w XIV w.

Mapa 17. Otoczyn. 1. Mapa skala 1:10000; 2. Mapa Messtischblatt, 1895 r., skala 1:25 000, nr mapy 2280.

Pawłowo

Dawna wieś folwarczna. Wieś należała do dóbr rycerskich sięgających genezą średniowiecza. Założenie dworsko-folwarczne składało się z części rezydencjonalnej (na pld. - wsch.) z dworem, pralnią, ogrodem-sadem (ob. obiekty nie istnieją) i służbówką (ob. budynek mieszkalny), części gospodarczej z budynkami rozlokowanymi wokół prostokątnego podwórza, którego centrum stanowił staw oraz z kolonii mieszkaniowej. Z zespołu zachowane tylko kilka domów dawnych pracowników folwarcznych.

Mapa 18. Pawłowo. 1. Mapa skala 1:5000; 2. Mapa Messtischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

Rozajny

Dawna wieś folwarczna. Wieś powstała przed 1326 r. Zabudowania dawnego zespołu folwarcznego z 2 poł. XIX w. rozciągają się po zach. stronie drogi biegnącej przez wieś. Dawne podwórze folwarczne na planie prostokąta, obecnie układ ten jest silnie przekształcony (rozebrana zabudowa jednej pierzei). W dawnej, płd. - wsch. części podwórza usytuowany dwór (ob. pełni funkcje mieszkalne). Przy drodze w kierunku płn. dawne domy robotników folwarcznych. Przy drodze w kierunku płd. charakterystyczne domy z wbudowaną częścią gospodarczą (z pocz. XX w.).

Mapa 19. Rozajny. 1. Mapa skala 1:10000; 2. Mapa Messtischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

Rozajny Małe

Dawniej założenie folwarczne z 2 poł. XIX w. Z dawnego założenia pozostały nieliczne budynki gospodarcze i domy robotników folwarcznych oraz park w dawnych granicach.

Mapa 20. Rozajny Małe. 1. Mapa skala 1:10000; 2. Mapa Messtischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

Trumieje

Trumieje to wieś o metryce średniowiecznej. Zabudowa wsi przy drodze powiatowej to w większości zabudowa mieszkaniowa wielorodzinna. Przy skrzyżowaniu dróg wojewódzkich położony jest dawny zespół folwarczny (obecnie gospodarstwo rolnicze). Podwórze folwarczne uległo pewnym przekształceniom. W płd. części wsi znajduje się kościół z 1 poł. XIV w. Układ wsi pozostał niezmienny.

Mapa 21. Trumieje. 1. Mapa skala 1:5000; 2. Mapa Messtischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

Wandowo

Wieś z ok. XVI w. Układ przestrzenny - ulicówka. Starsza zabudowa zlokalizowana wzdłuż drogi w kierunku wsch. - zach. W późniejszym okresie wieś rozrosła się wzdłuż drogi w kierunku płd. - wsch. Na płd. - wsch. od Wandowa znajduje się osada Jurki, dawniej duża zagroda, po której pozostała okazała obora oraz dom i budynki gospodarcze (po drugiej stronie drogi dawniej znajdowała się cegielnia).

Mapa 22. Wandowo. 1. Mapa skala 1:10000; 2. Mapa Messischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

Wilkowo

Wieś należała do dóbr rycerskich sięgających genezą średniowiecza. Po płd. - zach. stronie wsi znajduje się dawny zespół dworsko-folwarczny. Składa się z części rezydencjonalnej (obecnie nie zachowana), gospodarczej złożonej z prostokątnego podwórzka i kolonii mieszkaniowej wzdłuż drogi Trumieje - Gardeja. Zespół o zachowanym zarysie kompozycji architektonicznej - ulicówki uwzględniającej w zagospodarowaniu przestrzennym rzeźbę terenu. Na płn. od miejscowości zespół dworca kolejowego (obecnie budynki mieszkalne przy nieczynnej linii kolejowej).

Mapa 23. Wilkowo. 1. Mapa skala 1:10000; 2. Mapa Messischblatt, 1936 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

Wraclawek

Wraclawek należał do dóbr rycerskich sięgających genezą średniowiecza. Wieś folwarczna o typowym, czytelnym układzie - ulicówki. W płn. części zespół dworsko-folwarczny z dużym podwórzem folwarcznym. Od folwarku w kierunku płd. wzdłuż drogi, położone są wielorodzinne domy, dawne mieszkania pracowników folwarcznych (czworaki, sześcioraki). W zespole zachowany dwór oraz spichlerz. Aktualnie jest to teren prywatny, duże gospodarstwo rolnicze.

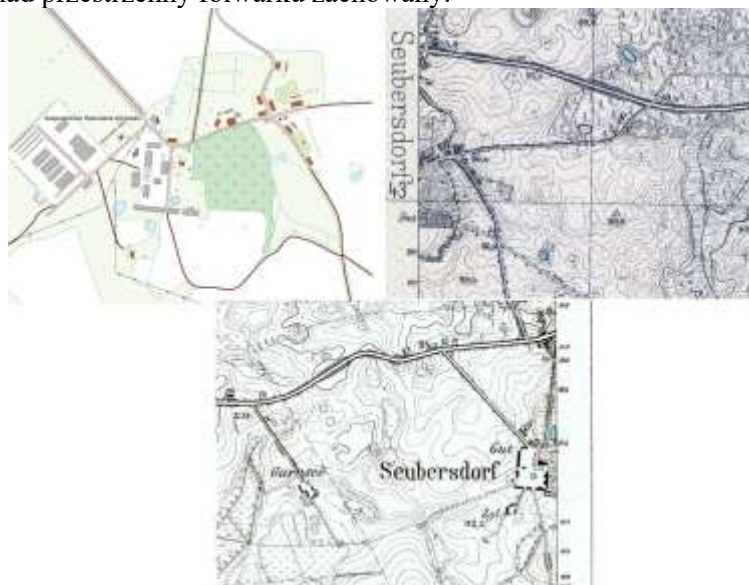

Mapa 24. Wracławek. 1. Mapa skala 1:10000; 2. Mapa Messtischblatt, 1898 r., skala 1:25 000, nr mapy 2381.

Zebrdowo-Olszówka

Wieś powstała na początku XIV w. na prawie niemieckim. W miejscowości znajduje się dawne założenie pałacowo-parkowe z folwarkiem. Zabudowa i kształt obecnie istniejącego założenia pochodzi z 2 poł. XIX w. oraz pocz. XX w. Do zespołu folwarcznego wiodą dwie aleje dębowe i aleja kasztanowa. Zespół składa się z części rezydencjonalnej (pałac - ob. nie istniejący, oficyna i park) po płd. stronie założenia, z części gospodarczej (podwórze folwarczne z zabudową inwentarską i gorzelnia) po zach. stronie oraz z mieszkalnej części ulokowanej we wsch. części (domy robotników folwarcznych). Układ przestrzenny folwarku zachowany.

Mapa 25. Zebrdowo-Olszówka. 1. Mapa skala 1:5000; 2. Mapa Messtischblatt, 1913 r., skala 1:25 000, nr mapy 2379; 3. Mapa Messtischblatt, 1898 r., skala 1:25 000, nr mapy 2380.

Obiekty sakralne

Architekturę sakralną na terenie gminy Gardeja reprezentuje pięć kościołów w miejscowości Czarne Dolne, Gardeja, Nowa Wioska i Trumieje. Świątynie pełnią rolę dominant architektonicznych w obrębie historycznych układów przestrzennych. Charakteryzuje je najbogatsza forma architektoniczna. Wszystkie zabytki sakralne są w stanie bardzo dobrym i dobrym. Kościół filialny p.w. Św. Józefa w Gardei wymaga jedynie odświeżenia elewacji zewnętrznej (widoczne drobne ubytki). Do obiektów sakralnych zalicza się również kaplica cmentarna cmentarza katolickiego w Gardei przy ul. Grudziądzka z 1926 r. w stylu neogotyckim (rejestr zabytków nr A-1587).

Tabela 2. Obiekty sakralne na terenie gminy Gardeja.

Miejscowość	Obiekt	Datowanie	Rejestr zabytków
Czarne Dolne	Kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Różańcowej i św. Antoniego	ok. 1320 r., 1719 r., 1892 r.	A-1379 29.03.1993 r.
Gardeja	Kościół filialny p.w. Św. Józefa	1926 r.	A-1587 02.04.1996 r.
Gardeja	Kaplica cmentarna na cmentarzu katolickim	1330-1334 r., 1729-1731 r., odb. 1972 r.	A-1588 02.04.1996 r.
Gardeja	Kościół parafialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa	1930 r.	-
Nowa Wioska	Kościół parafialny p.w. Zwiastowania NMP	1844-1845 r.	A-1550 03.07.1995 r.
Trumieje	kościół filialny p.w. Chrystusa Króla	1 poł. XIV w., przed 1313 r., 1851 r., 1873 r., 1892 r.	A-264 09.12.1961 r.

Czarne Dolne. Kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Różańcowej i św. Antoniego (rejestr zabytków nr A-1379). Kościół z ok. 1320 r. usytuowany na wsch. skraju wsi, na wyniesieniu wśród luźnej zabudowy wiejskiej. Od 1 poł. XVI w. świątynia przeszła w ręce protestantów, którzy utrzymali ją aż do 1945 r. Następnie przejęli ją ponownie katolicy, a obecnie należy do parafii rzymsko-katolickiej. Kościół posiada kamienną podmurówkę (z głazów granitowych), ściany murowane z cegły na zaprawie wapiennej. Składa się z prostopadłościanu nawy przekrytej dwuspadowym strzelistym dachem. Od zach. na szkarpowanym cokole znajduje się murowana wieża z drewnianą dzwonnica i dachem namiotowym zakończonym iglicą. Od półn. zakryta, od poł. kruchta. W osi otwór drzwiowy przekryty łukiem odcinkowym a ok. 2 m. nad nim otwór okienny. Obecny wygląd kościoła osiągnął w ciągu XVI w. Na wyposażenie kościoła składają się: kuta w granicie kropielnica z XV/XVI w., barokowa ambona z przełomu XVII i XVIII w., ołtarz główny pochodzący z 1735 r. i organy. Ściany i sufit kościoła zdobią religijne sceny rodzajowe i wzory w subtelnym, pastelowych kolorach. Współczesne płytki podłogowe nie tworzą harmonii z zabytkowym wnętrzem.

Fot. 1. Czarne Dolne. Kościół p.w. MB Różańcowej i św. Antoniego. Widok od pld. oraz widok wnętrza kościoła.

Gardeja. Kościół parafialny p.w. Serca Pana Jezusa. Kościół położony w pld. części miejscowości, przy ul. Kościelnej. Po przyłączeniu Gardeji do Niemiec w wyniku plebiscytu na Warmii i Mazurach w 1920 r., Polacy wyzwalający rzymsko-katolickiego zakupili budynek dawnej karczmy przebudowując go na kaplicę. Dzięki staraniom Antoniego Paczkowskiego w 1931 r. powstała w Gardeji parafia rzymsko-katolicka. Świątynia została wybudowana w stylu modernistycznym w latach 1931-1932. Obok kościoła mieści się plebania.

Fot. 2. Gardeja. Kościół parafialny p.w. Serca Pana Jezusa.

Fot. 3. Gardeja. Kościół filialny p.w. Św. Józefa. Widok od płd. i zach.

Gardeja. Kościół filialny p.w. Św. Józefa (rejestr zabytków nr A-1588). Kościół powstał prawdopodobnie na miejscu wcześniejszego, drewnianego kościoła, w latach 1330-1334. W latach 1729-1931 na miejscu gotyckiego kościoła powstał nowy w stylu barokowym. Z dawnego kościoła pozostała gotycka wieża. Kościół usytuowany w płd. - wsch. części miejscowości. Założony na rzucie prostokąta z wieżą od strony wsch. na planie kwadratu i zakrystią. W 1970 r. świątynia spłonęła, odbudowana w 1972 r. W stosunku do poprzedniego budynku kościół został obniżony do wysokości gzymsu koronującego. Ściany szczytowe zachowały swój pionowy podział, zachowały się również skarpy na narożach i lizeny flankujące wejście. Trzy okna obniżono i zlikwidowano ich ostrołukowe zakończenia. Całość otynkowana. Dach dwuspadowy pokryty dachówką. Salowe wewnątrz kryte płaskim stropem. Wieża 6-kondygnacyjna, na rzucie kwadratu, z dachem namiotowym krytym blachą. W przysieniu wieży kaplica sklepią krzyżowo.

zachowały swój pionowy podział, zachowały się również skarpy na narożach i lizeny flankujące wejście. Trzy okna obniżono i zlikwidowano ich ostrołukowe zakończenia. Całość otynkowana. Dach dwuspadowy pokryty dachówką. Salowe wewnątrz kryte płaskim stropem. Wieża 6-kondygnacyjna, na rzucie kwadratu, z dachem namiotowym krytym blachą. W przysieniu wieży kaplica sklepią krzyżowo.

Nowa Wioska. Kościół ewangelicki, ob. rzymsko-katolicki p.w. Zwiastowania NMP (rejestr zabytków nr A-1550). Zanim w Nowej Wiosce zaczęła funkcjonować gmina ewangelicka, wcześniej istniała parafia rzymsko-katolicka, erygowana ok 1293 r. Średniowieczny kościół został zniszczony w czasie wojny trzynastoletniej. Po sekularyzacji zakonu krzyżackiego obszar Nowej Wioski został przekazany rodzinie von Heydecków, która w 1624 r. wybudowała nowy kościół, który stanowił filię dla gminy ewangelickiej w miejscowości Trumiejki. W latach 1669-1813 we wsi funkcjonowała samodzielna parafia ewangelicka. Czas powstania obecnej świątyni przypada na lata 1844-45. Funkcjonował on jako ewangelicki do 1945 r.

Fot. 4. Nowa Wioska. Kościół p.w. Zwiastowania NMP.

Po wojnie stał się świątynią rzymsko-katolicką. Budowla orientowana, na rzucie krzyża łacińskiego z niewyodrębnionym, trójbocznie zamkniętym prezbiterium i wieżą od zach. na rzucie prostokąta zbliżonego do kwadratu. Wyposażenie kościoła stanowi neogotycka kropielnica, dzwon z poł. XIX w. zawieszony w wieży, zachowana empora z organami z 2 poł. XIX w., oryginalna stolarka drzwiowa.

Trumieje. Kościół filialny p.w. Chrystusa Króla (rejestr zabytków nr A-264). Obecna świątynia powstała na miejscu starszej drewnianej ok. 1 poł. XIV w. Od 2 poł. XVI w. do 1945 r. był w rękach ewangelistów. Po II wojnie światowej przeszedł w ręce katolickie. Kościół orientowany, halowy. Od zach. kwadratowa wieża, po środku prostokątna nawa główna, od wsch. prostokątne prezbiterium. Budowla murowana, w dolnej partii z granitowych kamieni, wyżej z cegieł. Świadectwem protestanckiego dziedzictwa jest późnobarokowy prospekt organowy (XVIII w.) i kamienne płyty nagrobne w posadzce kościoła z 1616 r. (małżonków von Brandt), 1692 i 1700 r. Na uwagę zasługują: ołtarz, ambona, obraz przedstawiający św. Ignacego Loyolę z 1837 r. oraz rzeźba św. Marii Magdaleny pod krzyżem z 1700 r.

Fot. 5. Trumieje. Kościół filialny p.w. Chrystusa Króla. Widok od płd. oraz widok wnętrza kościoła.

Założenia dworsko-parkowe z folwarkami

Na terenie gminy Gardeja licznie występują założenia przestrzenne zespołów pałacowo - parkowych, dworskich i folwarcznych, obejmujące poza częścią rezydencjonalną także zabudowę folwarczną z podwórzem gospodarczym, kolonię mieszkaniową pracowników folwarku oraz dawne sady i ogrody użytkowe. Z terenu powiatu kwidzyńskiego to właśnie w gminie Gardeja takich zespołów jest najwięcej. Zachowały się głównie założenia powstałe w 2. połowie XIX w., na miejscu starszych, zwykle dużo skromniejszych zespołów. Atutami zespołów stanowią komponowane parki, czy malownicze położenie, często nad jeziorami. Poniżej zostały przedstawione najciekawsze i najlepiej zachowane założenia.

Tabela 3. Zespoły dworsko-parkowe i folwarczne na terenie gminy Gardeja.

Miejscowość	Obiekt	Datowanie	Rejestr zabytków
Albertowo	Folwark	XIX w., k. XIX w. - pocz. XX w.	-
Cygany	Dwór, folwark	2 poł. XIX w.	-
Czachówek	Dwór, folwark, park	2 poł. XIX w.	-
Gardeja I (ul. Nowa)	Folwark	k. XIX w. poł. XIX w. - pocz. XX w.	-
Gardeja II (Kalmuzy)	Dwór, folwark, park	poł. XIX w., pocz. XX w.	-
Klasztorzek	Dwór, folwark, park	XIII - k. XVIII w., XIX w., k. XIX w. - pocz. XX w.	-
Klecewo	Pałac, folwark, park	XVIII-XIX w.	A-1266 (pałac, stajnia/spichlerz, wozownia z kuźnią i rządcówka) A-1265 (kuźnia - nie istnieje) A-1264 (budynek mieszkalny nr 3)
Krzykosy	Folwark	k. XIX w.	-
Międzylesie	Folwark	XIX/XX w.	-
Nowa Wioska	Pałac, folwark, osada folwarczna, park	2 poł. XIX w.	A-1314 (zespół ruralistyczny wsi wraz z zabudową mieszkalną, gospodarczą i zieloną)
Otlowiec	Folwark, park	4 ćw. XIX/pocz. XX w.	-
Otlówko	Pałac, folwark park	XIX w., pocz. XX w.	A-1683 (zespół wraz z układem przestrzennym zabudowy dawnego folwarku)
Rozajny Małe	Folwark	2 poł. XIX w.	-
Rozajny	Dwór, folwark, park	2 poł. XIX w.	-
Trumieje	Folwark	XIX-XX w.	-
Wilkowo	Dwór (nie istnieje), folwark	XIII-XIX w., k. XIX pocz. XX w.	-
Wracławek	Dwór, folwark	XVI - k. XVIII w., XIX w., k. XIX-pocz. XX w.	-
Zebrdowo-Olszówka	Folwark, park	XIX-XX w.	-

Albertowo. Zespół folwarczny

Zespół powstał w XIX w. Składa się z części gospodarczej, rządcówki wraz z kompleksem towarzyszących obiektów i koloni mieszkaniowej. Część gospodarcza składa się z budynków gospodarczych rozlokowanych wokół prostokątnego podwórza. Rządcówce (ob. budynek mieszkalny, na płd. - wsch.) towarzyszy budynek gospodarczy oraz sad-ogród (niegdyś jeszcze dwa inne budynki gospodarcze ob. nie istniejące). Kolonia mieszkaniowa złożona z budynków mieszkalnych w otoczeniu budynków gospodarczych.

Układ przestrzenny dość mocno zakłócony rozbiórkami licznych obiektów we wszystkich częściach zespołu, głównie na terenie kolonii mieszkaniowej. Układ dodatkowo zakłócony nowo pobudowanymi obiektami gospodarczymi na wsch. skraju zespołu, za podwórzem i blokami

mieszkalnymi na terenie kolonii mieszkaniowej. Budynek rządcówki, zachowane obiekty gospodarcze oraz budynki mieszkalne w dobrym stanie technicznym. Ogród-sad zaniedbany, zarośnięty, wymaga uporządkowania.

Fot . 6. Albertowo. Teren zespołu folwarcznego oraz rządcówka.

Cygany. Zespół dworsko-folwarczny

Zespół znajduje się po płn. - wsch. stronie drogi przebiegającej przez wieś. Pochodzi z 2 poł. XIX w. Z założenia obecnie pozostał dwór, rządcówka (ob. budynek mieszkalny) oraz pozostałości parku. Dwór (1870 r.) wykonany z cegły, na planie prostokąta, parterowy, podpiwniczony, kryty wysokim dwuspadowym dachem. Za dworem i rządcówką pozostałości parku.

Układ przestrzenny założenia prawie nie zachowany. Zabudowania folwarczne rozciągające się przed dworem, po obu stronach drogi wjazdowej zostały rozebrane. Obecnie dwór jak i dawna rządcówka w dobrym stanie technicznym, jedynie park w złym stanie, zachowany fragmentarycznie.

Fot . 7. Cygany. Teren zespołu dworsko-folwarcznego oraz dwór.

Czachówek. Zespół dworsko-folwarczny

Zespół wzniesiony w 2 poł. XIX w., położony przy drodze z Gardei do Kwidzyna. Usytuowany po wsch. stronie drogi, od której prowadzi w kierunku podwórze folwarcznego aleja lipowa. Podwórze folwarczne zbliżone do kwadratu z drogą wjazdową w pld. narożniku. Przy wjeździe, po zach. stronie usytuowana rządcówka (ob. budynek mieszkalny). W pld. - zach. pierzei podwórze usytuowany dwór (ob. budynek mieszkalny), murowany, korpus środkowy prostokątny, parterowy z wystawką na osi, elewacja frontowa poprzedzona drewnianym gankiem o dekoracyjnej snycerce. Po jego zach. stronie pozostałości parku dworskiego. W płn. - zach. pierzei podwórze wznosi się spichlerz (ob. magazyn), a za nim stajnia (ob. przebudowana). Obora po pld. - wsch. stronie pierzei podwórze (zach. część przebudowana, wsch. zaniedbana), po jej wsch. stronie znajdowały się fragmenty ruin kamiennie-ceglanego muru - obecnie rozebrane. W skład zespołu wchodziła ponadto stodoła i wiata, które obecnie nie istnieją. Po pld. - wsch. stronie podwórze folwarcznego wzdłuż drogi rozciąga się zabudowa kolonii mieszkaniowej. Przy wjeździe do kolonii usytuowana dawna kuźnia (ob. budynek mieszkalny).

Układ przestrzenny częściowo zachowany (brak stodoły i wiaty). Budynki w dobrym stanie technicznym, z wyjątkiem budynku dawnej rządcówki i obory, które wymagają bieżących remontów. Park zaniedbany, zarośnięty wymaga uporządkowania. Aleja prowadząca do folwarku zachowana, dobrze widoczna w terenie. Postuluje się systematyczną jej pielęgnacją (cięcia sanitarne, usunięcie drzew suchych, uzupełnienie ubytku drzew alejowych) w celu jej zachowania.

Fot . 8. Czachówek. Teren zespołu dworsko-folwarcznego oraz dwór.

Gardeja II (Kalmuzy). Zespół dworsko-folwarczny

Zespół pochodzi z poł. XIX w., pocz. XX w. Stan zachowania zespołu jest zły, zatarciu uległa pierwotna kompozycja założenia. Nieczytelne są dawne trakty komunikacyjne. Do dziś zachowały się tylko dwa budynki - dwór oraz dom robotników folwarcznych. Całość założenia podzielona została na niewielkie gospodarstwa i zabudowana współczesnymi budynkami mieszkalnymi i gospodarczymi. Stan zachowania dworu jest zły, nosi ślady licznych przemouowań. Konieczne jest przeprowadzenie remontu budynku.

Fot. 9. Gardeja II (Kalmuzy). Teren zespołu dworsko-folwarcznego oraz dwór.

Klasztorok. Zespół dworsko-folwarczny

Zespół zajmuje zach. skraj wsi, rozlokowany wzdłuż rozgałęzienia drogi z Nowej Wioski do Jaromierza, pomiędzy dwoma dużymi zbiornikami wodnymi (Jezioro Klasztorne i Leśne). Składa się z trzech części: rezydencjonalnej, gospodarczej i kolonii mieszkaniowej. Część rezydencjonalna zachowana częściowo, składa się z jednego obiektu - dworu (ob. budynek mieszkalny), dawniej także z budynku gospodarczego (na jego miejscu nowy budynek), ogrodu-sadu, parku i gazonu kwiatowego. Obecnie układ parku uległ zniszczeniu na skutek wycinki drzew, gazon uległ likwidacji natomiast ogród-sad został przekształcony w pastwisko dla zwierząt (obecnie teren nieużytkowany). Dwór bezstylowy pochodzący prawdopodobnie z k. XIX w. lub pocz. XX w. Część gospodarcza składa się z prostokątnego podwórza i obiektów luźno rozlokowanych pomiędzy dworem, kolonią mieszkaniową a podwórzem gospodarczym. Zabudowa gospodarcza pochodzi prawdopodobnie z k. XIX w. i pocz. XX w. Obiekty były wielokrotnie przebudowywane po 1945 r. Kolonia mieszkaniowa zajmuje płn. fragment majątku, składa się z budynków rozlokowanych wzdłuż drogi. Domy mieszkalne pracowników folwarcznych wzniesiono prawdopodobnie w tym samym czasie co budynki gospodarcze. Od tego czasu uległy licznym przebudowom. Część z nich uległa rozbiórce po 1945 r.

Układ przestrzenny zespołu bardzo mocno zakłócony rozbiórkami licznych obiektów, najbardziej w części gospodarczej, w partii zach. oraz na terenie kolonii mieszkaniowej. Układ dodatkowo zakłócony nowo pobudowanymi budynkami nie dostosowanymi charakterem i skalą do już istniejących. Stan techniczny dworu dobry. Zachowane budynki gospodarcze obecnie stoją nieużytkowane i niszczeją, wymagają bieżących remontów (szczególnie budynek bukaciarni). Domy dawnej kolonii na ogół dobrze utrzymane, podobnie ich otoczenie.

Fot . 10. Klasztorze. Teren zespołu dworsko-folwarcznego oraz stodoła.

Klecewo. Zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem

Zespół położony jest na płd. - wsch. od Kwidzyna, na wsch. brzegu Jeziora Klecewskiego. Układ przestrzenny zespołu utrwalony w 2 poł. XIX w., wraz z budową nowego pałacu i zabudowań folwarcznych. Zespół składa się z czterech elementów: założenia rezydencjonalno-parkowego, folwarku, wsi folwarcznej oraz cmentarza rodowego. Obecny pałac pochodzi z ok. 1880 r. Wzniesiony na rzucie wydłużonego prostokąta z poprzecznymi bocznymi skrzydłami, cylindryczną wieżyczką od płu., ośmioboczną wieżą od płu. Nakryty wysokim dachem dwuspadowym z dekoracyjnymi wystawkami i lukarnami. Na fasadzie i pozostałych elewacjach występują dekoracje kamienne - herby rodowe, plakiety, zwieńczenia wystawek. Na płu. od pałacu znajduje się rządcówka, niewielki murowany budynek parterowy na rzucie prostokąta. Zabudowa folwarku zlokalizowana była na wsch. od pałacu, wzdłuż drogi prowadzącej w kierunku Lasu Klecewskiego, gdzie zlokalizowano cmentarz rodowy. Obecnie zachowane budynki powstały od 2 poł. XIX w. do lat 20-tych XX w. W 2 poł. XIX w. zespół zabudowań folwarku i wsi folwarcznej został ogrodzony ceglany murem obecnie zachowanym fragmentarycznie. Park założony na pocz. XVIII w. Krajobrazowy charakter parku został utrwalony ok. poł. XIX w., kiedy ogród dworski połączono z cyplem na płd. - zach. i lasem klecewskim na płu.

Układ zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem zachowany w dość dobrym stanie. Zachowany został charakter założenia z jego podstawowymi częściami składowymi (pałac, park, folwark i tereny towarzyszące - las z cmentarzem rodowym i wieś folwarczna oraz zasadnicze osie komunikacyjne). Pałac przetrwał do dziś w zasadniczym kształcie i dość dobrym stanie technicznym. Zabudowania gospodarcze częściowo przebudowane. Wozownia z kuźnią, spichlerz i stajnia w dobrej kondycji. Zachowane niewielkie fragmenty muru wydzielającego część folwarczną od pałacu i całość zespołu od drogi. Największe i niekorzystne zmiany dotknęły parku pałacowego i cmentarza rodowego w Lesie Klecewskim. W parku zatarte zostały osie kompozycyjne poza główną, nieczytelną aleją, braki w obsadzeniach liniowych. Obszar cmentarza rodowego zdegradowany funkcjonalnie, zatarte drogi wewnętrzne, niemal całkowicie zniszczony cmentarz. Również dawna wieś folwarczna w swym historycznym kształcie właściwie zniknęła. Zachował się z niej jeden drewniany dom (nr 3). Pozostałe budynki bądź rozebrano, bądź silnie przebudowano. Wzniesiono też kilka nowych.

Zalecany jest remont pałacu i dawnej rządcówki zgodnie z zaleceniami i wytycznymi Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Park ze względu na poważne zmiany i zatarcie kompozycji winien być zaprojektowany niejako od nowa w oparciu o istniejący starodrzew i konfigurację terenu. Cmentarz rodowy także wymaga działań porządkujących, dotyczy to głównie budynku grobowca rodziny Rosenbergów, który jest obecnie zdewastowany (na elewacji zewnętrznej znajdują się napisy i malunki w postaci graffiti, które wymagają usunięcia).

Fot . 11. Klecewo. Teren zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem oraz pałac.

Krzykosy. Zespół folwarczny

Zespół folwarczny z 2 poł. XIX w. tworzą ceglane budynki zgrupowane wokół prostokątnego, rozległego dziedzińca, wzniesione z nawiązaniem do form historyzujących. Szczególnie wyróżnia się stajnia z wozownią z wieżą zegarową, zwieńczona neogotyckim krenelażem. Obiekt założony na rzucie zbliżonym do litery "L", jednokondygnacyjny. Klasycystyczny budynek dworu z kolumnowym portykiem od frontu nie zachował się do naszych czasów. W skład zespołu wchodzi również park. Zespół zachowany w dość dobrym stanie, układ przestrzenny zachowany (brak dworu). Budynki w dobrym stanie technicznym. Park zaniedbany, zarośnięty, wymaga bieżącej pielęgnacji.

Fot . 12. Krzykosy. Teren zespołu folwarczno oraz stajnia z wozownią.

Międzyzlesie. Zespół folwarczny

Zespół folwarczny położony jest na planie zbliżonym do pięciokąta. Dominantę stanowi położony na niewielkim wzniesieniu budynek dawnej rządcówki (ob. budynek mieszkalny). Zespół składa się z trzech części: dawnego ogrodu-sadu na granicy którego położona jest rządcówka, podwórza folwarczno z budynkiem stodoły oraz zabudowań kolonii domów robotników folwarcznych. Układ przestrzenny zespołu zachowany. Z dawnej rządcówki zachowały się jedynie piwnice oraz fragmenty ścian. Dawny ogród-sad obecnie zarośnięty, na jego obszarze wybudowane nowe budynki gospodarcze. Stodoła nieużytkowana, zaniedbana, wymaga remontu. Budynki mieszkalne robotników folwarcznych w dobrym stanie technicznym.

Fot . 13. Międzyzlesie. Teren zespołu folwarczno oraz stodoła.

Nowa Wioska. Zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem

Zespół pałacowo-parkowy składa się z kilku części: pałacu wraz z dużym założeniem parkowym oraz ogrodem, folwarku w części płn. - zach., kościoła wraz z cmentarzem w części płn. - zach., kilku budynków dawnych czworaków znajdujących się pomiędzy pałacem a folwarkiem oraz wsi położonej wzdłuż drogi, na płn. od pałacu. Pałac wzniesiony w 1779 r., został znacznie przebudowany w 2. połowie XIX w., z pozostawieniem starszych relikwów w strukturze murów. Piętrową budowlę nakrytą wysokim dachem wyróżnia wieloosiowa fasada od strony parku, zaakcentowana półkolistym ryzalitem na osi. Wokół pałacu od strony pld. i zach. rozciąga się teren parku z wysoką zielenią komponowaną oraz pozostałości sadu. Na wsch. od pałacu znajduje się folwark założony wokół prostokątnego podwórza gospodarczego, obecnie częściowo zabudowanego nowymi stajniami. Przy wjeździe na folwark mieści się budynek rządcy (ob. budynek mieszkalny), naprzeciw niego spichlerz (prawdopodobnie najstarszy budynek folwarku, wzniesiony w konstrukcji szkieletowej), a obok spichlerza kuźnia. Po zach. stronie folwarku duże kubaturowe stajnie i obory. Od pld., na granicy z ogrodem, folwark zamyka budynek stajni, założony na planie litery "L", tworząc wewnątrz folwarku czworoboczny dziedziniec.

Układ przestrzenny założenia zachowany w stanie z poł. XIX w., poszerzony o nowe obory w części wsch. folwarku. Budynki znajdują się w dobrym stanie technicznym, są użytkowane i na bieżąco remontowane. Obecnie na terenie folwarku znajduje się stadnina koni.

Fot . 14. Nowa Wioska. Teren zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem oraz stajnia wyjazdowa.

Otłowiec. Zespół dworsko-folwarczny z parkiem

Początki obecnego założenia sięgają przełomu XIX i XX w. Zespół pierwotnie składał się z niewielkiej części rezydencjonalnej z ogrodem-parkiem i położonym w jego wnętrzu dworem, części gospodarczej obejmującej podwórze folwarczne i budynki gospodarcze oraz niewielkiej kolonii domów robotników folwarcznych. Dominantę w zespole stanowił dwór, obecnie pełni ją spichlerz.

Stan zachowania zespołu jako całości jest zły. Degeneracji uległy zarówno część rezydencjonalna jak i gospodarza. Nie zachował się dwór oraz otaczający go ogród, a w podwórzu rozebrano większość budynków folwarcznych. Znaczna część z zachowanych budynków została przebudowana. Ich stan techniczny jest dobry i bardzo dobry (w tym spichlerz), na terenie dawnego parku prowadzone są bieżące prace pielęgnacyjne.

Fot . 15. Otłowiec. Teren zespołu dworsko-folwarcznego oraz spichlerz.

Otłówek. Zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem

Założenie usytuowane po lewej stronie drogi Grudziądz - Kwidzyń. Całość założenia składa się z trzech części: wysuniętego najbardziej na zach. zespołu pałacowo-parkowego, folwarku od strony drogi oraz pozostałości dawnych czworaków po wsch. stronie drogi. Rozplanowanie zespołu pochodzi z okresu powstania obecnego pałacu (1900-1902 r.). Przy pałacu powstał obszerny park z układem wodnym i wysoką zielenią komponowaną, a nieopodal cmentarz ewangelicki z grobem rodzinnym.

Zespół pałacowo-parkowy zachowany w stosunkowo dobrym stanie. Czytelny jest układ przestrzenny i funkcjonalny terenu. Zachowana jest większość zabudowań. Powstały także nowe budynki, nie powodują one jednak zmian w układzie przestrzennym. W najmniej zmiennym układzie zachował się folwark, który po wojnie, jak i obecnie, użytkowany był zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem. W dobrym stanie technicznym są niektóre budynki gospodarcze takie jak: spichlerz, obora, budynek inwentarski, tartak, kuźnia. Natomiast w złym stanie są następujące: owczarnia (brak części pokrycia dachu), suszarni drewna, budynek dawnej rządcówki wraz z budynkiem gospodarczym (ruina), oficyna przy pałacu. Wszystkie wymagają prac remontowych. Bryła pałacu nie uległa zmianie, nie zachowały się jednak drewniane werandy (elewacja ogrodowa, i od strony ogrodu). Wystój wewnątrz uległ zniszczeniu. Budynek pałacu przestał stanowić dominantę w założeniu, czego konsekwencją było zaprzestanie użytkowania owalnego podjazdu przed pałacem. Największe

zmiany nastąpiły w obrębie parku. Zatkanie w latach 80-tych studni przelewowej spowodowało zalanie głównej polany parkowej. Nie można obecnie zlokalizować grobu z 1939 r., który prawdopodobnie znalazł się pod wodą. Obecnie park zaniedbany i zarośnięty. Wymaga w pierwszej kolejności przeprowadzenia prac zabezpieczających starodrzew parkowy. Następnie w oparciu o projekt rewitalizacji założenia należy wyciąć samosiew i odtworzyć osie widokowe na otaczający krajobraz. Konieczne jest także przeprowadzenie badań hydrologicznych pod kątem odtworzenia historycznego układu wodnego.

Fot . 16. Otlówko. Teren zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem oraz pałac.

Rozajny Małe. Zespół folwarczny.

Zespół budynków folwarcznych pochodzi z k. XIX w. i pocz. XX w. Podwórze gospodarcze na planie zbliżonym do kwadratu. Z zachowanych budynków pozostały jedynie domy robotników folwarcznych, kuźnia oraz park w dawnych granicach. Układ przestrzenny folwarku zatarty.

Fot . 17. Rozajny Małe. Teren zespołu folwarcznego oraz dom robotników folwarcznych nr 7.

Rozajny. Zespół dworsko-folwarczny

Zespół dworsko-parkowy założony został w 2 poł. XIX w. Dawne podwórze folwarczne na planie prostokąta zabudowanego wzdłuż pierzei. W dawnej pld. - wsch. pierzei usytuowany dwór (ob. budynek mieszkalny), po jego pln. stronie rządcówka z budynkiem gospodarczym. Za dworem rozciąga się park ze starodrzewem. W pln. - wsch. pierzei, wzdłuż drogi stoją budynki inwentarskie, obecnie przebudowane na mieszkalne oraz drewniana stodoła. W pln. - zach. pierzei wznosi się murowana stodoła (obecnie częściowo rozebrana). Natomiast po pln. stronie zespołu znajduje się kuźnia. Kolonia mieszkalna rozciąga się po obu stronach drogi prowadzącej do Kwidzyna. Zachowane budynki w większości posiadają dobry stan zachowania.

Układ kompozycyjny zespołu został zniekształcony przez wydzielenie w pld. - wsch. części dawnego podwórza folwarcznego działek pod zabudowę mieszkalną (przed frontową elewacją dworu). Zabudowania folwarczne częściowo rozebrane a częściowo przebudowane i adoptowane na mieszkalne. Zespół został podzielony między wielu właścicieli, stracił swą jednorodną funkcjonalność i kompozycyjną. Park zaniedbany, o nieczytelnym układzie wymaga bieżących prac. W części przylegającej do dworu nowa zabudowa gospodarcza i garaże.

Fot . 18. Rozajny. Teren zespołu dworsko-folwarcznego oraz dwór.

Trumieje. Zespół folwarczny

Zespół składał się z: rządcówki z niewielkim parkiem i ogrodem, podwórza folwarcznego z zabudową inwentarską i gospodarczą, kolonią mieszkaniową robotników folwarcznych oraz kościoła fundowanego przez właścicieli wsi w XIV w. Zabudowa zespołu folwarcznego pochodzi z k. XIX oraz 1 ćw. XX w. Do czasów obecnych zachowały się wszystkie elementy, przy czym park, rządcówka i podwórze folwarczne uległy przekształceniom. Budynki gospodarcze przebudowane, w dobrym stanie technicznym, obecnie użytkowane. Dawne domy robotników folwarcznych z towarzyszącą im zabudową gospodarczą zostały częściowo zmodernizowane, wskutek czego zatraciły część pierwotnych cech.

Czytelny dawny układ przestrzenny zespołu. Dawna rządcówka straciła swoje pierwotne cechy, obecnie przypomina współczesny blok mieszkalny.

Fot . 19. Trumieje. Teren zespołu folwarcznego oraz stajnia.

Wilkowo. Zespół dworsko-folwarczny

Zespół składa się z trzech części: rezydencjonalnej, gospodarczej i kolonii mieszkaniowej. Część rezydencjonalna zachowana częściowo, składała się z dworu i budynku gospodarczego oraz ogrodu. Obecnie na ich miejscu postawione nowe budynki. Część gospodarcza składa się z obiektów rozlokowanych wokół prostokątnego podwórza. W większości zostały rozebrane lub o zmienionej funkcji użytkowej. Kolonia mieszkaniowa położona wzdłuż drogi Trumieje - Gardeja złożona jest z czworaków. Układ przestrzenny założenia został ostatecznie ukształtowany prawdopodobnie pod koniec XIX w. i w pocz. XX w.

Układ przestrzenny częściowo zachowany, zakłócony rozbiórkami części obiektów. Stan techniczny zachowanych budynków gospodarczych dobry (ob. użytkowane), podobnie jest w przypadku dawnych domów robotników folwarcznych. Zachowana aleja wzdłuż zach. skrajni drogi dojazdowej do zespołu, łącząca zabudowania folwarczne z osadą robotników folwarcznych. Wymagana jest systematyczna jej pielęgnacja w celu jej zachowania.

Fot . 20. Wilkowo. Teren zespołu dworsko-folwarcznego oraz aleja dojazdowa.

Wrocławek. Zespół dworsko-folwarczny

Zespół składa się z trzech części: rezydencjonalnej, gospodarczej i kolonii mieszkaniowej. Układ przestrzenny założenia został ostatecznie ukształtowany prawdopodobnie pod koniec XIX w. i pocz. XX w. Część rezydencjonalna usytuowana w centrum zespołu, składa się z dworu (ob. budynek mieszkalny) , niegdyś również z ogrodu-sadu (ob. słabo widocznego w terenie) i budynku gospodarczego. Część gospodarcza zajmuje płu.- wsch. skraj, składa się z obiektów rozlokowanych wokół prostokątnego podwórza. Obecnie zachowany jedynie spichlerz i stodoła, która utraciła

wartości zabytkowe (pozostałe obiekty rozebrane). Kolonia mieszkaniowa zajmuje płd. - zach. część majątku, składa się z luźno rozlokowanych budynków po obu stronach drogi.

Układ przestrzenny zespołu częściowo zachowany, zakłócony rozbiórkami obiektów w każdej części zespołu, najbardziej w podwórzu gospodarczym i na terenie kolonii mieszkaniowej. Układ dodatkowo zakłócony nowo pobudowanymi budynkami na terenie kolonii mieszkaniowej. Stan zachowanych obiektów w większości jest dobry.

Fot . 21. Wrocławek. Teren zespołu dworsko-folwarcznego oraz dwór.

Zebrdowo-Olszówka. Zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem

Zabudowa i kształt obecnie istniejącego zespołu folwarcznego pochodzi z II poł. XIX w. i pocz. XX w. Do zespołu wiodą, od strony drogi z Zebrdowa, dwie aleje dębowe i aleja kasztanowa. Należy systematycznie je pielęgnować (cięcia sanitarne, usunięcie drzew suchych, uzupełnienie ubytku drzew alejowych) w celu ich zachowania. Zespół składał się z trzech części: rezydencjonalnej (pałac, oficyna, park), gospodarczej (podwórze folwarczne z zabudową inwentarską i gorzelnią, ogrody warzywne z cieplarnią, zabudowania cegielni) i części mieszkalnej (domy robotników folwarcznych). Obecnie część rezydencjonalna zachowana fragmentarycznie (pałac spłonął w 1952 r.). Zachowany budynek dawnej oficyny z budynkiem gospodarczym oraz park. Gospodarczą część zespołu tworzyły dwa kompleksy: podwórze folwarczne z budynkami gospodarczymi oraz cegielnia (rozebrana po II wojnie światowej). Kolonia mieszkaniowa robotników folwarcznych rozciąga się przy dwóch drogach przebiegających przez wieś po płn. i płn. - wsch. części wsi.

Układ przestrzenny zespołu zachowany. Niektóre obiekty zostały rozebrane lub przebudowane. Budynki gospodarcze obecnie są nieużytkowane i niszczeją, wymagają bieżących prac remontowych (szczególnie komin w dawnej gorzelnii wymaga zabezpieczenia). W złym stanie jest większość zachowanych obiektów. Dawna oficyna i budynki mieszkalne robotników folwarcznych pozostają w dobrej kondycji. Natomiast niektóre budynki gospodarcze towarzyszące budynkom mieszkalnym są albo zaniedbane (ruina) albo mocno przebudowane (m.in. murowany budynek gospodarczy domu nr 6 został z zewn. oszalowany drewnem).

Fot . 22. Zebrdowo-Olszówka. Teren zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem oraz spichlerz.

Zabytki techniki

Na terenie gminy Gardeja występują następujące zabytki techniki:

Młyny.

Zagroda młyńska znajduje się w miejscowości Czarne Dolne (młyn, dom młynarza, stajnia wozownia, budynek inwentarski). Młyn (fot. 23.1) powstał prawdopodobnie w 1 ćw. XX w. Być może wybudowany w miejscu starszego obiektu. Dom młynarza i pozostałe zabudowania gospodarcze

pochodzą prawdopodobnie z k. XIX w. Po wojnie, w 1945 r., młyn na krótko został uruchomiony przez żołnierzy radzieckich. Obecnie młyn jest nieużytkowany. Młyn wraz z domem młynarza położone są bezpośrednio przy drodze do Czarnego Dolnego. Budynek stajni-wozowni i budynek gospodarczy przylegają do elewacji wsch. młyna. Młyn, obecnie nieużytkowany, wykonany z cegły na kamiennej podmurówce, na planie prostokąta, dwutraktowy. Wszystkie budynki w zespole obecnie w dobrym stanie technicznym.

Kolejna zagroda położona jest w Gardei przy ul. Młyńskiej, tzw. "Gardejski młyn". Młyn (fot. 23.2) wraz z zagrodą młyńską wybudowany ok. 1935 r. Zagrodę tworzył młyn z tartakiem (tartak obecnie nie istnieje), dom młynarza oraz niewielki budynek gospodarczy. Młyn murowany, na planie prostokąta, dwukondygnacyjny. Dawny dom młynarza położony na planie litery "T", z bogatą dekoracją elewacji (ozdobne obramowania okien, gzymsów, boniowanych lizen), które zachowane są do dziś. W trakcie przyszłych prac remontowych należy te elementy zachować. Budynki w dobrym stanie technicznym.

Ponadto młyny/spichlerz (fot. 22) występują także w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem w Zebrdowo-Olszówka. Pochodzi z 1873 r. Pierwotnie przy elewacji szczytowej od strony wsch. znajdowała się kilkukondygnacyjna wieża z tarczami zegarowymi z czterech stron (zlikwidowanymi po II wojnie światowej). Obecnie obiekt nieużytkowany, wymaga bieżących remontów.

Fot. 23. 1. Czarne Dolne, młyn oraz dawny dom młynarza; 2. Gardeja, młyn.

Gorzelnie. Taki obiekt znajduje się w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem w Zebrdowie-Olszówka. Wybudowana w 1880 r., wchodzi w skład części gospodarczej zespołu i stanowi jego dominantę wraz z wysokim kominem. Obecnie nieużytkowana i zaniedbana, wymaga bieżących prac remontowych.

Stacje transformatorowe występujące w: zespole dworsko-folwarcznym w Klasztorcu, zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem w Klecewie, Nowej Wiosce, Otlówku i zespole dworsko-folwarcznym we Wrocławku. Wszystkie murowane, pochodzą w większości z początku XX w., jedynie obiekt położony w Klasztorcu pochodzi z końca XIX w. Posiadają dobry stan techniczny.

Kuźnie. Zlokalizowane są w: zespole dworsko-folwarcznym w Czachówku i Rozajnach, zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem w Klecewie (drewniana, ob. nie istnieje), Nowej Wiosce i Otlówku, w zespole dworsko-folwarcznym w Otlowcu, zespole folwarcznym w Rozajnach Małych i Trumiejach. Kuźnia istniała również w Gardei, do XV w., później funkcjonowała jako młyn. W tej chwili po obiekcie pozostał relikt w postaci resztek grobli. Wszystkie obiekty, z wyjątkiem dawnej, nie istniejącej kuźni w Klecewie, są murowane. Mają formę niewielkich, parterowych budynków, które zwykle nie pełnią swojej pierwotnej funkcji, służą obecnie jako magazyny czy warsztaty, jeden został przekształcony na budynek mieszkalny (Czachówek). Pochodzą przeważnie z przełomu XIX i XX w. i w większości posiadają dobry stan techniczny.

Fot. 24. Rozajny, kuźnia w zespole.

Budownictwo kolejowe. Obejmuje budynek dworca kolejowego w Wilkowie wraz z budynkami mieszkalnymi i gospodarczymi wchodzącymi w skład zespołu (lata 20-te XX w.) oraz wiadukty kolejowe w Krzykosach i Rozajnach.

W Wilkowie znajdowała się stacja kolejowa (Bahnhof Wilkau), przystanek, czwarty w kolejności od Kwidzyna na trasie nieistniejącej obecnie linii kolejowej Kwidzyn-Kisielice. Obecnie zabudowania stacji są najlepiej zachowanymi śladami po dawnej linii. Niedaleko stacji zachowały się ślady ceglanych przyczółków mostu na rzece Gardędze. Most miał nitowaną konstrukcję blachownicową i został rozebrany pod koniec lat 70-tych.

W latach 1897-1899 w Rozajnach powstał dworzec (Bahnhof Groß Rosainen), a w 1900 r. uruchomiono linię kolejową Kwidzyn-Kisielice. Tory linii kolejowej zostały zdemolowane w 1945 r. i przestała ona funkcjonować. Pozostałości zabudowania dworcowe istnieją do dnia dzisiejszego, a na przejeździe w Rozajnach można wypatrzeć oryginalne szyny w asfalcie.

Fot. 25. Wilkowo, budynek dawnego dworca kolejowego.

Obiekty mieszkalne i gospodarcze

W tej grupie znajdują się obiekty mieszkalne i gospodarcze zlokalizowane we wszystkich miejscowościach Gminy.

Zabudowa historyczna w Gardei zachowała się głównie w obu pierzejach dawnego rynku. Tworzą ją troj- i dwukondygnacyjne kamienice, pochodzące przeważnie z początku XX w., pierwotnie wyznaczające zwarty ciąg zabudowy. Bryły nakryte dachami dwuspadowymi o układzie kalenicowym, elewacje budynków głównie 3 i 4-osiove, tynkowane, ze skromnym detalem architektonicznym w formie gzymsów, opasek okiennych oraz płycin. Obecnie w obu pierzejach widoczne są znaczne ubytki w zabudowie, puste, niezagospodarowane parcele odebrały rynkowi charakter głównej przestrzeni publicznej miasta. Gardeja na skutek działań wojennych utraciła 80% zabudowy, a po 1945 r. zawieszono prawa miejskie nadane w 1334 r. Na uwagę zasługuje kamienica przy ul. Kwidzyńskiej 21, która jest jednym z ładniejszych i charakterystycznych budynków, zachowanych na obszarze dawnego miasta. Na planie prostokąta zbliżonego do kwadratu. W narożu elewacji frontowej wykusz-wieżyczka. Budynek kryty pulpitowym daszkiem z wystawkami. Budynki mieszkalne w Gardei przeważnie są w dobrym stanie technicznym, do wyjątków należą: budynek przy ul. Kwidzyńskiej 3 i 7 (odpadający tynk z elewacji zewnętrznej). Wymagany jest remont tych obiektów.

Fot. 26. Gardeja, kamienica przy ul. Kwidzyńskiej 21.

Fot. 27. 1. Morawy, zabudowa zagrodowa nr 3; 2. Rozajny, budynek mieszkalno-gospodarczy.

Zabudowa wiejska jest dość jednolita stylistycznie. Budynki czasem okazałe, w większości jednak skromne, głównie wykonane z czerwonej cegły (licowej, ceramicznej), projektowane na rzucie prostokąta, o wysokości do półtorej kondygnacji. Kryte są klasycznym dachem dwuspadowym o dużym nachyleniu połaci z pokryciem dachówką ceramiczną. Pochodzą głównie z początku XX w.

Przeważnie dobrze zachowane, bieżąco remontowane. W miejscowości Morawy licznie występują zagrody skupiające budynek mieszkalny, inwentarski i stodołę (zagroda nr 2, 3, 4, 7). Pochodzą one z lat 20-tych i 30-tych XX w. Budynki mieszkalne ustawiane są najczęściej ścianą wzdłużną wzdłuż drogi. Budynek inwentarski murowany, stodoła drewniana. Charakterystyczne są również murowane budynki mieszkalne połączone z drewniano-murowaną częścią gospodarczą. Taki typ budynku występuje szczególnie w Rozajnach (budynki nr 1, 2, 3, 4, 50, 60). Stylistycznie budownictwo wiejskie Gminy jest typowe dla terenów położonych u ujścia Wisły i Nogatu, a więc terenu dawnej pruskiej Pomezanii (terenu obecnego powiatu kwidzyńskiego). Błędnie wykonane modernizacje i remonty doprowadzają nierzadko do zatarcia walorów zabytkowych obiektów.

Szkoły

Na terenie gminy występują także zespoły szkolne. W ich skład wchodzi szkoły oraz sąsiadujące z nimi budynki gospodarcze. Występują między innymi w miejscowości: Bądky (przekształcona na świetlicę wiejską), Cygany, Czarne Dolne, Morawy (ob. budynek mieszkalny), Otłowiec, Otoczyn (szkoła 4-klasowa, funkcjonowała w latach 1946-76, ob. budynek mieszkalny), Pawłowo (szkoła 4-klasowa, funkcjonowała w latach 1946-78, ob. budynek mieszkalny), Rozajny (szkoła 8-klasowa, funkcjonowała do 2000 r.), Trumieje (dawna szkoła ewangelicka 3-klasowa, ob. budynek mieszkalny) i Zebrdowo (szkoła 7-klasowa, ob. budynek mieszkalny). Budynki powstały przeważnie na początku XX w. Murowane z cegły, niektóre tynkowane, jednokondygnacyjne z dachem dwuspadowym. Podział elewacji stanowią przeważnie odcinkowo i prosto zamknięte okienne i drzwiowe o zróżnicowanej wysokości i szerokości. Detal w postaci podłuczka otworów okiennych oraz płyciny. Budynki dobrze zachowane, remontowane, z wyjątkiem dawnej szkoły w Rozajnach (odpadający tynk z elewacji zewnętrznej), wymaga on bieżącego remontu.

Fot. 28. Morawy, dawna szkoła, ob. budynek mieszkalny.

Cmentarze

Na terenie gminy zidentyfikowano 30 cmentarzy (szczegółowe zestawienie przedstawia tabela nr 4). Największą grupę stanowią cmentarze ewangelickie (łącznie 25), obecnie nieczynne. Położone są przeważnie w lesie, rzadziej wśród pól. Zdarzają się również takie, które usytuowane są w centrum wsi (Cygany, Gardeja - nie istniejący/ob. park, Otłowiec, Wandowo i Zebrdowo), nad jeziorem (Klasztorzek) czy w parkach (Klecewo). Datowane są na XIX i pocz. XX w. Stan ich zachowania jest przeważnie zły. Na cmentarzu w Bądkach (dz. nr 12, 23), Trumiejach (dz. nr 173) i Morawach (dz. nr 319/4 i 325/1) widoczne są prowadzone bieżące prace porządkowe (uporządkowany teren, oczyszczony z samosiewów). Tablice informacyjne występują tylko na dwóch nekropolach, w Bądkach (dz. nr 12, 23) i w miejscowości Cygany (cmentarz we wsi), pozostałe ich nie posiadają.

Obecnie cmentarze ewangelickie mają nieczytelny układ kompozycji jak i układ nagrobków, są mocno zakrzewione i zadrzewione, niekiedy trudno dostępne. Często niewidoczne w terenie poprzez silne zalesienie. Zachowane są szczątkowo, w postaci nielicznych nagrobków, które często są uszkodzone lub zdekompletowane. Przewagę stanowią obudowy grobowe z lastrico oraz mogiły ziemne obłożone kamieniami. Kompozycja zielona na cmentarzach również uległa zatarciu. Ważne jest aby na cmentarzach tych prowadzone były bieżące prace porządkowe w celu polepszenia ich stanu zachowania (wycięcie samosiewek drzew i krzewów, renowacja zachowanych nagrobków, oznakowanie obiektów poprzez tablice informacyjne, ogradzanie terenu).

Do najciekawszych i godnych uwagi należy cmentarz ewangelicki - rodowy w Klecewie. Założenie cmentarza stanowi jeden z elementów układu przestrzennego dawnego majątku. Położone jest na skraju należącego do pałacu parku. Na terenie założenia znajdują się dwa grobowce. Po płd. części, na wzniesieniu umieszczony jest grobowiec z rozbudowanymi schodami i murkami oporowymi, prawdopodobnie z pocz. XX w. Obecnie jest w stanie ruiny, mocno zarośnięty, słabo widoczny w terenie. Po płn. stronie znajduje się grobowiec rodziny Rosenbergów z 1 poł. XIX w. zbudowany z piaskowca w stylu klasycystycznym. Od frontu portyk wsparty na czterech kolumnach. Kaplica

zachowana w złym stanie, tyczy się to przede wszystkich jej zewnętrznej elewacji. Wymaga on uporządkowania i podstawowych zabiegów konserwatorskich. W najwyższej, płd. - zach. części zachowało się kilka obudów grobowych, ułożonych w rzędach, orientowanych wsch. - zach., pochodzących z lat 20-tych i 30-tych XX w. Cmentarz jest obecnie zaniedbany, jest zdewastowany, zatarte są drogi wewnętrzne. Zachowały się pojedyncze egzemplarze starych drzew.

Fot. 29. Klecewo. 1. Pozostałości grobowca w płd. części cmentarza; 2. Grobowiec rodziny Rosenbergów w płn. części cmentarza.

Na terenie Gminy znajdują się także cmentarze katolickie. Należy do nich duży cmentarz parafialny w Gardei (płd. część wsi) oraz cmentarze przykościelne w Czarne Dolne, Gardei, Nowej Wiosce i Trumiejach. Założenia przykościelne (Czarne Dolne, Gardeja, Trumieje) mają rodowód średniowieczny, funkcjonują od co najmniej 1 poł. XIV w. Nekropole w Czarne Dolne, Gardei i Trumiejach w okresie od reformacji do 1945 r. były ewangelickie (po wojnie ponownie katolickie). Natomiast cmentarz w Gardei z 1 poł. XIX w. i Nowej Wiosce z 2 poł. XIX w. pierwotnie założone były jako ewangelickie, a po 1945 r. stały się katolickie. Cmentarze te są dobrze utrzymane, na bieżąco prowadzone są prace porządkowe. Wśród nich cztery wpisane są do rejestru zabytków (tabela nr 4).

Tabela 4. Cmentarze występujące na terenie gminy Gardeja.

Lp.	Miejscowość	Lokalizacja	Obiekt	Stan zachowania	Nr działki	Datowanie	Rejestr zabytków
1	Bądk (dawniej Otlówek)	ok. 300 m na zach. od drogi Gardeja-Kwidzyn, ok. 1 km na półn. od f. PGR Otlówek, na końcu alei dębowej, na krawędzi parowu	cmentarz nieczynny	słabo widoczny w terenie, mocno zarośnięty, zaniedbany, zachowany szczątkowo	45/1	I poł. XIX w.	
2	Bądk	na półn. od wsi, na skraju lasu, przy polnej drodze po wsch. stronie drogi Gardeja-Kwidzyn	cmentarz ewangelicki nieczynny	czytelny w terenie (tablica informacyjna), oczyszczony z samosiewów, dobrze widoczne liczne nagrobki	12, 23	pocz. XIX w.	
3	Cygany	na półn. krańcu wsi, po wsch. stronie drogi Cygany-Krzykosy	cmentarz ewangelicki nieczynny	czytelny w terenie (tablica informacyjna), zarośnięty, zaniedbany, zachowany szczątkowo	61	II poł. XIX w.	
4	Czarne Dolne	w lesie na zach. od obecnego cmentarza parafialnego (po półn. stronie drogi Czarne Dolne-Czarne Górne)	cmentarz ewangelicki nieczynny	nie czytelny w terenie, zarośnięty, brak nagrobków (usunięte w latach 70-tych XX w.), tablica informacyjna na cmentarzu katolickim	462 i część 463	poł. XIX w. powstał po zapełnieniu cmentarza przykościelnego	
5	Czarne Dolne	parcela pomiędzy numerami 2 i 8	cmentarz przykościelny przy kościele p.w. Matki Boskiej Różańcowej i św. Antoniego, nieczynny, ob. katolicki, dawniej także ewangelicki	brak nagrobków, częściowo zachowana wysoka zieleń	110	ok. 1320 r. od 1 poł. XVI w. do 1945 r. w rękach protestantów po 1945 r. ponownie katolicki	A-1379 z 29.03.1993 (cmentarz wraz z zachowanym starodrzewem)
6	Czarne Górne	przy drodze gruntowej, na skraju lasu, na wysokości zabudowań wsi, w kierunku płd.	cmentarz ewangelicki nieczynny	nieczytelny w terenie, mocno zarośnięty, zaniedbany, zachowany szczątkowo	834/2	ok. poł. XIX w.	
7	Czarne Małe	ok. 150 m na półn. od jeziora Kuchnia, w lesie, blisko drogi na Gardeję, oddalony ok. 100 m od ostatniego gospodarstwa	cmentarz ewangelicki nieczynny	słabo czytelny w terenie, mocno zarośnięty, zaniedbany, zachowany szczątkowo	276/1 (obręb Zebrdów)	poł. XIX w.	
8	Gardeja (przysiółek Hermanowo)	ul. Dębowa na leśnym zboczu, po zach. stronie drogi, naprzeciwko zabudowań	cmentarz ewangelicki nieczynny	czytelny w terenie, zachowany szczątkowo	179	2 poł. XIX w.	
9	Gardeja	ul. Grudziądzka	cmentarz katolicki, czynny, ob. katolicki, dawniej także ewangelicki	czytelny w terenie, stan zachowania dobry, ob. użytkowany, najstarsza część cmentarza zaniedbana	1047/2	1 poł. XIX w.	A-1587 z 02.04.1996 (cmentarz wraz z układem zieleni wysokiej, zachowanym starodrzewem, bramą i kaplicą cmentarną)
10	Gardeja	u wylotu ul. Wolności	cmentarz przy kościele filialnym p.w. św. Józefa, nieczynny, ob. katolicki, dawniej także ewangelicki	brak nagrobków, częściowo zachowane zadrzewienie	570	1 poł. XIV w., w czasie reformacji ewangelickiej, zlikwidowany na pocz. XX w.	A-1588 02.04.1996

11	Gardeja	w rozwidleniu ul. Kwizdyńskiej i ul. Sportowej	miejsce po cmentarzu ewangelickim, ob. park miejski	nie istnieje, nagrobki usunięte, ob. teren parku, zachowany częściowo drzewostan	182, 183, 184, 185	1 poł. XIX w. zamknięty w 1961 r.	
12	Klasztorzek	na cyplu Jeziora Klasztorzowego	cmentarz ewangelicki nieczynny	nieczytelny w terenie, mocno zarośnięty, zaniedbany, zachowany szczątkowo	209/5	XIX w.	
13	Klasztorzek	za wsią, na pñ.-wsch. od wsi, po wsch. stronie drogi Klasztorzek-Międzylesie	cmentarz ewangelicki nieczynny	czytelny w terenie, zarośnięty, zaniedbany, zachowany szczątkowo	143	tuż przed II wojną światową	
14	Klecewo	w lesie, na pñ. od zespołu pałacowo-parkowego	cmentarz ewangelicki - rodowy nieczynny	nie czytelny w terenie, zachowany układ przestrzenny, zarośnięty, zaniedbany, zdewastowany grobowiec rodziny Rosenbergów, drugi grobowiec w stanie ruiny (zachowane tylko schody), zachowany szczątkowo	250/9	1 poł. XIX w.	
15	Krzykosy	na wsch. od wsi, po wsch. stronie drogi Krzykosy-Otłoczyn	cmentarz, nieczynny	nie widoczny w terenie, zarośnięty, zaniedbany, zachowany szczątkowo	28	1 poł. XIX w.	
16	Morawy	na pñ. - wsch. od wsi, w lesie, po pñ. stronie drogi leśnej	cmentarz ewangelicki nieczynny	nie widoczny w terenie, zaniedbany, zachowany szczątkowo	319/4	2 poł. XIX w.	
17	Morawy	na pñ. - zach. od wsi, w lesie, po zach. stronie drogi do Nowej Wioski	cmentarz ewangelicki nieczynny	nie widoczny w terenie, zaniedbany, zachowany szczątkowo	325/1	pocz. XX w.	
18	Nowa Wioska	pñ. kraniec wsi, po zach. stronie drogi	cmentarz przy kościele pw. Zwiastowania NMP, czynny ob. katolicki, dawniej także ewangelicki	czytelny w terenie, zachowany układ przestrzenny wraz z zadrzewieniem, część starych nagrobków zachowana	3/2	2 poł. XIX w. po 1945 r. katolicki	A-1550 z 03.07.1995 (cmentarz wraz z zachowanymi historycznymi nagrobkami oraz wysoką zielenią)
19	Otłowiec	na pñ. od wsi, po zach. stronie drogi Otłowiec-Otłówko	cmentarz ewangelicki nieczynny	czytelny w terenie, zarośnięty, zaniedbany, zachowany szczątkowo	228/1	poł. XIX w.	
20	Otłowiec	po pñ. stronie drogi Otłowiec-Osadniki	cmentarz ewangelicki nieczynny	czytelny w terenie, oczyszczony z samosiewów, zachowany szczątkowo	34	poł. XIX w.	
21	Otoczyn	w polu, po wsch. stronie drogi Otoczyn-Nowa Wioska	cmentarz ewangelicki nieczynny	czytelny w terenie, mocno zarośnięty, zaniedbany, zachowany szczątkowo	141	k. XIX w.	
22	Pawłowo	po pñ. stronie drogi Pawłowo - Czarne Górze	cmentarz ewangelicki nieczynny	czytelny w terenie, oczyszczony z samosiewów, zachowany szczątkowo	21	2 poł. XIX w.	
23	Rozajny	ok. 1 km na zachód od wsi, w lesie, ok. 150m od drogi Cygany-Rozajny	cmentarz ewangelicki nieczynny	nie czytelny w terenie, mocno zalesiony, zaniedbany, zachowany szczątkowo	173	2 poł. XIX w.	
24	Trumieje	w pñ. części wsi, po wsch. stronie drogi w kierunku Wilkowa, wokół kościoła	cmentarz przykościelny przy kościele filialnym p.w. Chrystusa Króla, nieczynny ob. katolicki, dawniej także ewangelicki	brak nagrobków (usunięte pod koniec XIX w.), częściowo zachowane zadrzewienie, tablica upamiętniająca	15	1 poł. XIV w. od reformacji do 1945 r. w rękach ewangelików	
25	Trumieje	po wsch. stronie drogi Trumieje - Jaromierz	cmentarz ewangelicki nieczynny	czytelny w terenie, zadrzewiony, zaniedbany, zachowany szczątkowo	173	1 poł. XIX w.	

26	Wandowo	na zach. krańcu wsi, na wzniesieniu po pñ. stronie drogi Wandowo-Krzykosy	cmentarz ewangelicki nieczynny	czytelny w terenie (na wzniesieniu), zarośnięty, zaniedbany, zachowany szczątkowo	64	1 poł. XIX w.	
27	Wilkowo	za wsią, po wsch. stronie drogi Wilkowo-Trumieje	cmentarz ewangelicki nieczynny	nie czytelny w terenie, zalesiony, zaniedbany, zachowany szczątkowo	252/4	pocz. XIX w.	
28	Wrocławek	w Wierzbińskim Lesie - na pñd. od wsi; po pñd. stronie drogi Wrocławek-Trumieje	cmentarz ewangelicki nieczynny	nie czytelny w terenie, zalesiony, zaniedbany, zachowany szczątkowo	251/6, obr. 0016	k. XIX w.	
29	Zebrdowo-Olszówka	przy dawnym majątku dworskim, ob. wśród pól, na pñ. - zach. od wsi	cmentarz ewangelicki nieczynny	nie czytelny w terenie, zalesiony, zarośnięty wysoką trawą, zachowany szczątkowo	104	XIX w.	
30	Zebrdowo	we wsi, przy drodze	cmentarz ewangelicki nieczynny	nie czytelny w terenie, zalesiony, zaniedbany, zachowany szczątkowo	64	k. XIX w.	

Na terenie gminy Gardeja znajdują się zabytki, które wymagałyby ochrony prawnej przez wpis do rejestru zabytków. W Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Gardeja¹⁶ zaproponowano następujące:

- ✓ park zespołu pałacowego wraz z grobowcem rodzinnym Rossenbergów we wsi Klecewo. Zabytki te powinny być objęte ochroną na podstawie odrębnych decyzji.
- ✓ zespół dawnej gorzelni we wsi Zebrdowo-Olszówce wraz z parkiem podworskim.

Na podstawie oceny zabytków przeprowadzonej w terenie, wydaje się, że cały zespół nie kwalifikują się do wpisu do rejestru zabytków. Część obiektów nie istnieje (m.in. dwór), część została rozebrana, a część przebudowana. Ponadto obiekty obecnie są nieużytkowane, w złym stanie technicznym. Park, budynek gorzelni a także budynek spichlerza winny być wpisane do rejestru zabytków.

- ✓ stajnia z wozownią w miejscowości Krzykosy.

Cały zespół folwarczny nie kwalifikują się do wpisu do rejestru zabytków, jedynie stajnia z wozownią. Obiekt ten stanowi cenny zabytek architektury folwarcznej podkreślający tradycje gminy, reprezentuje przy tym wartości architektoniczne (liczny detal, wieża stanowiąca dominantę krajobrazową).

- ✓ zespół pałacowo-parkowy w Nowej Wiosce z poszczególnymi obiektami, tj. pałac, park, dawny szpital, stajnie, etc.

Układ ruralistyczny Nowej Wioski wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1314.

5.2.4 Zabytki ruchome

Na mocy art. 3 pkt. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, zabytkiem ruchomym jest rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zabytek ruchomy jest wpisywany do rejestru na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku (art. 10 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami). Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej. Do rejestru nie wpisuje się zabytku wpisanego do inwentarza muzeum lub wchodzącego w skład narodowego zasobu bibliotecznego (art. 11 ustawy z dnia 23 lipca 2003r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

W gminie Gardeja brak jest zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków.

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Podstawowe formy ochrony zabytków według Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. stanowią:

1. wpis do rejestru zabytków;
2. wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
3. uznanie za pomnik historii;
4. utworzenie parku kulturowego;
5. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

¹⁶ Uchwała Nr XXV/127/2016 Rady Gminy Gardeja z dnia 30 listopada 2016 r.

Na obszarze gminy Gardeja funkcjonują dwie z wyżej wymienionych form ochrony zabytków: wpis do rejestru zabytków oraz ustalenia ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (s. 30-37 niniejszego opracowania).

5.3.1 Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Zgodnie z *ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* rejestr zabytków prowadzi wojewódzki konserwator zabytków, który zgodnie z przytoczoną powyżej ustawą, jako jedyny organ ochrony zabytków posiada kompetencje wpisywania zabytków do rejestru. Wpis zabytku do rejestru zabytków dokonywany jest na mocy decyzji administracyjnej, w księdze rejestru zabytków, określanej w zależności od kategorii zabytku właściwym symbolem:

- ✓ księga A – zabytki nieruchome,
- ✓ księga B – zabytki ruchome,
- ✓ księga C – zabytki archeologiczne.

Zabytek nieruchomy może zostać wpisany do rejestru z urzędu lub na wniosek właściciela lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym zabytek się znajduje. Do rejestru może być wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku. Wpisu dokonuje właściwy Wojewódzki Konserwator Zabytków wydając decyzję administracyjną.

Zabytek wpisany do rejestru, który uległ zniszczeniu w stopniu powodującym utratę jego wartości historycznej, artystycznej lub naukowej albo, którego wartość będąca podstawą wydania decyzji o wpisie do rejestru nie została potwierdzona w nowych ustaleniach naukowych, zostaje skreślony z rejestru. Skreślenie z rejestru następuje na podstawie decyzji ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.

Listę obiektów w rejestrze zabytków nieruchomych i archeologicznych występujących na terenie gminy Gardeja przedstawia tabela 5 i 6.

Tabela 5. Zabytki nieruchome gminy Gardeja wpisane do rejestru zabytków¹⁷.

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Rejestr zabytków
1	Czarne Dolne	Kościół parafialny p.w. Matki Bożej Różańcowej i św. Antoniego wraz z cmentarzem	A-1379 (dawny nr 260/93) z dnia 29.03.1993 r.
2	Gardeja	Układ urbanistyczny d. miasta a obecnie wsi Gardeja wraz z zespołem budowlanym	A-1342 (dawny nr 156/90) z dnia 22.01.1991 r.
3	Gardeja	Cmentarz katolicki z kaplicą; bramą oraz układem zieleni wysokiej	A-1587 (dawny nr 499/96) z dnia 02.04.1996 r.
4	Gardeja	Kościół filialny p.w. św. Józefa wraz z wieżą oraz otaczającym cmentarzem, układem zieleni wysokiej i obeliskiem Carla Chudowy	A-1588 (dawny nr 500/96) z dnia 02.04.1996 r.
5	Klecewo	Dom (nr 3)	A-1264 (dawny nr 113/89) z dnia 08.03.1989 r.
6	Klecewo	Kuźnia (nie istnieje)	A-1265 (dawny nr 112/89) z dnia 09.03.1989 r.
7	Klecewo	Pałac z folwarkiem (pałac, stajnia z wozownią i kuźnią, rządówka - d. dwór)	A-1266 z dnia 08.03.1989 r. (dawny nr 111/89 - pałac, 114/89 - wozownia, 115/89 - stajnia z wozownią i kuźnią 116/89 - rządówka)
8	Nowa Wioska	Kościół parafialny p.w. Zwiastowania NMP wraz z układem przestrzennym cmentarza; zachowanymi historycznymi nagrobkami i wysoką zielenią cmentarną	A-1550 (dawny nr 467/95) z dnia 03.07.1995 r.
9	Nowa Wioska	Układ ruralistyczny Nowej Wioski	A-1314 (dawny nr 129/90) z dnia 18.07.1990 r.
10	Otlówko	Zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem	A-1683 (dawny nr 567/98) z dnia 22.12.1998 r.
11	Trumieje	Kościół filialny p.w. Chrystusa Króla	A-264 (dawny nr 165) z dnia 09.12. 1961 r.

¹⁷ na podstawie wykazu obiektów nieruchomości województwa pomorskiego (stan na 07.10.2019 r.).

Tabela 6. Zabytki archeologiczne gminy Gardeja wpisane do rejestru zabytków.

Lp.	Miejscowość	Obszar AZP	Nr stan. w miejsc.	Nr stan. na obszarze	Funkcja - chronologia - kultura archeologiczna	Rejestr zabytków
1	Klasztor	26-48	1	12	Osada - k. wielbarska (IV-V w.) Grodzisko - IX-XX w. Grodzisko - XIII-XV w.	C-58
2	Klasztor	26-48	2	13	Obiekt kulturowy - klasztor, kościół Cmentarzysko średniowiecze (XIII-XV w.)	C-229
3	Klasztor	26-48	3	15	Osada - wczesne średniowiecze (IX-X w.) Grodzisko - średniowiecze (2 poł. XIII-XIV w.)	C-59

5.4 Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Do obowiązków samorządu lokalnego należy ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy. Zadania te precyzuje art. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. Gminy mają dbać między innymi o „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie”, a także zapobiegać „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”. Do obowiązków nałożonych przez ustawę na gminę należy „uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”, czemu ma służyć gminna ewidencja zabytków.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1. zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
2. inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków
3. inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Informacje o zabytkach nieruchomych, które powinna zawierać karta adresowa, określa Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. 2011 nr 113 poz. 661).

Na podstawie art. 21 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r., gminna ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzenia programu opieki nad zabytkami. Dodatkowo ustawa z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie innych ustaw (Dz. U. 2010 nr 75 poz. 474) istotnie wzmacnia rangę gminnej ewidencji zabytków poprzez między innymi obowiązek uzgadniania z Wojewódzkim konserwatorem Zabytków projektów decyzji o WZIZT (Warunków Zabudowy i Zagospodarowania Terenu) oraz projektów budowlanych dotyczących obiektów ujętych między innymi w gminnej ewidencji zabytków.

Gminna ewidencja zabytków jest dokumentem otwartym. Powinna być stale weryfikowana i aktualizowana.

Gminna ewidencja zabytków gminy Gardeja zostały wykonane w 2013 r. i została przyjęta zarządzeniem Nr 212/2017 Wójta Gminy Gardeja z dnia 6 marca 2017 r. Zawierała ona 457 zabytków nieruchomych. Aktualizacja ewidencji zabytków została wykonana w 2019 r. Zawiera łącznie 453 zabytki (w tym dwa obiekty wpisane do rejestru, obecnie nieistniejące, są to drewniana kuźnia w Klecewie oraz drewniana stodoła w zespole pałacowo-parkowym w Otlówku). Do ewidencji zostały włączone obiekty brakujące (m.in. 6 cmentarzy ewangelickich). Ponadto osiem obiektów w ewidencji (nie wpisanych do rejestru) obecnie nie istnieje i nie zostały uwzględnione w spisie, są to:

- Bądk, nr 23, murowany słupek bramy wjazdowej na dziedziniec gospodarczy,
- Czachówek, drewniana wiata w zespole dworsko - folwarcznym,

- Czachówek, fragment kamiennego muru w płn. - wsch. pierzei dziedzica folwarcznego (rozebrany),
- Gardeja I, dwór w zespole dworsko-folwarcznym (nr 1), został rozebrany w 2018 r.,
- Klasztor, magazyn zbożowy w zespole dworsko-folwarcznym,
- Klecewo, dwa odcinki (I i II) ceglano-murów, w pld. pierzei drogi Klecewo-Trumieje (naprzeciwko nr 4),
- Rozajny, budynek gospodarczy nr 62,
- Wraclawek, jałownik w zespole dworsko-folwarcznym.

Spis zabytków nieruchomych ujętych w gminnej ewidencji zabytków gminy Gardeja przedstawia tabela nr 8 (załączniki na końcu opracowania).

5.5 Zabytki archeologiczne w gminnej ewidencji zabytków

Zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wszystkie zabytki archeologiczne, bez względu na stan zachowania, podlegają ochronie i opiece. Na obszarach występowania stanowisk archeologicznych oraz w strefie ich ochrony, prowadząc inwestycje wymagające robót ziemnych, przed uzyskaniem pozwolenia na budowę lub przed rozpoczęciem prac ziemnych, należy przeprowadzić ratownicze badania archeologiczne w zakresie uzgodnionym z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Wyniki badań często stanowią jedyną dokumentację następujących po sobie faktów osadniczych na tym terenie. Pozwalają one skorygować, uszczegółowić i potwierdzić informacje uzyskane ze źródeł pisanych. Pozyskany w trakcie badań materiał ruchomy umożliwia uzupełnienie danych o kulturze materialnej mieszkańców. Należy przy tym pamiętać, że zasięg stanowisk archeologicznych został wyznaczony na mapach na podstawie badań powierzchniowych i niekoniecznie może dokładnie odpowiadać zasięgowi występowania pozostałości osadnictwa pradziejowego pod ziemią. Dlatego należy traktować go zawsze orientacyjnie, ponieważ może okazać się, że obiekty archeologiczne zalegają także w sąsiedztwie wyznaczonego na podstawie obserwacji powierzchniowej, zasięgu stanowiska. Niezbędne jest także określenie zasad ochrony zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków oraz ujętych w gminnej ewidencji zabytków, lub przeznaczonych do ujęcia w gminnej ewidencji zabytków, w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, warunkach zabudowy i inwestycjach celu publicznego oraz respektowanie przez inwestorów zapisów dotyczących ochrony zabytków archeologicznych zawartych w opiniach i decyzjach właściwego miejscowo konserwatora zabytków, zgodnie z ustawą o ochronie i opiece nad zabytkami.

Większość stanowisk archeologicznych została rozpoznana „powierzchniowo” podczas dużego projektu realizowanego już od końca lat 70-tych XX w., jest to Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP).

Obszar Gminy Gardeja znajduje się na 11 obszarach AZP: 25-47, 25-48, 26-47, 26-48, 26-49, 27-46, 27-47, 27-48, 27-49, 28-46, 28-47. Większość stanowisk archeologicznych to stanowiska wielokulturowe, na obszarze których wyróżniono materiał zabytkowy z różnych epok.

Na terenie gminy Gardeja zinwentaryzowano 121 stanowisk archeologicznych (12 z nich znanych jest z archiwaliów, natomiast nie znana jest ich precyzyjna lokalizacja). Trzy stanowiska wpisane są do rejestru zabytków archeologicznych. Wydaje się być istotne aby do rejestru zabytków wpisać również grodzisko w Jaromierzu i Klecewie.

Największe nagromadzenie stanowisk obserwuje się na obszarze wsi Gardeja oraz Klasztor. Omawiane stanowiska archeologiczne zostały zadokumentowane podczas systematycznych badań inwentaryzacyjnych prowadzonych w ramach ogólnopolskiego programu „Archeologiczne Zdjęcie Polski” (AZP), odkryte w trakcie prac wykonawczych przy gazociągu wysokiego ciśnienia Włocławek – Gdynia lub ujawnione w rezultacie przypadkowych odkryć. Reprezentowane są przez zachowane w ziemi, pod warstwą orną lub współczesną warstwą użytkową, ślady obozowisk, osad i cmentarzysk, datowanych od okresu neolitu do okresu średniowiecznego i nowożytnego. Wyjątkiem są stanowiska o własnej formie terenowej – grodziska w miejscowości Klasztor. Pod względem chronologicznym przeważają obiekty z wczesnego średniowiecza.

Spis zabytków archeologicznych przedstawia tabela nr 9 (załączniki na końcu opracowania).

5.6 Dziedzictwo niematerialne

W rozumieniu Konwencji UNESCO, której tekst został przyjęty na 32 sesji Konferencji Generalnej UNESCO w październiku 2003 r., dziedzictwo niematerialne to zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki. Dziedzictwo niematerialne to rodzaj dziedzictwa, który jest przekazywany z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzany przez wspólnoty i grupy w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Dla danej społeczności dziedzictwo niematerialne jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości. Dziedzictwo niematerialne w rozumieniu wspomnianej wyżej Konwencji obejmuje:

- ✓ tradycje i przekazy ustne, w tym język jako narzędzie przekazu,
- ✓ spektakle i widowiska,
- ✓ zwyczaje, obyczaje i obchody świąteczne,
- ✓ wiedzę o wszechświecie i przyrodzie oraz związane z nią praktyki,
- ✓ umiejętności związane z tradycyjnym rzemiosłem.

Dziedzictwo kulturowe to nie tylko zachowane obiekty zabytkowe, ale również zespoły muzyczne, wokalne, stowarzyszenia oraz szkoły, które pełnią funkcję ośrodków kulturowych i są miejscem spotkań dla miejscowej ludności. Owocem działań wszystkich tych, którzy tworzą dziedzictwo kulturowe, są różnego rodzaju wydarzenia i imprezy kulturalne.

Jednym z elementów dziedzictwa niematerialnego Gminy Gardeja jest jej herb: jest to postać lwa koloru czerwonego, spoglądającego w lewo, wspiętego na tylnych łapach, umieszczony na niebieskim tle tarczy herbowej. Nadanie herbu Gardei nastąpiło w 1388 r. Początkowo było to: „karło, czyli krzesło biskupie”. Nowy herb z lwem pochodzi z roku 1558 r. Po 1945 r. dodano mu niebieskie tło.

Rozpowszechnianiem kultury na terenie gminy Gardeja zajmuje się:

Gminny Ośrodek Kultury. Podstawowym celem Ośrodka jest włączenie społeczności gminy do aktywnego uczestnictwa w kulturze oraz jej współtworzenie przez organizację wydarzeń kulturalnych i rekreacyjnych, edukację kulturalną, promocję zajęć sportowych. Statut Ośrodka określa koncentrację na następujących zadaniach:

- ✓ organizacja cyklicznych imprez kulturalnych, rekreacyjnych i sportowych,
- ✓ organizacja stałych zajęć popołudniowych w siedzibie ośrodka,
- ✓ koordynacja życia kulturalnego w całej gminie,
- ✓ administrowanie powierzonym majątkiem.

Biblioteka Publiczna Gminy Gardeja im. Janusza Korczaka wraz z filiami w Wandowie i Czarnem Dolnym. Biblioteka organizuje różnego rodzaju imprezy dla czytelników, głównie dla dzieci mające na celu popularyzację literatury i czytelnictwa. Udziela informacji bibliograficznych i bibliotecznych.

Świetlice wiejskie. Zajęcia kulturalne odbywają się również w świetlicach wiejskich zarządzanych przez sołectwa. Jest ich na terenie gminy 16. Znajdują się w następujących miejscowościach: Pawłowie, Cyganach, Rozajnach, Wandowie, Morawach, Trumiejach, Bądkach, Otoczynie, Czarnem Małym, Jaromierzu, Czarnem Górnem, Klecewie, Wraclawku, Wilkowie, Nowej Wiosce i Klasztoru.

Ważną rolę dla udokumentowania i zachowania dziedzictwa niematerialnego Gminy Gardeja pełni również założone w 2010 r. przez Ryszarda Bartosiaka Wirtualne Muzeum Gardei.

6. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ

Analiza SWOT jest jednym z podstawowych narzędzi diagnostycznych. Określa ona cztery ważne elementy oceny: mocne i słabe strony, czyli pozytywne i negatywne warunki wewnętrzne oraz szanse i zagrożenia, czyli pozytywne i negatywne warunki zewnętrzne. Niniejsza analiza jest podstawą do określenia celów i kierunków działania gminy Gardeja w zakresie ochrony zabytków.

Tabela 7. Analiza SWOT Gminy Gardeja.

MOCNE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> • Zachowanie w większości w dobrym stanie obiektów mieszkalnych i gospodarczych w takich wsiach jak: Klecewo, Gardeja, Nowa Wioska, Zebrdowo, Krzykosy, Czarne Dolne, Wandowo, Cygany, Otlówko, Klasztor, Trumieje, Rozajny; • Zachowanie w bardzo dobrym stanie obiektów o dużej wartości kulturowej: sakralnych wraz z cmentarzami i zielenią komponowaną (kościół pw. św. Józefa w Gardei z wieżą kościelną, kościół katolicki p.w. Serca Pana Jezusa w Gardei, kościół p.w. Zwiastowania NMP z XIX w. we wsi Nowa Wioska wraz z zielenią, kościół w Czarnem Dolnym z pojedynczą drewnianą wieżą, kościół w Trumiejach); • Występowanie na obszarze gminy kilkunastu zespołów dworsko-parkowych i folwarcznych (np. Klecewo, Otlówek, Nowa Wioska, Klasztor, Krzykosy); • Atrakcyjne położenie przyrodniczo - krajobrazowe i klimatyczne stwarzające bardzo dobre warunki do rozwoju turystyki, ekoturystyki, agroturystyki i rekreacji, trzy szlaki turystyczne: czerwony, czarny i żółty, ponad 20 pomników przyrody - 21 dębów szypułkowych, 1 lipa drobnolistna i 1 buk pospolity; • Dobra baza turystyczna i agroturystyczna: Agroturystyka „Powiśle” w Cyganach, Agroturystyka „Polska Canaria” w Gardei, Gospodarstwo Agroturystyczne „Cygańska Dolina” w Cyganach, Gospodarstwo Agroturystyczne „Pod Brzozą” w Wandowie, Ośrodek „Nad Jeziorem Różane” w Rozajny Małe, Gospodarstwo Agroturystyczne „Pod Starą Gruszą” w Bądkach, Pensjonat „Przystań” w Jaromierzu, Ośrodek Wypoczynkowy w Czarne Małe, Ośrodek Sportowo-Rekreacyjny w Gardei, Ośrodek Wypoczynkowy w Morawach, Stadnina Koni w Nowa Wioska, Gospodarstwo Agroturystyczne „Strusie Gniazdo”; • Dość dogodne położenie przy szlakach komunikacyjnych (droga krajowa nr 55, drogi wojewódzkie nr 522, 523, 532, bliskość mostu łączącego lewy i prawy brzeg Wisły); • Istniejące możliwości pozyskania środków finansowych na wykonanie prac restauratorskich, konserwatorskich z różnych źródeł; • Brak uciążliwego i zagrażającego środowisku przemysłu; • Duża ilość stanowisk archeologicznych, które świadczą o długiej i ciekawej historii miasta i gminy; • Istniejący System Informacji Przestrzennej Gminy Gardeja (http://gardeja.e-mapa.net/); • Działający Gminny Ośrodek Kultury w Gardei.
SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> • Zły stan niektórych zabytków: ślady fundamentów po zespołach dworsko-folwarcznych Zebrdowo, Pawłowo, zły stan zespołu w Krzykosach, Czachówku; • Zły stan większości cmentarzy ewangelickich; • Nieracjonalne rozdysponowanie Funduszy Unii Europejskiej na ochronę i opiekę nad zabytkami; • Brak środków przeznaczonych na badania naukowe zabytków; • Mała skala działań promocyjnych i edukacyjnych w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego; • Niska świadomość społeczna dla znaczenia ochrony i opieki nad zabytkami; • Spora ilość nieruchomości zagospodarowanych nieprawidłowo po II wojnie światowej na terenie wartościowych kulturowo ośrodków wiejskich. • niska świadomość mieszkańców walorów własnej tradycyjnej architektury lokalnej, mogącej stanowić potencjał turystyczny.

SZANSE
<ul style="list-style-type: none"> • Zwiększenie świadomości mieszkańców w zakresie ważności znaczenia ochrony i opieki nad zabytkami i wartości dziedzictwa kulturowego; • Zwiększanie środków budżetu na prace remontowo-konserwatorskie obiektów i terenów zabytkowych; • Lepsze pozyskiwanie i wykorzystanie funduszy UE, państwowych, resortowych na prace remontowo-konserwatorskie; • Rozbudowywanie bazy agroturystycznej; • Wzrost świadomości mieszkańców gminy w zakresie poprawy estetyki otoczenia i właściwego użytkowania obiektów zabytkowych; • Wykorzystanie doświadczeń międzynarodowych, państwowych i regionalnych w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego; • Popularyzowanie dobrych wzorców zagospodarowania i poszanowania obiektów zabytkowych; • Przestrzeganie zapisów miejscowych planów zagospodarowania w zakresie ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego; • Szeroka promocja walorów przyrodniczych i dziedzictwa kulturowego Gminy; • Wykorzystanie nowoczesnych narzędzi komunikacji (Internet, bazy informacji turystycznej) dla popularyzacji walorów przyrodniczych, krajobrazowych i zasobów dziedzictwa kulturowego Gminy; • Przeznaczanie środków z budżetu Gminy i pozyskiwanie dotacji na konserwację zabytków.
ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> • Zacieranie walorów historycznych obiektów zabytkowych przez przypadkowe przebudowy i modernizacje powodujące ich dewaloryzację; • Wydawanie zezwoleń na nową zabudowę mieszkaniową i użytkową rozbieżną ze stylistyką historyczną regionu; • Stosowanie nowoczesnych materiałów, technologii lub kolorystyk niedostosowanych do historycznego charakteru zabudowy; • Degradacja środowiska naturalnego i jego zanieczyszczenie, dewastacja obiektów i zespołów zabytkowych; • Niestabilność i powszechna niezajomość przepisów prawa; • Niewłaściwe użytkowanie obiektów zabytkowych; • Pogarszanie się stanu technicznego zabytków.

7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE

Celem niniejszego programu, opracowanego w oparciu o Gminną Ewidencję Zabytków, jest stworzenie wieloletniej strategii ochrony zabytków znajdujących się na terenie gminy Gardeja. Misją gminy, w kontekście zachowania i ochrony jej dziedzictwa kulturowego jest: ***"świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego, poprawa stanu zachowania obiektów zabytkowych, a także racjonalne wykorzystanie istniejących zasobów dla rozwoju społeczno-gospodarczego gminy"***.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami służy ochronie i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego w różnych dziedzinach życia społecznego. Realizacja wyznaczonych celów wymaga przede wszystkim zmiany w świadomości, szczególnie w obszarze odpowiedzialności jednostki samorządu terytorialnego, podmiotów, instytucji i sfer funkcjonalnych, które odpowiadają za ochronę środowiska kulturowego i naturalnego, za ład i zagospodarowanie przestrzenne, a także wyznaczone kierunki rozwoju gminy. Ważne jest także, aby właściciele zabytkowych obiektów, zmienili swoje podejście, przyczyniając się w ten sposób do poprawy stanu zachowania wszelkich dóbr środowiska kulturowego i naturalnego.

Za podstawowe cele programu opieki nad zabytkami należy przyjąć te wynikające z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opieki nad zabytkami, a więc:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju.
- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej i konsekwentne oraz planowe realizowanie zadań kompetencyjnych samorządu dotyczących opieki nad zabytkami jako potwierdzenie uznania znaczenia dziedzictwa kulturowego dla rozwoju gminy.
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego.
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wykreowanie wizerunku gminy poprzez: podejmowanie działań sprzyjających wytworzeniu lokalnej tożsamości mieszkańców, wspieranie aktywności mieszkańców mającej na celu poszanowanie dziedzictwa kulturowego, edukację w zakresie miejscowego dziedzictwa kulturowego.
- wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami.
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystywaniem tych zabytków.
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

W poprzednim *Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja na lata 2014-2017* wyznaczono trzy główne priorytety oraz ich kierunki i zadania. Niektóre z nich mają charakter długofalowy, przez co nie było możliwości zrealizowania ich w okresie obowiązywania programu.

Długoterminowe cele polityki gminy Gardeja, związane z ochroną zabytków to:

1. Planowe i konsekwentne realizowanie zadań samorządowych w zakresie ochrony zabytków;
2. Racjonalne wykorzystanie gminnych funduszy na prace ratownicze, konserwatorskie i dokumentacyjne;
3. Powiązanie zadań służących ochronie wartości kulturowych ze strategią rozwoju społeczno-gospodarczego oraz polityką przestrzenną gminy
4. Wspieranie projektów związanych z opieką nad zabytkami i zagospodarowaniem obiektów zabytkowych;
5. Powstrzymanie degradacji zagrożonych obiektów zabytkowych i obszarów oraz podjęcie działań w celu poprawy stanu ich zachowania;
6. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
7. Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
8. Realizacja przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami;
9. Prowadzenie działań informacyjnych, popularyzacyjnych i edukacyjnych związanych z promocją zabytków gminy i walorów krajobrazu kulturowego.
10. Dbłość o zachowanie linii zabudowy, niezależnie od ochrony pojedynczych, najcenniejszych budynków, dążenie do utrzymania układu przestrzennego wsi, a więc skali zabudowy, układu budynków, wyeksponowanie istotniejszych budynków użyteczności publicznej i charakterystycznych dla miejscowości, jako elementów wyróżniających wieś spośród innych osad i nadających jej niepowtarzalny charakter;
11. Podejmowanie przez gminę starań mających na celu uporządkowanie sytuacji prawnej opuszczonych obiektów.

Krótkoterminowe cele polityki gminy Gardeja, związane z ochroną zabytków to:

1. Modernizacja dachu świetlicy wiejskiej w miejscowości Nowa Wioska 9 (2019 r., 65 tys zł);

2. Coroczne rezerwowanie środków w budżecie gminnym przeznaczonych na dofinansowania prac konserwatorskich i remontów dla właścicieli zabytków;
3. Systematyczna aktualizacja gminnej ewidencji zabytków oraz GPOnZ, polegająca na wykreśleniu z ewidencji obiektów nieistniejących i gruntownie przebudowanych (zmiana bryły budynku, układu i wielkości otworów okiennych, skucie wystroju elewacji itp.) oraz wprowadzeniu, w uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, nowych obiektów, dotąd nieobjętych ewidencją, a posiadających wartości zabytkowe, ważne dla kulturowej tożsamości regionu;
4. Szkolenie pracowników Urzędu Gminy odpowiedzialnych za ochronę zabytków oraz za zagospodarowanie przestrzenne;
5. Bieżącą pielęgnacją zieleni, prace porządkowe na cmentarzu parafialnym (komunalnym) oraz nieużytkowanych ewangelickich;
6. Remont kapliczek z zastosowaniem metod konserwatorskich;
7. Promowanie i nagradzanie „dobrych praktyk” konserwatorskich przy obiektach będących własnością prywatną;
8. Pokazywanie udanych realizacji, informowanie o możliwościach pozyskania środków finansowych.

Poniżej przedstawiono priorytety, kierunki działań i zadania Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja na lata 2020-2023.

PRIORYTET I	
OCHRONA I REWALORYZACJA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	
Kierunki działań:	Zadania:
Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Monitoring stanu zachowania zabytków będących własnością Gminy: <ul style="list-style-type: none"> ✓ przegląd stanu technicznego obiektów; ✓ wyznaczenie obiektów, dla których niezbędny jest remont/konserwacja; ✓ opracowanie planu remontów. ➤ Prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich zabytków stanowiących własność gminy, w miarę posiadanych do dyspozycji środków finansowych w budżecie oraz pozyskanych ze źródeł zewnętrznych. ➤ Współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. ➤ Wspomaganie działań rewaloryzacyjnych i rewitalizacyjnych zdegradowanych cennych obiektów i obszarów o znaczeniu historycznym. ➤ Intensyfikacja starań o uzyskanie zewnętrznych środków finansowania. ➤ Coroczne przeznaczanie środków z budżetu Gminy na dotacje na renowację zabytków wpisanych do rejestru zabytków. ➤ Egzekwowanie zapisów określonych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. W przypadku uchwalania nowych miejscowych planów zagospodarowania niezbędne jest uwzględnianie postulatów ochrony dziedzictwa kulturowego. ➤ Sprawowanie opieki nad zabytkowymi cmentarzami na terenie Gminy (szczególnie tych w złym i bardzo złym stanie), poprzez: <ul style="list-style-type: none"> ✓ prace pielęgnacyjne i porządkujące, ✓ usuwanie roślinności zielnej oraz samosiewek drzew, ✓ oznakowanie obiektów, ✓ renowację zabytkowych nagrobków, ✓ zaznaczenie cmentarzy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego ✓ upowszechnianie wiedzy na ich temat wśród mieszkańców gminy, ✓ zwracanie szczególnej uwagi na obowiązek otaczania opieką miejsc grzebalnych, niezależnie od pochodzenia i wyznania osób tam spoczywających. ➤ Rewaloryzacja zespołów zabytkowej zieleni. Z uwzględnieniem

	<p>starodrzewia na terenie filialnych cmentarzy, nieczynnych cmentarzy, zespołów podworskich, alei wzdłuż ciągów komunikacyjnych.</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Ochrona stanowisk archeologicznych: <ul style="list-style-type: none"> ✓ wskazanie lokalizacji w dokumentach planowania przestrzennego; ✓ prowadzenie wszelkich działań inwestycyjnych po przeprowadzeniu nadzoru archeologicznego lub badań wykopaliskowych; ✓ zachowanie w przestrzeni wyodrębnionej formy stanowisk archeologicznych naziemnych z własną formą krajobrazową.
PRIORYTET II: KSZTAŁTOWANIE KRAJOBRAZU KULTUROWEGO I JEGO OCHRONA	
Kierunki działań:	Zadania:
Zespolenie działań w zakresie ochrony środowiska kulturowego i naturalnego, przyrodniczego	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Egzekwowanie/ przestrzeganie zapisów dot. działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną.
Rozszerzanie zasobu i jego ochrony w Gminie Gardeja	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Zadania dla gminnej ewidencji zabytków: <ul style="list-style-type: none"> ✓ zakładanie nowych kart adresowych w uzgodnieniu z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków dla zabytków dotychczas nierozpoznanych i nie uwzględnionych w ewidencji, a istotnych dla obrazu dziedzictwa kulturowego na terenie gminy, ✓ aktualizacja zmian w stosunkach własnościowych oraz zmian stanu prawnego jak aktualne formy ochrony, ✓ systematyczne uzupełnianie kart adresowych o uzyskane nowe dane i aktualizowaną w przypadku zmian w wyniku rozbiórek i remontów dokumentację fotograficzną, ✓ propozycje skreślenia z ewidencji obiektów nieistniejących oraz takich, które utraciły cechy zabytkowe w wyniku modernizacji, ✓ udostępnianie opracowanych kart adresowych do celów projektowych i badawczych dla służb i podmiotów opracowujących wszelkie plany zagospodarowania przestrzennego czy inne programy: np. rewitalizacyjne, opieki nad zabytkami, ✓ sprawozdanie z realizacji założeń GPONZ (zgodnie z art. 87 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami) Wójta Gminy Gardeja składa Radzie Gminy Gardeja, ✓ aktualizacja Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego oraz planów miejscowych o informacje nt. zabytków wykreślonych z GEZ oraz nowych, do niej włączonych, ✓ zamieszczenie wykazu Gminnej ewidencji zabytków i Gminnego programu opieki nad zabytkami na stronie internetowej Gminy Gardeja.
PRIORYTET III: PROMOCJA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO I PIELĘGNACJA TOŻSAMOŚCI REGIONALNEJ	
Kierunki działań:	Zadania:
Szeroki dostęp do informacji o dziedzictwie kulturowym Gminy	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Umieszczenie na stronie internetowej Gminy gminnej ewidencji zabytków wraz z kartami obiektów oraz Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami. ➤ Zapoznanie mieszkańców, przede wszystkim właścicieli obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków, z zagadnieniami dotyczącymi gminnej ewidencji zabytków oraz przybliżenie skutków prawnych z tym związanych. ➤ Współpraca z instytucjami wprowadzającymi dodatkowe oznakowania na

	<p>ulicach i drogach gminnych, powiatowych i wojewódzkich dojazdowych w celu ułatwienia dojazdu do tych obiektów - głównie do najcenniejszych zabytków gminy. Ciągła dbałość o tablice już umieszczone oraz oznakowanie zabytków, aby swą estetyką i formą zachęcały do odwiedzenia tych miejsc.</p>
<p>Popularyzowanie wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym gminy</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Wydawanie i wspieranie publikacji, folderów promocyjnych, przewodników poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego Gminy. ➤ Nagłaśnianie, promowanie i informowanie lokalnej społeczności, o ważnych odkryciach konserwatorskich i archeologicznych, w celu budowania tożsamości historycznej oraz kreowania właściwych zachowań wobec dziedzictwa kulturowego.
<p>Podniesienie świadomości społecznej dotyczącej dziedzictwa kulturowego</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Szkolenie pracowników administracji samorządowej odpowiednich wydziałów, pedagogów szkół różnych szczebli w zakresie zasobów dziedzictwa kulturowego na terenie gminy. ➤ Zapoznanie dzieci i młodzieży, w ramach edukacji szkolnej, z historią gminy oraz dziedzictwem materialnym i sposobami jego ochrony, np. poprzez organizowanie w ramach zajęć szkolnych wycieczek krajoznawczych połączonych z prezentacją najcenniejszych obiektów zabytkowych i ich historii. ➤ Organizowanie i wspieranie realizacji konkursów, wystaw, seminariów i innych działań propagujących wiedzę o historii i kulturze materialnej gminy. ➤ Aktywne wspieranie wydawania aktualnych map turystycznych w regionie obejmujących także teren gminy. Rozważenie wydania własnej kompleksowej mapy turystycznej zawierającej m. in. szlaki turystyczne i wszystkie zabytki. ➤ Aktywizacja mieszkańców (w tym młodzieży szkolnej) w zakresie podejmowania społecznych prac porządkowych przy zabytkach i w ich otoczeniu, mająca na celu przede wszystkim uświadomienie wartości lokalnego dziedzictwa materialnego i pobudzenie współodpowiedzialności za jego ochronę.

8. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Podmiotem odpowiedzialnym za realizację Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja jest Wójt Gminy Gardeja. Do osiągnięcia celu i efektywnego wykonywania zadań w nim określonych służą pomocą następujące instrumenty:

- instrumenty prawne – wynikające z przepisów prawnych (ustaw i przepisów wykonawczych), uchwał Rady Gminy, np. dotyczących zmian miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, tworzenia parków kulturowych, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów będących własnością gminy, wykonywanie decyzji administracyjnych np. wojewódzkiego konserwatora zabytków czy uchwalenie zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie przy zabytkach;
- instrumenty finansowe – dotacje, subwencje, dofinansowania, nagrody, zachęty finansowe lub ulgi podatkowe dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych, korzystanie z funduszy europejskich (z uwagi na trwającą perspektywę finansowania na lata 2014-2020 konieczne jest bieżące śledzenie możliwości pozyskiwania środków na zachowanie dziedzictwa kulturowego);

- instrumenty kontrolne – aktualizacja Gminnej Ewidencji Zabytków, monitoring stanu zachowania dziedzictwa kulturowego oraz monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego, sporządzanie co dwa lata sprawozdania z realizacji *Programu* oraz aktualizacja *Programu* związana z ustawowym 4-letnim okresem obowiązywania, dostosowania go do zmieniających się zapisów prawnych oraz możliwości finansowania. Podmiotem koordynującym powyższe działania powinien być powołany przez wójta zespół ds. monitoringu realizacji *Programu*, utworzony przy Urzędzie Gminy w Gardeji, w skład którego wchodziłyby również osoby z instytucji zewnętrznych;
- instrumenty koordynacji – realizacje projektów i programów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w wojewódzkich, powiatowych i gminnych strategiach, planach rozwoju lokalnego itp., współpraca z ośrodkami naukowymi i akademickimi, współpraca z organizacjami pozarządowymi, kościołami i związkami wyznaniowymi w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami;
- instrumenty społeczne – działania edukacyjne, promocyjne, współdziałanie z organizacjami pozarządowymi, działania prowadzące do tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami, kulturą, turystyką, współpraca ze społecznymi opiekunami zabytków (powoływanie nowych).

9. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Proces osiągnięcia celów wytyczonych w Programie opieki nad zabytkami dla Gminy Gardeja będzie monitorowany poprzez analizę stopnia jej realizacji.

Analiza ta będzie dokonywana każdorazowo przez Wójta gminy Gardeja, zgodnie z ustaleniami art. 87 ust. 5 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy.

Wykonanie sprawozdania powinna poprzedzić ocena poziomu realizacji gminnego programu uwzględniająca: wykonanie zadań przyjętych do realizacji w okresie czteroletnim obowiązywania gminnego programu opieki nad zabytkami oraz efektywność ich wykonania.

Ocena poziomu realizacji Programu winna uwzględniać m.in.:

- bieżący monitoring gminnej ewidencji zabytków uwzględniający informacje o stanie zachowania obiektów, zmianach lokalizacyjnych, zmianach stosunków własnościowych,
- ocenę zaawansowania prac związanych z rewitalizacją obiektów zabytkowych,
- ocenę prac związanych z opracowaniem aktów prawa miejscowego dla terenów o wysokich wartościach kulturowych,
- ocenę aktywności kulturalnej lokalnej społeczności, w tym ocena przedsięwzięć folklorystycznych i zainteresowań tradycyjnym rękodziełem,
- ocenę aktywności placówek kulturalnych (świetlice wiejskie, biblioteki),
- monitoring postępu prac powoływaniem gminnego ośrodka kultury,
- ocenę wykorzystania i funkcjonowania szlaków turystycznych oraz towarzyszącej im infrastruktury,
- ocenę realizacji programu edukacji i promocji zabytków, w tym z wykorzystaniem nowoczesnych technik informatycznych,
- ocenę rozwoju bazy agroturystycznej,
- ocenę kontaktów z właścicielami obiektów w zakresie działań zmierzających do rewitalizacji obiektów zabytkowych.

Po przyjęciu przez Radę Gminy Gardeja treści Programu w drodze uchwały należy udostępnić dokument do publicznej wiadomości na gminnej stronie internetowej. Program należy sukcesywnie analizować oraz uzupełniać, uwzględniając zmieniające się uwarunkowania prawne, kulturowe i społeczne.

Realizowanie założeń Programu opieki nad zabytkami dla Gminy Gardeja będzie wymagało współpracy nie tylko osób odpowiedzialnych za wdrożenie działań wynikających z celów tego dokumentu, ale także aktywizacji właścicieli, użytkowników obiektów zabytkowych, organizacji pozarządowych, grup społecznego działania, środowisk naukowych itp.

Mając na uwadze dobro ogółu należy dołożyć starań, aby wytyczone cele zostały realizowane. Gmina i podległe jej jednostki zobowiązują się prowadzić działalność informacyjną i popularyzatorską w zakresie dziedzictwa kulturowego gminy.

10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Należy jednak stwierdzić, iż ważne jest, aby gminy również z własnej inicjatywy podjęły próbę wygosparowania w swoich budżetach środków na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami. Jest to o tyle istotne, iż duża część źródeł wewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego we współfinansowanych przez nie projektach. Regularne zabezpieczanie środków z budżetu gminy pozwoli na podjęcie powolnych, ale systematycznych kroków w kierunku ratowania kolejnych obiektów dziedzictwa kulturowego.

Podstawową zasadę finansowania zadań z zakresu opieki nad zabytkami określa *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z dnia 23 lipca 2003 roku. Zgodnie z zapisami zawartymi w rozdziale 7 w/w Ustawy, obowiązek sprawowania opieki nad zabytkami, w tym finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku spoczywa na osobie fizycznej lub jednostce organizacyjnej posiadającej tytuł prawny do zabytku. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej w/w tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest jej zadaniem własnym.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

Źródła krajowe:

- ✓ dotacje ministra kultury oraz programy operacyjne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- ✓ promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- ✓ dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- ✓ dotacje wojewódzkie,
- ✓ dotacje powiatowe,
- ✓ dotacje gminne,
- ✓ inne źródła.

Źródła zagraniczne:

- ✓ źródła unijne w ramach funduszy strukturalnych,
- ✓ źródła pozaunijne.

1. Dotacje

Zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

Art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa szczegółowo wykaz działań które mogą podlegać dofinansowaniu. Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować wyłącznie nakłady konieczne poniesione na przeprowadzenie następujących działań:

- sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;

- przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;
- sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz;
- zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki;
- odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
- odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności;
- wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomości o własnych formach krajobrazowych;
- działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
- zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków;
- zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Standardowo, dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie powyższych działań. Natomiast wysokość dotacji może zostać zwiększona, nawet do 100% nakładów koniecznych, w wypadku jeżeli:

- zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową,
- wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem, technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych,
- stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Jednocześnie, łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków bądź organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, nie może przekraczać wysokości 100 % nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

Środki Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

W jednym roku budżetowym wnioskodawca może wystąpić z wnioskiem o udzielenie dotacji lub refundacji do wszystkich ww. organów. Suma przyznanych dofinansowań nie może przekroczyć 100% kosztów zadania wskazanego we wnioskach. Zaleca się, aby składane wnioski zawierały jednakowe zakresy prac oraz pokrywające się kosztorysy. W przypadku uzyskania dofinansowania ze środków publicznych (dotacji bądź refundacji), wnioskodawca może wystąpić o kolejne dofinansowanie (dotację bądź refundację) na ten sam zakres prac dopiero po upływie 10 lat. Wnioskodawca może wystąpić z wnioskiem o udzielenie dotacji bądź refundacji w wysokości:

- do 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru;
- do 100% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru w przypadku, jeżeli:
  - a) zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
  - b) zabytek wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych;

c) stan zachowania zabytku, wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Dotacje wojewódzkie i powiatowe

Dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków odbywa się na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz na podstawie uchwały Sejmiku Województwa (Powiatu) w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane.

Dotacje gminne

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz zgodnie z ustawą o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2018 r. poz. 994) finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach jest również obowiązkiem jednostki samorządu terytorialnego szczebla gminnego. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest ponadto jej zadaniem własnym. Zasady i tryb postępowania o udzielenie dotacji z budżetu Gminy na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach określa odpowiednia uchwała, podjęta przez Radę Gminy (Miasta).

Fundusz Termomodernizacji i Remontów

Celem rządowego programu wsparcia remontów i termomodernizacji jest poprawa stanu technicznego istniejących zasobów mieszkaniowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich termomodernizacji. Z programu mogą skorzystać właściciele zasobów mieszkaniowych (gminy, spółdzielnie mieszkaniowe, właściciele mieszkań zakładowych i prywatni właściciele). Jego beneficjentami są także osoby mieszkające w budynkach objętych programem, gdyż poprawia się komfort zamieszkiwania z jednoczesnym zmniejszeniem opłat za energię cieplną.

Program realizowany na podstawie ustawy o wspieraniu termomodernizacji i remontów obejmuje dwa główne moduły - wsparcie przedsięwzięć termomodernizacyjnych i wsparcie przedsięwzięć remontowych. Wprowadza on także dodatkowe wsparcie dla właścicieli budynków mieszkalnych objętych w przeszłości czynszem regulowanym. Wsparcie jest udzielane w postaci tzw. premii, czyli spłaty części kredytu wykorzystanego na realizację przedsięwzięcia. Spłata jest dokonywana ze środków Funduszu Termomodernizacji i Remontów, obsługiwanego przez Bank Gospodarstwa Krajowego i zasilanego ze środków budżetu państwa.

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW)

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW) jest głównym źródłem finansowania w Polsce inwestycji proekologicznych. Wraz z wojewódzkimi funduszami ochrony środowiska i gospodarki wodnej NFOŚiGW tworzy system funduszy ekologicznych. W oparciu o Wspólną Strategię działania Narodowego Funduszu i wojewódzkich funduszy ochrony środowiska i gospodarki wodnej na lata 2013 - 2016 z perspektywą do 2020 r., realizuje politykę ochrony środowiska w Polsce. Służą temu stabilne przychody, doświadczone kadry oraz wypracowane formy współpracy z beneficjentami.

Wyznaczony cel generalny Strategii działania NFOŚiGW: „Poprawa stanu środowiska i zrównoważone gospodarowanie jego zasobami przez stabilne, skuteczne i efektywne wspieranie przedsięwzięć i inicjatyw służących środowisku”, realizowany jest w ramach czterech priorytetów:

- Ochrona i zrównoważone gospodarowanie zasobami wodnymi;
- Racjonalne gospodarowanie odpadami i ochrona powierzchni ziemi;
- Ochrona atmosfery;
- Ochrona różnorodności biologicznej i funkcji ekosystemów.

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej z końcem listopada rozpoczyna przyjmowanie wniosków w ramach nowej unijnej perspektywy. W ramach uruchomionych działań zostanie udostępnionych na projekty środowiskowe ponad 5 mld zł.

Program Dom Kultury+

Organizatorem Programu Dom Kultury+ jest Narodowe Centrum Kultury. Jest on realizowany zgodnie z założeniami Paktu dla Kultury. Celem strategicznym Programu Kultura - Interwencje jest tworzenie warunków dla wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie regionalnym, lokalnym i krajowym poprzez finansowe wsparcie realizacji projektów upowszechniających dorobek kultury i zwiększających obecność kultury w życiu społecznym. Pilotażowa edycja programu odbyła się w 2013 r.

Koncepcja programu została oparta na założeniu, że uczestnictwo w kulturze sprzyja podnoszeniu kompetencji społeczeństwa, tworzeniu warunków do rozwijania aktywności twórczej i przygotowaniu obywateli do aktywnego udziału w różnych formach życia społecznego. O wsparcie w ramach programu Kultura - Interwencje mogą ubiegać się zarówno samorządowe instytucje kultury (z wyłączeniem instytucji współprowadzonych przez Ministra oraz jednostki samorządu terytorialnego), jak i organizacje pozarządowe.

Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa

Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa została powołana przez Sejm RP ustawą z dnia 2 lipca 1947 r. Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa jest jedynym w Polsce organem państwowym inicjującym i koordynującym działalność związaną z upamiętnianiem historycznych wydarzeń i miejsc oraz postaci w dziejach walk i męczeństwa narodu polskiego w kraju i zagranicą, a także walk i męczeństwa innych narodów na terytorium Polski.

Na stronie internetowej znajdują się wnioski między innymi na dofinansowanie Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa na wykonanie prac remontowych na cmentarzach, kwaterach i mogiłach wojennych oraz wniosków o środki finansowe na wykonanie pomników, tablic pamiątkowych lub remonty już istniejących upamiętnień.

Bardzo Młoda Kultura

Wieloletni program wspierania edukacji kulturowej. Celem wieloletniego programu realizowanego w ramach Paktu dla Kultury przez Narodowe Centrum Kultury jest budowanie systemowych rozwiązań wzmacniających stymulowanie kreatywności i edukacji kulturowej przez 16 podmiotów wyłonionych w drodze konkursu - po jednym z każdego województwa.

Podstawowym celem programu jest wpieranie edukacji kulturowej w Polsce. Cel ten będzie urzeczywistniany przez realizację całego szeregu zadań pośrednich. Realizacja zadania odbywa się na terenie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 2016 - 2018. O dofinansowanie w ramach programu mogą się ubiegać samorządowe instytucje kultury. Przy realizacji zadania wskazane jest nawiązanie współpracy poprzez zawarcie porozumienia lub utworzenie konsorcjum z następującymi podmiotami:

- kuratoriami oświaty, centrami i ośrodkami doskonalenia nauczycieli;
- publicznymi i/lub niepublicznymi instytucjami oświatowo
- wychowawczymi;
- organizacjami pozarządowymi;
- instytucjami kultury;
- innymi podmiotami działającymi na polu edukacji kulturowej w województwie.

Każdy z wnioskodawców będzie mógł ubiegać się o dotację w wysokości od 300 do 900 tysięcy złotych na trzyletni okres realizacji dokumentu, a także wsparcie organizacyjne i merytoryczne od powołanego przez NCK zespołu zajmującego się jego obsługą. W ramach programu odbywać się będą doroczne spotkania wszystkich beneficjentów, w trakcie których będą się dzielić doświadczeniami i poszukiwać wspólnie rozwiązań.

Finansowanie z fundacji

Kolejną możliwością pozyskiwania funduszy zewnętrznych jest finansowanie pochodzące z fundacji. Można tu wymienić np. fundacje bankowe, Fundację LOTTO Milion Marzeń, Fundację Polska Miedź - KGHM, Fundację PGNiG, Fundację Orange.

2. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy.

Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego:

Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego 2019, Ochrona Zabytków

Dnia 3 grudnia 2018 r. weszło w życie nowe rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 4 stycznia 2019 r. w sprawie szczegółowych warunków uzyskiwania dofinansowania realizacji zadań z zakresu kultury, trybu składania wniosków oraz przekazywania środków z Funduszu Promocji Kultury (Dz. U. poz. 17).

Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

W ramach programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań:

1) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania;

2) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych);

3) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków);

4) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków) dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych). Do programu nie kwalifikują się zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich. O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie.

Program „Infrastruktura kultury”

Celem programu jest poprawa warunków funkcjonowania instytucji i obiektów kultury. Przedmiotem dofinansowania mogą być modernizacje i remonty obiektów przeznaczonych na działalność kulturalną i edukacyjną, w zakresie kultury oraz przygotowanie dokumentacji technicznej do inwestycji.

Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na badania archeologiczne

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego udziela dotacji na badania archeologiczne zgodnie z przyjętym Rozporządzeniem z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne.

Rozporządzenie określa warunki i tryb udzielania oraz rozliczania dotacji na:

1) badania archeologiczne prowadzone ze względu na planowane albo realizowane:

a) roboty budowlane przy zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru zabytków lub objętym ochroną konserwatorską na podstawie ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub znajdującym się w wojewódzkiej ewidencji zabytków,

b) roboty ziemne lub zmianę charakteru dotychczasowej działalności na terenie, na którym znajdują się zabytki archeologiczne, co może doprowadzić do przekształcenia lub zniszczenia zabytku archeologicznego.

2) wykonanie dokumentacji badań archeologicznych, o których mowa w pkt. 1.

Dotację na przeprowadzenie badań archeologicznych otrzymać może osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna zamierzająca realizować te działania, w przypadku gdy koszt planowanych badań archeologicznych i ich dokumentacji będzie wyższy niż 2% kosztów planowanych do

przeprowadzenia działań. Zasady udzielania określone są w art. 82a i 82b ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz w rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne.

3. Środki europejskie

Poza podstawowymi źródłami finansowania jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków odbywa się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej oraz Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego.

Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej 2014- 2020

Obecnie trwa przygotowanie trzech typów programów: transgranicznych, transnarodowych i międzyregionalnego na lata 2014- 2020. Zasadniczą różnicą między trzema typami współpracy jest zakres terytorialny, w ramach którego można realizować wspólne przedsięwzięcia:

- obszary przylegające do granic państwowych, w przypadku programów współpracy transgranicznej. Programy transgraniczne służą przede wszystkim budowaniu więzi łączących społeczności po obu stronach granicy. Ich realizacja służy wzmocnieniu współpracy poprzez wzrost liczby wspólnych inicjatyw dotyczących między innymi ochrony środowiska, rozbudowy infrastruktury, wymiany kulturalnej, czy wzajemnych kontaktów młodzieży;
- duże zgrupowania europejskich regionów z kilku lub kilkunastu państw w ramach programów współpracy transnarodowej;
- wszystkie regiony UE w zakresie współpracy międzyregionalnej. Projekty, oparte na współpracy z partnerami zagranicznymi mogą dotyczyć m.in. kultury, sztuki, turystyki i promocji regionu.

Kreatywna Europa

Kreatywna Europa to nowy program Unii Europejskiej oferujący wsparcie finansowe dla sektorów audiowizualnych, kultury i kreatywnych. Program ten będzie realizowany w latach 2014 - 2020 i będzie zawierał trzy komponenty: MEDIA, KULTURA i część międzysektorową z nowym instrumentem finansowym od 2016 r. Nowe priorytety, które pojawiają się w Kreatywnej Europie wynikają z analizy obecnej sytuacji sektorów kultury w Europie i problemów, jakie napotykają europejscy artyści. Są to przede wszystkim: budowanie kompetencji sektorów kultury i kreatywnych do skutecznego działania na poziomie ponadnarodowym oraz strategiczne budowanie i rozwój publiczności dla odbioru europejskich dzieł i zwiększanie dostępu do kultury.

Komponent Kultura jest częścią programu Kreatywna Europa skierowaną do instytucji, organizacji i innych podmiotów działających w sektorach kultury i kreatywnych. Jego celem jest promocja europejskiej kultury i sztuki, zwiększanie mobilności artystów i dzieł europejskich, budowanie współpracy kulturalnej na poziomie ponadnarodowym, rozwijanie europejskiej publiczności oraz dostosowywanie sektorów kultury i kreatywnych do technologii cyfrowych i wdrażania innowacji.

Program Europa dla Obywateli 2014 - 2020

Powyższy program jest kolejnym programem wspólnotowym skierowanym na realizację „miękkich” działań projektowych między innymi w tematyce dziedzictwa kulturowego, którego celem jest zwiększenie świadomości obywateli o historii i integracji europejskiej oraz pomoc w lepszym zrozumieniu polityki UE i jej wpływu na życie codzienne obywateli państw członkowskich.

Celami ogólnymi programu są:

- rozwijanie obywatelstwa europejskiego przez umożliwienie współpracy i uczestnictwa w budowaniu demokratycznej, różnorodnej kulturowo, otwartej na świat Europy;
- rozwijanie poczucia tożsamości europejskiej opartej na wspólnych wartościach, historii i kulturze, umacnianie poczucia odpowiedzialności za UE wśród obywateli;
- pogłębianie tolerancji i wzajemnego zrozumienia między obywatelami Europy.

Cele ogólne realizowane są na poziomie ponadnarodowym za pomocą celów szczegółowych, do których należy:

- gromadzenie członków społeczności lokalnych z całej Europy w celu wymiany doświadczeń, opinii i wartości;
- wspieranie działań, debat i refleksji na temat obywatelstwa europejskiego i demokracji przy współpracy z europejskimi organizacjami społeczeństwa obywatelskiego
  - przybliżanie Europy obywatelom przez propagowanie europejskich wartości i osiągnięć z zachowaniem pamięci o jej historii;
  - zachęcanie obywateli i organizacji obywatelskich we wszystkich krajach do wzajemnych kontaktów, umacniających dialog międzykulturowy (jedność w różnorodności), budowanie więzi między „starymi” a nowymi członkami UE.

Program składa się z dwóch obszarów tematycznych: Pamięć i Obywatelstwo europejskie oraz Demokratyczne zaangażowanie i uczestnictwo obywatelskie, które są uzupełnione przez działanie horyzontalne nazwane „waloryzacją”, sprowadzające się do analizy, rozpowszechniania i wykorzystania wyników projektów dofinansowanych z Programu „Europa dla Obywateli”. Minimalna kwota dofinansowania projektu to 60 000 euro, maksymalna 600 000 euro. Wsparcie finansowe Unii nie może przekroczyć 70% całkowitego budżetu. Wnioski mogą składać organizacje badające europejską politykę publiczną (ośrodki analityczne) lub organizacje społeczeństwa obywatelskiego, które przez swoje stałe i regularnie prowadzone działania wnoszą konkretny wkład w realizację celów programu Europa dla Obywateli, a ponadto spełniają wszystkie następujące wymagania:

- posiadają osobowość prawną co najmniej od czterech lat,
- działają na poziomie europejskim,
- nie są nastawione na zysk,
- mają siedzibę w jednym z krajów członkowskich UE, krajach EFTA i innych, jeśli podpisały one w 2014 r. protokół ustaleń z Komisją Europejską.

Program operacyjny infrastruktura i środowisko 2014 - 2020

Program Infrastruktura i Środowisko 2014 - 2020 to największy program finansowany z Funduszy Europejskich nie tylko w Polsce, ale i Unii Europejskiej. Główne obszary, na które zostaną przekazane środki to: gospodarka niskoemisyjna, ochrona środowiska, przeciwdziałanie i adaptacja do zmian klimatu, transport i bezpieczeństwo energetyczne oraz ochrona zdrowia i dziedzictwo kulturowe. Budżet programu wynosi ponad 27,4 mld euro z Funduszy Europejskich (FE), czyli ok. 115 mld zł.

Priorytet nr 8. Ochrona i rozwój dziedzictwa kulturowego - alokacja z FE 467,3 mln euro: inwestycje w ochronę i rozwój dziedzictwa kulturowego oraz zasobów kultury, np. instytucji kultury, szkół artystycznych.

Polska Cyfrowa PO PC 2014 - 2020

Projekt programu operacyjnego Polska Cyfrowa przygotowały Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji oraz Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju. Program został przyjęty przez rząd 8 stycznia 2014 r., 5 grudnia 2014 r. przez Komisję Europejską. Orientacyjna kwota przewidziana na nabory w 2015 r. to blisko 2,6 mld zł. Celem tego programu jest wykorzystanie potencjału cyfrowego do poprawy jakości życia. Ministerstwo Administracji wychodzi z założenia, że pełne wykorzystanie potencjału nowoczesnych technologii wymaga nie tylko budowy infrastruktury i usług, ale także wspierania kompetencji cyfrowych Polaków.

W ramach programu planuje się realizację czterech osi priorytetowych:

Oś priorytetowa I. Powszechny dostęp do szybkiego Internetu - alokacja UE - 1 020 222 652 EUR.

Cel szczegółowy 1. Wyeliminowanie terytorialnych różnic w możliwości dostępu do szerokopasmowego Internetu o wysokich przepustowościach.

Oś priorytetowa II. E - Administracja i otwarty rząd - alokacja UE 949 604 018 EUR.

Cel szczegółowy 2. Wysoka dostępność i jakość e - usług publicznych.

Cel szczegółowy 3. Cyfryzacja procesów back-office w administracji rządowej.

Cel szczegółowy 4. Cyfrowa dostępność i użyteczność informacji sektora publicznego.

Oś priorytetowa III. Cyfrowa aktywizacja społeczeństwa - alokacja UE 145 000 000 EUR.

Cel szczegółowy 5. Zwiększenie stopnia oraz poprawa umiejętności korzystania z Internetu, w tym e-usług publicznych.

Cel szczegółowy 6. Pobudzanie potencjału uzdolnionych programistów dla zwiększenia zastosowania rozwiązań cyfrowych w gospodarce i administracji.

Oś priorytetowa IV. Pomoc techniczna - alokacja UE 57 668 000 EUR.

Cel szczegółowy 7. Wsparcie procesu zarządzania i wdrażania programu.

Cel szczegółowy 8 Informacja, promocja i doradztwo.

Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG)

W latach 2009 - 2014 działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego otrzymały wsparcie w wysokości około 60 000 000 euro w ramach europejskiego dziedzictwa kulturowego dzięki Mechanizmowi Norweskiemu oraz Europejskiemu Obszarowi Gospodarczemu przez priorytet dotyczący promowania różnorodności kulturowej i artystycznej. Z udostępnionych przez Punkt Informacyjny Ministerstwa Infrastruktury i Rozwoju nt. funduszy norweskich i EOG wynika, że kolejne środki w ramach tego funduszu będą dostępne na podobnych - do istniejących - zasadach i priorytetach wsparcia.

Ustawa o rewitalizacji z dnia 9 października 2015 r.

Głównym celem ustawy jest zapewnienie skuteczności i powszechnego charakteru działań rewitalizacyjnych, a także ich kompleksowości i wprowadzenia mechanizmów koordynacji. Ustawa określa programowanie, koordynację i tworzenie warunków do realizacji procesu rewitalizacji przez jej interesariuszy jako fakultatywne zadanie własne gminy. Głównymi adresatami ustawy są organy samorządu terytorialnego oraz mieszkańcy gmin, na terenie których znajdują się obszary zdegradowane i w których prowadzone będą działania rewitalizacyjne.

Obecnie ważnym źródłem finansowania działań rewitalizacji, pokrywającym się z pierwszym okresem obowiązywania ustawy, będą środki europejskich funduszy strukturalnych i inwestycyjnych (głównie EFS, EFRR oraz dodatkowo środki FS). Umowa Partnerstwa, czyli główny dokument ustanawiający ramy wdrażania środków unijnych w perspektywie budżetowej 2014 - 2020, wskazuje „miasta i dzielnice miast wymagające rewitalizacji” jako jeden z pięciu tzw. obszarów strategicznej interwencji. Zgodnie z dokonanymi szacunkami, na działania rewitalizacyjne w ramach wybranych priorytetów inwestycyjnych przeznaczona zostanie co najmniej równowartość 25 mld zł. Środki te będą głównie dotyczyć regionalnych programów operacyjnych (RPO). Do tej kwoty należy także doliczyć wkład własny beneficjentów.

11. REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ GMINĘ ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTKÓW

Zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, na każdym właścicielu i posiadaczu zabytku spoczywają obowiązki, wynikające z zasad sprawowania opieki nad zabytkami. Dbanie o stan zabytku, tym samym ponoszenie nakładów na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane spoczywa na właścicielu i posiadaczu obiektu zabytkowego, dysponującego tytułem prawnym do zabytku. W przypadku jednostki samorządu terytorialnego prowadzenie i finansowanie wspomnianych prac i robót jest zadaniem własnym. Pełna realizacja zadań z zakresu ochrony zabytków przez samorząd miejski powinna przebiegać dwutorowo, uwzględniając poniższe priorytety:

- 1) opieka nad zabytkowymi obiektami i obszarami, których właścicielem lub współwłaścicielem jest gmina Gardeja;
- 2) kształtowanie przestrzeni publicznych oraz ochrona dziedzictwa kulturowego (w tym krajobrazu kulturowego) na całym obszarze gminy Gardeja;

Gmina jest ustawowo zobligowana do opieki nad obiektami, których jest właścicielem: utrzymywania w dobrym stanie technicznym, przeprowadzania remontów i bieżących konserwacji. Niezależnie od zapisów legislacyjnych gmina powinna dołożyć wszelkich starań, aby stan zabytków,

jak i całej przestrzeni publicznej, wpływał pozytywnie na jakość życia mieszkańców, a turystów zachęcać do dłuższych pobytów.

Zaleca się, aby finansowe wsparcie gminy w latach 2020 - 2023 przy zadaniach z zakresu opieki i ochrony dziedzictwa kulturowego, w miarę możliwości, z każdym kolejnym rokiem systematycznie wzrastało do pewnego, stałego poziomu finansowania (np. procentowego udziału w corocznie uchwalanym budżecie). Pozwoli to potencjalnym beneficjentom na zaplanowanie inwestycji w perspektywie kilkuletniej (np. gdy w ciągu jednego roku nie jest możliwe zakończenie prac). Kolejnym rozwiązaniem polepszającym stan zachowania lokalnych zabytków jest występowanie gminy w roli partnera przy projektach unijnych lub ministerialnych, w których beneficjenci (właściciele zabytków) często nie są w stanie zapewnić wymaganego wkładu własnego. Takie działania z pewnością podniosłyby poziom życia mieszkańców oraz atrakcyjność turystyczną gminy.

Zadania GPOnZ mogą też być realizowane przez instytucje kultury podległe gminie lub funkcjonujące na jej terenie (np. Regionalne izby tradycji, domy kultury, biblioteki) w ramach działalności bieżącej. Ponadto (w zakresie ustawy o działalności pożytku publicznego i wolontariacie) gmina może wspierać działalność kulturalną związaną z ochroną zabytków i tradycji prowadzoną przez organizacje pozarządowe (m.in. stowarzyszenia, parafie).

Dotacje udzielane na sfinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków w latach 2014-2017 z budżetu Gminy Gardeja

lp.	Nazwa parafii/ kościoła	Zakres prac	Koszt całkowity zadania	Planowana dotacja	Koszt pokryty z dotacji	Koszty pokryte ze środków własnych	Koszty pokryte z innych środków	Źródło innych środków
-----	-------------------------	-------------	-------------------------	-------------------	-------------------------	------------------------------------	---------------------------------	-----------------------

Rok 2014

1.	Parafia Rzymskokatolicka p.w. Zwiastowania Pańskiego - Nowa Wioska	Remont dachu wraz z wymianą pokrycia dachowego w kościele p.w. Zwiastowania Pańskiego w Nowej Wiosce	184 925,56	40 000,00	40 000,00	52 463,56	92 462,00	92462,00 zł - dofinansowanie z Urzędu Marszałkowskiego
		Razem	184 925,56	40 000,00	40 000,00	52 463,56	92 462,00	

Rok 2016

1.	Parafia Rzymskokatolicka p.w. Matki Boskiej Różańcowej - Czarne Dolne	Remont ścian wewnętrznych oraz posadzki pod ławkami w kościele p. w. Matki Bożej Różańcowej w Czarnem Dolnem	32 633,09	20 000,00	11 068,41	12 633,09		
		Razem	32 633,09	20 000,00	11 068,41	12 633,09	0,00	

Rok 2017

1.	Parafia Rzymskokatolicka p.w. Zwiastowania Pańskiego - Nowa Wioska	Odtworzenie okien witrażowych w kościele p.w. Zwiastowania Pańskiego w Nowej Wiosce	30000	5 000,00	5 000,00	25000	0,00	
2.	Parafia Rzymskokatolicka p.w. Trójcy Przenajświętszej w Trumiejkach, Trumiejki 16, 82-550 Prabuty	Remont dachu wraz z robotami towarzyszącymi: naprawa elementów więźby dachowej, wykonanie deskowania, izolacja wodochłonna – papa, odwodnienie dachu, wymiana pokrycia dachowego (dachówka holenderka) obróbka blacharska, naprawa sterczyn, dezynfekcja muru, wymiana instalacji odgromowego w kościele filialnym p. w.	75 669,45	20 000,00	12 633,09	1 229,82	0,00	

		Chrystusa Króla w kościele w Trumiejach						
		Razem	105 669,45	25 000,00	17 633,09	26 229,82	0,00	

Rok 2018

1.	Parafia Rzymskokatolicka p.w. Zwiastowania Pańskiego - Nowa Wioska	„Odnowienie drzwi wewnętrznych pomiędzy kruchtą a nawą oraz drzwi do zakrystii po prawej i lewej stronie prezbiterium w kościele filialnym p.w. Zwiastowania Pańskiego w Nowej Wiosce”.	10 455,00	9 000,00	9 000,00	1 455,00	0,00	
2.	Parafia Rzymskokatolicka p.w. Trójcy Przenajświętszej w Trumiejkach, Trumiejki 16	„Remont dachu wraz z robotami towarzyszącymi, wieża, naprawa elementów więźby dachowej, deskowanie, izolacja wodochronnej, odwodnienie dachu, wymiana pokrycia dachowego – dachówki (dachówka holenderka) obróbki blacharskie, rynny, w kościele filialnym p. w. Chrystusa Króla w kościele w Trumiejach” – latarnia na wieży	405900	30000	0	0	0	Rezygnacja z powodu opracowania nowej dokumentacji technicznej po demontażu latarni wieży
		Razem	416 355,00	39 000,00	9 000,00	1 455,00	0,00	

Tabela 8. Zabytki nieruchome znajdujące się w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Gardeja.

Lp.	Miejscowość	Adres	Obiekt	Nr działki	Datowanie	Numer rejestru
1	Albertowo	1,2,3	zespół folwarczny		XIX w., k. XIX w. - pocz. XX w.	
2	Albertowo		teren zespołu folwarcznego w granicach historycznego założenia		XIX w., k. XIX w. - pocz. XX w.	
3	Albertowo	1	rzędcówka w zespole folwarcznym	30/2	k. XIX w. - pocz. XX w.	
4	Albertowo	1 (po zach. stronie rzędcówki)	budynek gospodarczy rzędcówki w zespole folwarcznym	30/2	k. XIX w. - pocz. XX w.	
5	Albertowo	1	owczarnia-jałownik w zespole folwarcznym	30/21	k. XIX w. - pocz. XX w.	
6	Albertowo	1	stajnia koni roboczych w zespole folwarcznym	5/1	k. XIX w. - pocz. XX w.	
7	Albertowo	1	stodoła w zespole folwarcznym	5/1	k. XIX w. - pocz. XX w.	
8	Albertowo	2	budynek mieszkalny "czworak" w zespole folwarcznym	5/7, 5/8, 5/9	k. XIX w. - pocz. XX w.	
9	Albertowo	2 (po płu. - wsch. stronie domu nr 2)	budynek gospodarczy w zespole folwarcznym	5/3	k. XIX w. - pocz. XX w.	
10	Albertowo	3	budynek mieszkalny "czworak" w zespole folwarcznym	5/10, 5/11, 5/12, 5/13	k. XIX w. - pocz. XX w.	
11	Bądki (dawniej Otlówek)	ok. 300 m na zach. od drogi Gardeja-Kwidzyn, ok. 1 km na płu. od f. PGR Otlówek, na końcu alei dębowej, na krawędzi parowu	cmentarz	45/1	I poł. XIX w.	
12	Bądki	na płu. od wsi, na skraju lasu, przy polnej drodze po wsch. stronie drogi Gardeja-Kwidzyn	cmentarz ewangelicki	12, 23	pocz. XIX w.	
13	Bądki	2	budynek mieszkalny	8/3	pocz. XX w.	
14	Bądki	9-10	budynek mieszkalny	54, 55/2	1891 r.	
15	Bądki	11	budynek mieszkalno-gospodarczy	123/1	XIX/XX w.	
16	Bądki	14	szkoła, ob. budynek mieszkalny	59/2	1. 20 XX w.	
17	Bądki	20-21	budynek mieszkalny	62/2, 64/1	pocz. XX w.	
18	Bądki	23	budynek mieszkalny	66/2, 68	3 ćw. XIX w.	
19	Bądki	25	budynek mieszkalny	71/3	pocz. XX w.	
20	Cygany	na płu. krańcu wsi, po wsch. stronie drogi Cygany-Krzykosy	cmentarz ewangelicki	61	II poł. XIX w.	
21	Cygany	w centrum wsi, przy skrzyżowaniu drogi Otlówko-Rozajny z drogą Cygany-Krzykosy	kapliczka przydrożna	215	pocz. XX w.	
22	Cygany	20	budynek mieszkalny	234/3	pocz. XX w.	
23	Cygany	21A	budynek gospodarczy	96/4	pocz. XX w.	
24	Cygany	25	budynek mieszkalny	211	pocz. XX w.	
25	Cygany	25	budynek gospodarczy	211	pocz. XX w.	
26	Cygany	27	szkoła	88	1. 30 XX w.	

27	Cygany	30	budynek warsztatowy, ob. świetlica wiejska	207, 283/3	pocz. XX w.	
28	Cygany	30	sklep	206, 283/1	pocz. XX w.	
29	Cygany	64-65	budynek mieszkalny	201/1, 202/1	pocz. XX w.	
30	Cygany	64-65	budynek gospodarczy	201/1	pocz. XX w.	
31	Cygany	75	dwór w zespole dworsko-folwarcznym	296	1870 r.	
32	Cygany	74	rzączówka w zespole dworsko-folwarcznym	124/1	k. XIX w.	
33	Cygany	74	park w zespole dworsko-folwarcznym	118/4, 125/1, 125/2, 295/4	k. XIX w.	
34	Cygany		teren zespołu dworsko-folwarcznego w granicach historycznego założenia		2 poł. XIX w.	
35	Czachówek	1,2,3,4A,6,8,9,10	zespół dworsko-folwarczny		2 poł. XIX w.	
36	Czachówek		teren zespołu dworsko-folwarcznego w granicach historycznego założenia		2 poł. XIX w.	
37	Czachówek	1	dwór w zespole dworsko-folwarcznym	200/11	2 poł. XIX w.	
38	Czachówek	2	rzączówka w zespole dworsko-folwarcznym	200/13	2 poł. XIX w.	
39	Czachówek	1	spichlerz w zespole dworsko-folwarcznym	200/23	2 poł. XIX w.	
40	Czachówek	1	stajnia w zespole dworsko-folwarcznym	200/23	k. XIX w.	
41	Czachówek	1	obora w zespole dworsko-folwarcznym	200/23	k. XIX w.	
42	Czachówek	1	budynek gospodarczy przy dworze w zespole dworsko-folwarcznym	200/8, 200/9, 200/10	XIX/XX w.	
43	Czachówek	1	park w zespole dworsko-folwarcznym	200/25	k. XIX w.	
44	Czachówek	główny wjazd na teren folwarku	brukowana droga wjazdu na dziedziniec folwarczny	200/5	2 poł. XIX w.	
45	Czachówek	3	budynek mieszkalny w zespole dworsko-folwarcznym	282	1. 30 XX w.	
46	Czachówek	4A	kuźnia w zespole dworsko-folwarcznym	279	k. XIX w.	
47	Czachówek	6	budynek mieszkalny "czworak" w zespole dworsko-folwarcznym	274	1. 30 XX w.	
48	Czachówek	8	budynek mieszkalny "czworak" w zespole dworsko-folwarcznym	241, 242, 243, 244	1. 30 XX w.	
49	Czachówek	9	budynek mieszkalny "sześciorek" w zespole dworsko-folwarcznym	245, 246, 247, 248, 249, 250	1. 30 XX w.	
50	Czachówek	10	budynek mieszkalny "dwojak" w zespole dworsko-folwarcznym	224, 225	1. 30 XX w.	
51	Czachówek		aleja wzdłuż drogi dojazdowej do zespołu dworsko-folwarcznego od strony drogi Kwidzyń-Gardeja	201	k. XIX w.	
52	Czarne Dolne	14	dom młynarza w zagrodzie młyńskiej	210/5	1 ćw. XX w.	
53	Czarne Dolne	14A	młyn w zagrodzie młyńskiej	210/1	1 ćw. XX w.	
54	Czarne Dolne	za nr 14A	stajnia-wozownia w zagrodzie młyńskiej	210/4	1 ćw. XX w.	
55	Czarne Dolne	za nr 14A	budynek inwentarski w zagrodzie młyńskiej	210/4	1 ćw. XX w.	
56	Czarne Dolne	w lesie na zach. od obecnego cmentarza parafialnego (po płu. stronie drogi Czarne Dolne-Czarne Górze)	cmentarz ewangelicki	462 i część 463	poł. XIX w.	

57	Czarne Dolne	parcela pomiędzy numerami 2 i 8	kościół p.w. Matki Boskiej Różańcowej i św. Antoniego	110	ok. 1320 r., 1719 r., 1892 r.	A-1379 29.03.1993 r.
58	Czarne Dolne	parcela pomiędzy numerami 2 i 8	cmentarz przykościelny przy kościele p.w. Matki Boskiej Różańcowej i św. Antoniego wraz z zachowanym starodrzewem (ob. katolicki, dawniej także ewangelicki)	110	ok. 1320 r.	A-1379 29.03.1993 r.
59	Czarne Dolne	ul. 1000-lecia 10	budynek inwentarski ze stodołą	108	pocz. XX w.	
60	Czarne Dolne	ul. 1000-lecia 28	karczma, ob. biblioteka	196	pocz. XX w.	
61	Czarne Dolne	ul. 1000-lecia 32-34	budynek mieszkalny	194/2, 195/2	pocz. XX w.	
62	Czarne Dolne	ul. 1000-lecia 32-34	budynek gospodarczy	194/2	pocz. XX w.	
63	Czarne Dolne	ul. Szkolna 1A (d. 1)	budynek mieszkalny	244/3	pocz. XX w.	
64	Czarne Dolne	ul. Szkolna 1A (d. 1)	budynek inwentarski ze stodołą	244/3	pocz. XX w.	
65	Czarne Dolne	ul. Szkolna 7 (d. 10)	szkoła	251	pocz. XX w.	
66	Czarne Dolne	ul. Szkolna 23	budynek gospodarczy	267/1	pocz. XX w.	
67	Czarne Górne	przy drodze gruntowej, na skraju lasu, na wysokości zabudowań wsi, w kierunku pld.	cmentarz ewangelicki	834/2	ok. poł. XIX w.	
68	Czarne Małe	40	budynek mieszkalny	523/1	pocz. XX w.	
69	Czarne Małe	67	budynek mieszkalny	648	pocz. XX w.	
70	Czarne Małe	72 (d. 71-72)	budynek mieszkalny	659/1, 660/7	pocz. XX w.	
71	Czarne Małe	72 (d. 71)	budynek gospodarczy	660/7	pocz. XX w.	
72	Czarne Małe	ok. 150 m na pln. od jeziora Kuchnia, w lesie, blisko drogi na Gardeję, oddalony ok. 100 m od ostatniego gospodarstwa	cmentarz ewangelicki	276/1 (obręb Zeburdowo)	poł. XIX w.	
73	Gardeja		układ urbanistyczny dawnego miasta, a obecnie wsi Gardeja wraz z zespołem budowlanym		1285 r. - lokacja pocz. XX w.	A-1342 22.01.1991 r.
74	Gardeja	ul. Grudziądzka 12	budynek mieszkalny	483	pocz. XX w.	
75	Gardeja	ul. Grudziądzka 16	budynek mieszkalny	477	pocz. XX w.	
76	Gardeja	ul. Grudziądzka 16A	budynek gospodarczy-warsztat, ob. sklep	416	pocz. XX w.	
77	Gardeja (przysiółek Hermanowo)	ul. Dębowa na leśnym zboczu, po zach. stronie drogi, naprzeciwko zabudowań	cmentarz ewangelicki	179	2 poł. XIX w.	
78	Gardeja	ul. Grudziądzka, na pln. od nr 17A	cmentarz katolicki wraz z układem zieleni wysokiej i zachowanym starodrzewem (ob. katolicki, dawniej także ewangelicki)	1047/2	1 poł. XIX w.	A-1587 02.04.1996 r.
79	Gardeja	ul. Grudziądzka, na pln. od nr 17A	brama cmentarna cmentarza katolickiego	1047/2	pocz. XX w.	A-1587 02.04.1996 r.
80	Gardeja	ul. Grudziądzka, na pln. od nr 17A	kaplica cmentarna cmentarza katolickiego	1047/2	1926 r.	A-1587 02.04.1996 r.
81	Gardeja	ul. Kościelna 3	kościół parafialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa	453	1930 r.	

82	Gardeja	ul. Kościelna 3	plebania przy kościele parafialnym p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa	453	1930 r.	
83	Gardeja	u wylotu ul. Wolności	kościół filialny p.w. św. Józefa	570	1330-1334 r., 1729-1731 r., odb. 1972 r.	A-1588 02.04.1996 r.
84	Gardeja	u wylotu ul. Wolności	wieża kościoła filialnego p.w. św. Józefa	570	XIV w.	A-1588 02.04.1996 r.
85	Gardeja	u wylotu ul. Wolności	cmentarz przy kościele filialnym p.w. św. Józefa (ob. katolicki, dawniej także ewangelicki)	570	1 poł. XIV w.	A-1588 02.04.1996 r.
86	Gardeja	u wylotu ul. Wolności	obelisk wzniesiony ku czci burmistrza Karla Chudoby przy kościele p.w. św. Józefa	570	1907 r.	A-1588 02.04.1996 r.
87	Gardeja	w rozwidleniu dróg	miejsce po cmentarzu ewangelickim, ob. park miejski	182, 183, 184, 185	1 poł. XIX w.	
88	Gardeja	ul. Kwidzyńska 3	budynek mieszkalny	551	poł. XIX w.	
89	Gardeja	ul. Kwidzyńska 4	budynek mieszkalny	572	k. XIX w.	
90	Gardeja	ul. Kwidzyńska 5	budynek mieszkalny	552	poł. XIX w.	
91	Gardeja	ul. Kwidzyńska 6	budynek mieszkalny	575	k. XIX w.	
92	Gardeja	ul. Kwidzyńska 7	budynek mieszkalny	553	pocz. XX w.	
93	Gardeja	ul. Kwidzyńska 21	budynek mieszkalny	561	1879 r.	
94	Gardeja	ul. Kwidzyńska 23	budynek mieszkalny	535/4	k. XIX w.	
95	Gardeja	ul. Kwidzyńska 29	budynek mieszkalny	567	k. XIX w.	
96	Gardeja	ul. Kwidzyńska 35	budynek mieszkalny	98	ok. 1910 r.	
97	Gardeja	ul. Kwidzyńska 48	dwór	154	poł. XIX w.	
98	Gardeja	ul. Mały Rynek 2	budynek mieszkalny	516	poł. XIX w.	
99	Gardeja	ul. Mały Rynek 2	budynek gospodarczy	516	k. XIX w.	
100	Gardeja	ul. Młyńska 1	budynek mieszkalny	739	ok. 1930 r.	
101	Gardeja	ul. Młyńska 2	budynek mieszkalny	1049/2	pocz. XX w.	
102	Gardeja	ul. Młyńska 2	budynek gospodarczy	1049/2	pocz. XX w.	
103	Gardeja	ul. Młyńska 11	budynek mieszkalny	744	ok. 1900 r.	
104	Gardeja	ul. Młyńska 17	budynek mieszkalny	756	1910 r.	
105	Gardeja	ul. Młyńska 22A	młyn w zagrodzie młyńskiej - tzw. "Gardejski Młyn"	1070	ok. 1935 r.	
106	Gardeja	ul. Młyńska 22	dom młynarza w zespole "Gardejski Młyn"	1068	k. XIX w.	
107	Gardeja	ul. Sportowa 6	budynek mieszkalny	604	1. 30 XX w.	
108	Gardeja	ul. Piastowska 8	budynek mieszkalny	471	1. 20 XX w.	
109	Gardeja	ul. Piastowska 13	budynek mieszkalny	428	1 ćw. XX w.	
110	Gardeja	ul. Piastowska 15	budynek mieszkalny	429/8	1910 r.	
111	Gardeja	ul. Wolności 7	budynek mieszkalny	519/4	k. XIX w.	
112	Gardeja I	ul. Nowa 1	budynek gospodarczy I (budynek inwentarski) w zespole dworsko-folwarcznym	1238/2	k. XIX w.	
113	Gardeja I	ul. Nowa 1	budynek gospodarczy II (stodoła) w zespole dworsko-folwarcznym	1238/2	k. XIX w.	
114	Gardeja I	ul. Nowa	teren zespołu dworsko-folwarcznego w granicach historycznego założenia	1238/2	k. XIX w. poł. XIX w. - pocz. XX w.	

115	Gardeja I	ul. Osiedlowa 6	budynek mieszkalny	848	k. XIX w.	
116	Kalmuzy (Gardeja II)	5,5B,11	zespół dworsko-folwarczny		poł. XIX w., pocz. XX w.	
117	Kalmuzy (Gardeja II)		teren zespołu dworsko-folwarcznego w granicach historycznego założenia		poł. XIX w., pocz. XX w.	
118	Kalmuzy (Gardeja II)	5B	dwór w zespole dworsko-folwarcznym	41/2, 42/4, 43/1	poł. XIX w., przeb. pocz. XX w.	
119	Kalmuzy (Gardeja II)	11	dom robotników folwarcznych w zespole dworsko-folwarcznym	37/3, 38	poł. XIX w.	
120	Jaromierz	5	budynek mieszkalny	20/33	1 ćw. XX w.	
121	Jaromierz	7	budynek mieszkalny	9/2	1 ćw. XX w.	
122	Jaromierz	23A	budynek mieszkalny	219/5	pocz. XX w.	
123	Klasztorek	bez numeru (dwór nr 1)	zespół dworsko-folwarczny		XIII - k. XVIII w., XIX w., k. XIX w. - pocz. XX w.	
124	Klasztorek		teren zespołu dworsko-folwarcznego w granicach historycznego założenia		XIII - k. XVIII w., XIX w., k. XIX w. - pocz. XX w.	
125	Klasztorek	1	dwór w zespole dworsko-folwarcznym	22/3	k. XIX w.	
126	Klasztorek		stodoła w zespole dworsko-folwarcznym	36/1	k. XIX w.	
127	Klasztorek		stajnia koni roboczych w zespole dworsko-folwarcznym	36/1	k. XIX w.	
128	Klasztorek		owczarnia w zespole dworsko-folwarcznym	36/1	k. XIX w.	
129	Klasztorek		bukaciarnia w zespole dworsko-folwarcznym	36/1	k. XIX w.	
130	Klasztorek	2	budynek mieszkalny "trojak" w zespole dworsko-folwarcznym	10/1, 10/2, 10/3	k. XIX w.	
131	Klasztorek	2	budynek gospodarczy przy domu nr 2 w zespole dworsko-folwarcznym	10/5	k. XIX w.	
132	Klasztorek	3	budynek mieszkalny "dwojak" w zespole dworsko-folwarcznym	5/5, 5/6	k. XIX w.	
133	Klasztorek	3	budynek gospodarczy przy domu nr 3 w zespole dworsko-folwarcznym	5/4	k. XIX w.	
134	Klasztorek	4	budynek mieszkalny "czworak" w zespole dworsko-folwarcznym	5/9, 5/10, 5/11, 5/12	k. XIX w.	
135	Klasztorek	po między nr 4 i 5	budynek gospodarczy w zespole dworsko-folwarcznym	5/13	k. XIX w.	
136	Klasztorek	5	budynek mieszkalny "czworak" w zespole dworsko-folwarcznym	5/14, 5/15, 5/16, 5/17	k. XIX w.	
137	Klasztorek	5	budynek gospodarczy przy domu nr 5 w zespole dworsko-folwarcznym	5/18	k. XIX w.	
138	Klasztorek		transformator w zespole dworsko-folwarcznym	9/5	k. XIX w.	
139	Klasztorek	na cyplu Jeziora Klasztornego	cmientarz ewangelicki	209/5	XIX w.	
140	Klasztorek	za wsią, na płu. - wsch. od wsi, po wsch. stronie drogi Klasztorek-Międzylesie	cmientarz ewangelicki	143	tuż przed II wojną światową	
141	Klecewo	21	zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem		XVIII-XIX w.	

142	Klecewo	21	teren zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem w granicach historycznego założenia		XVIII-XIX w.	
143	Klecewo	21	pałac w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	9/4	ok. 1880 r., 1958 r., 1971 r.	A-1266 08.03.1989 r.
144	Klecewo	21	stajnia/spichlerz w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	9/7	1901 r.	A-1266 08.03.1989 r.
145	Klecewo	21	wozownia i kuźnia w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	9/7	2 poł. XIX w.	A-1266 08.03.1989 r.
146	Klecewo	21	rządcówka w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	9/7	1795 r., k. XIX w., 1935 r., po 1945 r.	A-1266 08.03.1989 r.
147	Klecewo	21	obora w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	9/7	pocz. XX w., po 1945 r.	
148	Klecewo	21	stodoła w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	9/7	k. XIX w.	
149	Klecewo	21	budynek gospodarczy I w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	9/7	pocz. XX w.	
150	Klecewo	21	zachowany pld. fragment budynku gospodarczego II w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	9/7	3 ćw. XIX w.	
151	Klecewo	w pld. pierzei założenia, pomiędzy budynkiem gospodarczym I a stodołą	odcinek kamienno-ceglanego muru wraz z murem słupkami bramy w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	9/7	3 ćw. XIX w.,	
152	Klecewo	21, w pld. pierzei założenia, po zach. stronie stodoły	odcinek kamienno-ceglanego muru w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	9/7	3 ćw. XIX w.,	
153	Klecewo	21, po pld. stronie założenia, przy drodze Klecewo-Rozajny	transformator w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	8/4	1 ćw. XX w.	
154	Klecewo	21	park w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	9/4, 9/5, 250/4, 250/9	k. XIX w.	
155	Klecewo	w lesie, na pln. od zespołu pałacowo-parkowego	cmentarz ewangelicki	250/9	1 poł. XIX w.	
156	Klecewo	w lesie, na pln. od zespołu pałacowo - parkowego	ruina grobowca z kryptą na cmentarzu ewangelickim (na wzniesieniu w pld. części cmentarza)	250/9	pocz. XX w.	
157	Klecewo	w lesie, na pln. od zespołu pałacowo-parkowego	grobowiec rodziny barona Arnolda von Rosenberg (w pln. części cmentarza ewangelickiego)	250/9	I poł. XIX w.	
158	Klecewo	3	budynek mieszkalny	11/16, 11/17	k. XIX w.	A-1264 08.03.1989 r.
159	Klecewo	w pld. pierzei drogi Klecewo-Trumieje	Kuźnia NIE ISTNIEJE	11/14		A-1265 08.03.1989 r.
160	Klecewo	w pld. pierzei drogi Klecewo-Trumieje, na wsch. od domu nr 3	budynek gospodarczy	11/17, 11/18	k. XIX w.	
161	Klecewo	w pld. pierzei drogi Klecewo-Trumieje, przy skrzyżowaniu z drogą Klecewo-Rozajny	odcinek (III) ceglanoego muru	11/16	k. XIX w.	
162	Klecewo	we wsch. pierzei drogi Klecewo-Rozajny, przy skrzyżowaniu z drogą Klecewo-Trumieje	odcinek (IV) ceglanoego muru	11/22	3 ćw. XIX w.	

163	Krzykosy	ul. Jeziorna 1	zespół folwarczny		k. XIX w.	
164	Krzykosy		teren zespołu folwarcznego w granicach historycznego założenia		k. XIX w.	
165	Krzykosy	ul. Jeziorna 1	stajnia z wozownią w zespole folwarcznym	147/2	1860-70 r.	
166	Krzykosy	ul. Jeziorna 1	budynek inwentarski w zespole folwarcznym	147/12	1860-70 r.	
167	Krzykosy	ul. Jeziorna 1	spichlerz w zespole folwarcznym	147/12	1860-70 r.	
168	Krzykosy	ul. Jeziorna 1	stodoła w zespole folwarcznym	21/34	1860-70 r.	
169	Krzykosy	ul. Jeziorna 1 wzdłuż drogi Kwidzyn- Wandowo, po wsch. stronie bud. inwentarskiego	odcinek ceglano-płn. muru dziedzica folwarcznego	147/12	k. XIX w.	
170	Krzykosy	ul. Jeziorna, po zach. stronie zespołu, na zach. od nr 2 (po płd. stronie drogi Krzykosy- Wandowo)	park w zespole dworsko-parkowym z folwarkiem	147/5, 147/6, 147/12	k. XIX w.	
171	Krzykosy	1	budynek mieszkalny	165/5	l. 20 XX w.	
172	Krzykosy	na wsch. od wsi, po wsch. stronie drogi Krzykosy-Otłoczyn	cmentarz	28	1 poł. XIX w.	
173	Międzylesie	1,3,4	zespół folwarczny		XIX/XX w.	
174	Międzylesie		teren zespołu folwarcznego w granicach historycznego założenia		XIX/XX w.	
175	Międzylesie	4	rządówka w zespole folwarcznym	2/11	XIX/XX w.	
176	Międzylesie		stodoła w zespole folwarcznym	2/10	XIX/XX w.	
177	Międzylesie	2	dom robotników folwarcznych w zespole folwarcznym	4/9, 4/10	XIX/XX w.	
178	Międzylesie	3	dom robotników folwarcznych w zespole folwarcznym	4/7, 4/8	XIX/XX w.	
179	Międzylesie	3	budynek gospodarczy	4/7, 4/8	XIX/XX w.	
180	Morawy		układ ruralistyczny wsi Morawy (d. Mary)		XIX w.	
181	Morawy	1	budynek mieszkalny (d. karczma?)	44	XIX/XX w.	
182	Morawy	1	budynek gospodarczy	44	pocz. XX w.	
183	Morawy	2	zagroda	99	pocz. XX w.	
184	Morawy	2	budynek mieszkalny w zagrodzie	99	1910 r.	
185	Morawy	2	budynek inwentarski w zagrodzie	99	1910 r.	
186	Morawy	2	stodoła w zagrodzie	99	1910 r.	
187	Morawy	3	zagroda	52	l. 20 XX w.	
188	Morawy	3	budynek mieszkalny w zagrodzie	52	l. 20 XX w.	
189	Morawy	3	budynek inwentarski w zagrodzie	52	l. 20 XX w.	
190	Morawy	3	stodoła w zagrodzie	52	l. 20 XX w.	
191	Morawy	4	zagroda	53/1, 53/2	l. 20 XX w.	
192	Morawy	4	budynek mieszkalny w zagrodzie	53/1	l. 20 XX w.	
193	Morawy	4	budynek inwentarski w zagrodzie	53/2	l. 20 XX w.	
194	Morawy	4	stodoła w zagrodzie	53/1	l. 20 XX w.	

195	Morawy	5	zagroda	101/2	pocz. XX w.	
196	Morawy	5	budynek mieszkalny w zagrodzie	101/2	pocz. XX w.	
197	Morawy	5	budynek inwentarski w zagrodzie	101/2	pocz. XX w.	
198	Morawy	6	zagroda	55	l. 30 XX w.	
199	Morawy	6	budynek mieszkalny w zagrodzie	55	l. 30 XX w.	
200	Morawy	6	budynek inwentarski w zagrodzie	55	l. 30 XX w.	
201	Morawy	7	zagroda	64	pocz. XX w.	
202	Morawy	7	budynek mieszkalny w zagrodzie	64	pocz. XX w.	
203	Morawy	7	budynek inwentarski w zagrodzie	64	pocz. XX w.	
204	Morawy	7	stodoła w zagrodzie	64	pocz. XX w.	
205	Morawy	bez numeru - naprzeciwko nr 7, po pld. stronie drogi Otoczyn-Kołodzieje	remiza strażacka	83	l. 30 XX w., 1947 r.	
206	Morawy	9	budynek mieszkalny	60	pocz. XX w.	
207	Morawy	34	budynek mieszkalny	122	pocz. XX w.	
208	Morawy	41, w lesie, na przesmyku pomiędzy jeziorem Mary i Klasztornym	budynek mieszkalny - leśniczówka Nadleśnictwo Morawy	332/1	XIX/XX w.	
209	Morawy	41, w lesie, na przesmyku pomiędzy jeziorem Mary i Klasztornym	budynek gospodarczy w zespole leśniczówki Nadleśnictwo Morawy	332/1	XIX/XX w.	
210	Morawy	42	szkoła, ob. budynek mieszkalny	62/5	pocz. XX w.	
211	Morawy (dawniej Mary)	na pld. - wsch. od wsi, w lesie, po pld. stronie drogi leśnej	cmentarz ewangelicki	319/4	2 poł. XIX w.	
212	Morawy (dawniej Mary)	na pld. - zach. od wsi, w lesie, po zach. stronie drogi do Nowej Wioski	cmentarz ewangelicki	325/1	pocz. XX w.	
213	Nowa Wioska		zespół ruralistyczny wsi Nowa Wioska		od 1285 r., 1693-1945 r.	A-1314 18.07.1990 r.
214	Nowa Wioska	9	budynek mieszkalny	8/5	k. XIX w.	
215	Nowa Wioska	9	budynek gospodarczy	8/5	pocz. XX w.	
216	Nowa Wioska	10	dom robotników folwarcznych w osadzie folwarcznej zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem	8/11, 8/12, 8/13, 8/14, 8/15, 8/16	XIX/XX w.	
217	Nowa Wioska	pomiędzy numerem 10 a 11	budynek gospodarczy I w osadzie folwarcznej zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem	8/28, 8/30, 8/36, 8/38	XIX/XX w.	
218	Nowa Wioska	pomiędzy numerem 10 a 11	budynek gospodarczy II w osadzie folwarcznej zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem	8/32, 8/34, 8/35, 8/41, 8/43	XIX/XX w.	
219	Nowa Wioska	11	dom robotników folwarcznych w osadzie folwarcznej zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem	8/44, 8/46, 8/48, 8/50, 8/51, 8/54	XIX/XX w.	

220	Nowa Wioska	13	dom robotników folwarcznych w osadzie folwarcznej zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem	15/1, 15/2	XIX/XX w.	
221	Nowa Wioska	13	budynek gospodarczy w osadzie folwarcznej zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem	15/1	XIX/XX w.	
222	Nowa Wioska	14	dom robotników folwarcznych w osadzie folwarcznej zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem	5/92, 5/93, 5/94, 5/95	XIX/XX w.	
223	Nowa Wioska	14	budynek gospodarczy w osadzie folwarcznej zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem	5/88, 5/89, 5/90	XIX/XX w.	
224	Nowa Wioska	15	dom robotników folwarcznych w osadzie folwarcznej zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem	5/106, 5/107, 5/108, 5/109, 5/110	XIX/XX w.	
225	Nowa Wioska	15	budynek gospodarczy w osadzie folwarcznej zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem	5/112, 5/113, 5/114, 5/115, 5/116	XIX/XX w.	
226	Nowa Wioska	17	budynek mieszkalny - wikałówka	2/67	1. 20 XX w.	
227	Nowa Wioska	17	budynek gospodarczy	2/63, 2/64, 2/65	1. 20 XX w.	
228	Nowa Wioska		kościół parafialny pw. Zwiastowania NMP	3/2	1844-1845 r.	A-1550 03.07.1995 r.
229	Nowa Wioska		cmentarz przy kościele pw. Zwiastowania NMP - układ przestrzenny (ob. katolicki, dawniej także ewangelicki)	3/2	2 poł. XIX w.	A-1550 03.07.1995 r.
230	Nowa Wioska		zachowane historyczne nagrobki na cmentarzu przy kościele pw. Zwiastowania NMP	3/2	2 poł. XIX w.	A-1550 03.07.1995 r.
231	Nowa Wioska		wysoka zieleń na cmentarzu przy kościele pw. Zwiastowania NMP	3/2	2 poł. XIX w.	A-1550 03.07.1995 r.
232	Nowa Wioska	1-6	zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem		2 poł. XIX w.	
233	Nowa Wioska		teren zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem w granicach historycznego założenia		2 poł. XIX w.	
234	Nowa Wioska	1	szpital w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem ob. budynek mieszkalny	8/75	1856 r.	
235	Nowa Wioska	2	stajnia wjazdowa w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/66	ok. 1850 r.	
236	Nowa Wioska	2	budynek gospodarczy I przy stajni wjazdowej w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/66	ok. 1850 r.	
237	Nowa Wioska	2	budynek gospodarczy II przy stajni wjazdowej w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/66	k. XIX w.	
238	Nowa Wioska	2	piwnica ziemna przy stajni wjazdowej w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/66	k. XIX w.	
239	Nowa Wioska	3	pałac w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/66	1779/1829 r., III ćw. XIX w., 1953 r., 1956 r.	
240	Nowa Wioska	4	pralnia w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/66	pocz. XX w.	

241	Nowa Wioska	5	dom ogrodnika w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/67	pocz. XX w.	
242	Nowa Wioska	5	budynek gospodarczy przy domu ogrodnika w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/67	l. 20 XX w.	
243	Nowa Wioska	6	rządcówka w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/81	pocz. XX w.	
244	Nowa Wioska	6 (po zach. stronie rządcówki)	budynek gospodarczy I przy rządcówce w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/81	pocz. XX w.	
245	Nowa Wioska	6 (po wsch. stronie rządcówki)	budynek gospodarczy II przy rządcówce w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/81	k. XIX w.	
246	Nowa Wioska		spichlerz w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/61	XVII w., XIX/XX w.	
247	Nowa Wioska		kuźnia w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/61	XIX, XX w.	
248	Nowa Wioska		obora I, ob. magazyn w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/61	pocz. XX w.	
249	Nowa Wioska		stajnia I w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/61	2 poł. XIX w.	
250	Nowa Wioska		stajnia II w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/61	2 poł. XIX w.	
251	Nowa Wioska		stajnia II w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/61	pocz. XX w.	
252	Nowa Wioska		transformator w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/1	pocz. XX w.	
253	Nowa Wioska		park w zespole pałacowo parkowym z folwarkiem	8/66, 8/69	poł. XIX w.	
254	Nowa Wioska	wzdłuż zach. i płd. granicy parku wyznaczonej ciągiem dróg do Klasztorka i Moraw	kute ogrodzenie parku	8/66	k. XIX w.	
255	Nowa Wioska		kute ogrodzenie stawu przy stajni wjazdowej	8/66	k. XIX w.	
256	Nowa Wioska		odcinek muru ogrodzeniowego (I) w płd. pierzei głównej drogi wjazdowej na teren folwarku	na granicy działki 8/80 i 8/62	k. XIX w.	
257	Nowa Wioska	od strony kościoła	główna (zachodnia) brama wjazdowa na teren folwarku	8/62	k. XIX w.	
258	Nowa Wioska		brukowana główna droga wjazdowa na teren folwarku	8/62	k. XIX w.	
259	Nowa Wioska	po zach. stronie stajni I	odcinek muru ogrodzeniowego (II) w zach. pierzei dziedzińca folwarcznego	na granicy działek 8/1, 8/82, 8/61	poł. XIX w.	
260	Nowa Wioska	po zach. stronie stajni I, od strony domu ogrodnika	południowa brama wjazdowa na teren folwarku	8/1	pocz. XX w.	
261	Nowa Wioska		mur ogrodzeniowy (III) ogrodu folwarcznego	8/1, 8/67, 8/69	pocz. XX w.	

262	Nowa Wioska	pomiędzy domem ogrodnika a stajnią I	odcinek pñ. - zach. (IV) ogrodzenia ogrodu folwarcznego	8/61, 8/1	pocz. XX w.	
263	Nowa Wioska	w ciągu ogrodzenia (IV)	dwie kute bramy wjazdowe na teren ogrodu folwarcznego	8/61	pocz. XX w.	
264	Nowa Wioska	pomiędzy stajnią I a stajnią II	odcinek pñd. (V) muru ogrodzeniowego we wsch. pierzei dziedzica folwarcznego	8/61	1 poł. XIX w.	
265	Nowa Wioska	pomiędzy stajnią I a stajnią II	wschodnia brama wjazdowa na teren folwarku w odcinku wsch. muru ogrodzeniowego (V)	8/61	k. XIX w.	
266	Nowa Wioska	pomiędzy stajnią II a stajnią III	odcinek (VI) muru ogrodzeniowego we wsch. pierzei dziedzica folwarcznego	8/61	2 poł. XIX w.	
267	Nowa Wioska		mur ogrodzeniowy (VII) w pñ. pierzei dziedzica folwarcznego	8/61	XIX/XX w.	
268	Nowa Wioska		północna brama wjazdowa na teren folwarku	8/61	k. XIX w.	
269	Nowa Wioska	przy pralni	odcinek muru (VIII) po wsch. stronie pałacu	8/66	pocz. XX w.	
270	Otłowiec	12, 8A, 13, 14, 15, 21	zespół dworsko-folwarczny z parkiem		4 ćw. XIX/pocz. XX w.	
271	Otłowiec		teren zespołu dworsko-folwarcznego w granicach historycznego założenia		4 ćw. XIX/pocz. XX w.	
272	Otłowiec	obok nr 8A	kuźnia w zespole dworsko-folwarcznym	119	XIX/XX w.	
273	Otłowiec	12	oficyna dworska w zespole dworsko-folwarcznym, ob. budynek mieszkalny	383	XIX/XX w.	
274	Otłowiec	12	stajnia koni wjazdowych w zespole dworsko-folwarcznym, ob. budynek gospodarczy	383	XIX/XX w.	
275	Otłowiec	13	spichlerz w zespole dworsko-folwarcznym	108/15	4 ćw. XIX w.	
276	Otłowiec	14	stajnia koni roboczych w zespole dworsko-folwarcznym, ob. budynek mieszkalno-gospodarczy	108/19	XIX/XX w.	
277	Otłowiec	15	obora w zespole dworsko-folwarcznym	108/26, 108/27	1899 r.	
278	Otłowiec	21	chlewnia w zespole dworsko-folwarcznym	114/1, 114/2	XIX/XX w.	
279	Otłowiec	17-18	dom robotników folwarcznych w zespole dworsko-folwarcznym	215/1, 215/2	XIX/XX w.	
280	Otłowiec	19-20	dom robotników folwarcznych w zespole dworsko-folwarcznym	214/1, 214/2	XIX/XX w.	
281	Otłowiec		park dworski	282/1	k. XIX w.	
282	Otłowiec	26	szkoła	25	pocz. XX w.	
283	Otłowiec	26	budynek gospodarczy przy szkole	25	pocz. XX w.	
284	Otłowiec	na skrzyżowaniu dróg: Kwidziń/Grudziądz - Otłowiec/Osadniki	kapliczka przydrożna	62	pocz. XX w.	
285	Otłowiec	na pñ. od wsi, po zach. stronie drogi Otłowiec-Otłówek	cmentarz ewangelicki	228/1	poł. XIX w.	

186	Otlowiec	po pñn. stronie drogi Otlowiec-Osadniki (naprzeciwko nr 33)	cmentarz ewangelicki	34	poł. XIX w.	
287	Otlówko	1, 3	zespół pałacowo-parkowy wraz z układem przestrzennym zabudowy dawnego folwarku z folwarkiem		XIX w., pocz. XX w.	A-1683 22.12.1998 r.
288	Otlówko		teren zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem w granicach historycznego założenia		XIX w., pocz. XX w.	A-1683 22.12.1998 r.
289	Otlówko	1	pałac w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	361/4	1900-1902 r.	A-1683 22.12.1998 r.
290	Otlówko	1	oficyna I w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem, ob. bud. mieszkalny	361/4	ok. 1901 r.	A-1683 22.12.1998 r.
291	Otlówko	1	budynek gospodarczy przy oficynie I w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem, ob. bud. magazynowy	361/4	XIX/XX w.	
292	Otlówko	3	budynek mieszkalny (rządówka?) w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	361/4	pocz. XX w.	A-1683 22.12.1998 r.
293	Otlówko	3	budynek gospodarczy przy budynku mieszkalno-gospodarczym (rządowce?) w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	361/4	ok. 1900 r.	A-1683 22.12.1998 r.
294	Otlówko	1	spichlerz w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	361/3	1868 r. lub 1898 r.	A-1683 22.12.1998 r.
295	Otlówko	1	kuźnia w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	361/4	ok. 1900 r.	A-1683 22.12.1998 r.
296	Otlówko	1	obora/chlewnia w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	361/3	XIX/XX w.	A-1683 22.12.1998 r.
297	Otlówko	1	transformator w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	217/1	pocz. XX w.	A-1683 22.12.1998 r.
298	Otlówko	1	owczarnia w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	361/2	1901-1902 r.	A-1683 22.12.1998 r.
299	Otlówko	2	budynek inwentarski w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem (na zachód od owczarni)	361/2	pocz. XX w.	A-1683 22.12.1998 r.
300	Otlówko	1	tartak w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	361/2	pocz. XX w.	A-1683 22.12.1998 r.
301	Otlówko	1	susznarnia drewna w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	361/2	pocz. XX w.	A-1683 22.12.1998 r.
302	Otlówko	1	stodola w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem (w pld. części dziedzina folwarcznego) ob. NIE ISTNIEJE	361/3	k. XIX w.	A-1683 22.12.1998 r.
303	Otlówko	1	park w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	361/4	poł. XIX w.	A-1683 22.12.1998 r.
304	Otlówko	4	budynek mieszkalny	359	pocz. XX w.	
305	Otoczyn	5	budynek mieszkalny	105/6	ok. 1925 r.	
306	Otoczyn	17	budynek mieszkalny	71/1	pocz. XX w.	

307	Otoczyn	39	budynek mieszkalny	49	pocz. XX w.	
308	Otoczyn	41	szkoła	109	pocz. XX w.	
309	Otoczyn	w centrum wsi	kapliczka	110/1	pocz. XX w.	
310	Otoczyn	w polu, po wsch. stronie drogi Otoczyn-Nowa Wioska (na pñ. od pętli autobusowej Nowa Wioska)	cmentarz ewangelicki	141	k. XIX w.	
311	Pawłowo	4	budynek mieszkalny	51	pocz. XX w.	
312	Pawłowo	3-4	budynek gospodarczy	51	pocz. XX w.	
313	Pawłowo	5-7 (d. 6-7)	budynek mieszkalny	65/2, 65/3	pocz. XX w.	
314	Pawłowo	10	szkoła	66/3	pocz. XX w.	
315	Pawłowo	14	budynek mieszkalny	69	pocz. XX w.	
316	Pawłowo	14	budynek gospodarczy	69	pocz. XX w.	
317	Pawłowo	na skrzyżowaniu, w centrum wsi	kapliczka	126	1 ćw. XX w.	
318	Pawłowo	po pñd. stronie drogi Pawłowo - Czarne Górne	cmentarz ewangelicki	21	2 poł. XIX w.	
319	Rozajny Małe	5,6,7,8	zespół folwarczny		2 poł. XIX w.	
320	Rozajny Małe		teren zespołu folwarcznego w granicach historycznego założenia		2 poł. XIX w.	
321	Rozajny Małe	w ciągu zachowanego odcinka muru w pñd. - wsch. narożniku parku	kuźnia w zespole folwarcznym	231/13	k. XIX w.	
322	Rozajny Małe		park w zespole folwarcznym	231/13	k. XIX w.	
323	Rozajny Małe	na narożniku pñ. - wsch. parku	odcinek ceglanego muru parku, z zachowanym zachodnim słupkiem bramy wjazdowej na teren folwarku	231/13	2 poł. XIX w.	
324	Rozajny Małe	7	dom robotników folwarcznych w zespole folwarcznym wraz z budynkiem gospodarczym	231/4	1. 20 XX w.	
325	Rozajny Małe	5	dom robotników folwarcznych "czworak" w zespole folwarcznym	254/5, 254/6, 254/7, 254/8	2 poł. XIX w.	
326	Rozajny Małe	5	budynek gospodarczy	254/4	2 poł. XIX w.	
327	Rozajny Małe	8	dom robotników folwarcznych "dwojak" w zespole folwarcznym	236/4	pocz. XX w.	
328	Rozajny Małe	8	budynek gospodarczy	236/4	pocz. XX w.	
329	Rozajny	65-65a, 64, 63, 61-61a, 68, 62-62a	zespół dworsko-folwarczny		2 poł. XIX w.	
330	Rozajny		teren zespołu dworsko-folwarcznego w granicach historycznego założenia		2 poł. XIX w.	

331	Rozajny	65 i 65a	dwór w zespole dworsko-folwarcznym	93, 94/1	2 poł. XIX w., 1945 r., l. 60 i 90 XX w.	
332	Rozajny	64	rządówka w zespole dworsko-folwarcznym	91	pocz. XX w.	
333	Rozajny	64	budynek gospodarczy przy rządówce w zespole dworsko-folwarcznym	91	pocz. XX w.	
334	Rozajny	przy nr 63 (dawniej nr 61)	drewniana stodoła w zespole dworsko-folwarcznym	97	k. XIX w.	
335	Rozajny	63 (dawniej nr 61), przy drodze	budynek inwentarski w zespole dworsko-folwarcznym, ob. budynek mieszkalny z częścią gospodarczą	97	k. XIX w.	
336	Rozajny	w zach. pierzei d. majdanu folwarcznego, za bud. inwentarskim ob. bud. mieszkalno-gospodarczym	obora w zespole dworsko-folwarcznym	99	k. XIX w.	
337	Rozajny	61 i 61A (dawniej nr 61A)	budynek inwentarski w zespole dworsko-folwarcznym ob. budynek mieszkalny z częścią gospodarczą	98/1, 98/3	pocz. XX w.	
338	Rozajny	68 (dawniej nr 61A)	murowana stodoła w zespole dworsko-folwarcznym	98/1, 98/2, 98/3	k. XIX w.	
339	Rozajny	(dawniej nr 1A)	kuźnia w zespole dworsko-folwarcznym	23	poł. XIX w.	
340	Rozajny		park w zespole dworsko-folwarcznym	92/1, 92/2	k. XIX w.	
341	Rozajny	51-52	dom robotników folwarcznych w zespole dworsko-folwarcznym	32/1, 34/1	pocz. XX w.	
342	Rozajny	51	budynek gospodarczy	34/1	pocz. XX w.	
343	Rozajny	53-54	dom robotników folwarcznych w zespole dworsko-folwarcznym	115/1, 115/2	pocz. XX w.	
344	Rozajny	57	budynek mieszkalny	111	pocz. XX w.	
345	Rozajny	59	dom robotników folwarcznych w zespole dworsko-folwarcznym	28	pocz. XX w.	
346	Rozajny	62 i 62a	dom robotników folwarcznych w zespole dworsko-folwarcznym	22/1, 22/6	pocz. XX w.	
347	Rozajny	1	budynek mieszkalny z częścią gospodarczą	57/1	pocz. XX w.	
348	Rozajny	1	budynek gospodarczy	57/1	pocz. XX w.	
349	Rozajny	2	budynek mieszkalny z częścią gospodarczą	58/1	pocz. XX w.	
350	Rozajny	3	budynek mieszkalny z częścią gospodarczą	59/2	pocz. XX w.	
351	Rozajny	4	budynek mieszkalny z częścią gospodarczą	62	pocz. XX w.	
352	Rozajny	50	budynek mieszkalny z częścią gospodarczą	37	pocz. XX w.	
353	Rozajny	60	budynek mieszkalny z częścią gospodarczą	108	pocz. XX w.	
354	Rozajny	60	budynek gospodarczy	108	pocz. XX w.	
355	Rozajny	66 i 66A (d. 65)	szkoła, ob. budynek mieszkalny	88/2, 88/3, 88/7, 88/9	1935-39 r.	
356	Rozajny	ok. 1 km na zachód od wsi, w lesie, ok. 150m od drogi Cygany-Rozajny	cmentarz ewangelicki	173	2 poł. XIX w.	
357	Trumieje	1	zespół folwarczny		XIX-XX w.	
358	Trumieje		teren zespołu folwarcznego w granicach historycznego założenia		XIX-XX w.	

359	Trumieje	1	stodoła w zespole folwarcznym	6/20	1925 r.	
360	Trumieje	1	obora w zespole folwarcznym	6/20	pocz. XX w.	
361	Trumieje	1	chlewnia w zespole folwarcznym	6/20	pocz. XX w.	
362	Trumieje	1	owczarnia w zespole folwarcznym	6/18, 6/20	1922 r.	
363	Trumieje	1	stajnia w zespole folwarcznym	6/20	pocz. XX w.	
364	Trumieje	1	kuźnia i stolarnia w zespole folwarcznym	6/20	pocz. XX w.	
365	Trumieje	1A	wiąta 1 na maszyny	6/20	1928 r.	
366	Trumieje	1	odcinek ceglaneanego muru w płd. - zach. narożniku zespołu	6/4, 6/20	pocz. XX w.	
367	Trumieje	4	dom robotników folwarcznych	10/15	pocz. XX w.	
368	Trumieje	5	dom robotników folwarcznych	3/10	ok. 1900 r.	
369	Trumieje	6	dom robotników folwarcznych	2/41	ok. 1900 r.	
370	Trumieje	2 (d. 12)	szkoła	16/7	pocz. XX w.	
371	Trumieje		kościół filialny p.w. Chrystusa Króla	15	1 poł. XIV w., przed 1313 r., 1851 r., 1873 r., 1892 r.	A-264 09.12.1961 r.
372	Trumieje	w płd. części wsi, po wsch. stronie drogi w kierunku Wilkowa, wokół kościoła	cmentarz przykościelny przy kościele filialnym p.w. Chrystusa Króla (ob. katolicki, dawniej także ewangelicki)	15	1 poł. XIV w.	
373	Trumieje	po wsch. stronie drogi Trumieje - Jaromierz	cmentarz ewangelicki	173	1 poł. XIX w.	
374	Wandowo	na zach. krańcu wsi, na wzniesieniu po płn. stronie drogi Wandowo-Krzykosy	cmentarz ewangelicki	64	1 poł. XIX w.	
375	Wandowo	7	budynek mieszkalny	127/4	pocz. XX w.	
376	Wandowo	7	budynek gospodarczy	127/5	pocz. XX w.	
377	Wandowo	19	budynek gospodarczy	58/5	pocz. XX w.	
378	Wandowo	20	budynek mieszkalny	67/6	1 ćw. XX w.	
379	Wandowo	23	poczta, ob. budynek mieszkalny	121/4	l. 30 XX w.	
380	Wandowo	29-32	budynek mieszkalny	88/1	k. XIX w.	
381	Wandowo	29-32	budynek gospodarczy I - obora	89/4	k. XIX w.	
382	Wandowo	29-32	budynek gospodarczy II	88/1	k. XIX w.	
383	Wandowo	29-32	budynek gospodarczy III	88/1	k. XIX w.	
384	Wandowo	45	budynek mieszkalny	31/1	pocz. XX w.	
385	Wandowo	51	budynek mieszkalny z częścią gospodarczą	175/3	pocz. XX w.	
386	Wilkowo	2A	budynek mieszkalny w zespole dworca kolejowego	30/14	l. 20 XX w.	
387	Wilkowo	3	budynek mieszkalny w zespole dworca kolejowego	30/13	l. 20 XX w.	
388	Wilkowo	3	budynek gospodarczy	30/12	l. 20 XX w.	
389	Wilkowo	3A	dworzec kolejowy	30/11	l. 20 XX w.	
390	Wilkowo	4	budynek mieszkalny w zespole dworca kolejowego	30/9	l. 20 XX w.	
391	Wilkowo	10	zespół dworsko-folwarczny		XIII-XIX w., k. XIX pocz. XX w.	
392	Wilkowo		teren zespołu dworsko-folwarcznego w granicach historycznego założenia		XIII-XIX w., k. XIX pocz. XX w.	
393	Wilkowo	10	stodoła w zespole dworsko-folwarcznym	2/63	XIX/XX w.	

394	Wilkowo	10	stajnia w zespole dworsko-folwarcznym	2/63	XIX/XX w.	
395	Wilkowo	10	silos w zespole dworsko-folwarcznym	2/63	XIX/XX w.	
396	Wilkowo	6A (d. 6/1)	dom robotników folwarcznych "czworak" w zespole dworsko-folwarcznym	2/7, 2/8, 2/9, 2/10	XIX/XX w.	
397	Wilkowo	6 (d. 6/4)	dom robotników folwarcznych "czworak" w zespole dworsko-folwarcznym	2/19, 2/20, 2/21, 2/22	XIX/XX w.	
398	Wilkowo	wzdłuż zach. skrajni drogi Wilkowo-Trumieje	aleja wzdłuż zachodniej skrajni drogi dojazdowej do zespołu dworsko-folwarcznego, łącząca zabudowania folwarczne z osadą robotników folwarcznych	3, 2/41	k. XIX w.	
399	Wilkowo	za wsią, po wsch. stronie drogi Wilkowo-Trumieje	cmentarz ewangelicki	252/4	pocz. XIX w.	
400	Wrocławek	1	zespół dworsko-folwarczny		XVI - k. XVIII w., XIX w., k. XIX - pocz XX w.	
401	Wrocławek		teren zespołu dworsko-folwarcznego w granicach historycznego założenia		XVI - k. XVIII w., XIX w., k. XIX - pocz XX w.	
402	Wrocławek	1	dwór w zespole dworsko-folwarcznym	7/36	k. XIX - pocz. XX w.	
403	Wrocławek	1	magazyn zbożowy w zespole dworsko-folwarcznym	7/35	pocz. XX w.	
404	Wrocławek	na płn. od domu nr 5	transformator w zespole dworsko-folwarcznym	5/2	I ćw. XX w.	
405	Wrocławek	7	budynek mieszkalny "czworak" w zespole dworsko-folwarcznym	5/10, 5/11	pocz. XX w.	
406	Wrocławek	9	dom robotników folwarcznych "czworak" w zespole dworsko-folwarcznym	5/16, 5/17, 5/18, 5/19	pocz. XX w.	
407	Wrocławek	9	budynek gospodarczy	5/14	pocz. XX w.	
408	Wrocławek	12	dom robotników folwarcznych "czworak" w zespole dworsko-folwarcznym	7/20, 7/21, 7/22, 7/23	pocz. XX w.	
409	Wrocławek	11	budynek mieszkalny "sześciórak" w zespole dworsko-folwarcznym	5/20, 5/21, 5/22, 5/23, 5/24, 5/25, 5/26	pocz. XX w.	
410	Wrocławek	13	budynek mieszkalny "sześciórak" w zespole dworsko-folwarcznym	5/26, 5/27, 5/28, 5/30, 5/31	pocz. XX w.	
411	Wrocławek	na skraju lasu, na skrzyżowaniu drogi Wrocławek - Trumieje z drogą do Wołowych Lasów	kapliczka	251/7	pocz. XX w.	
412	Wrocławek	w Wierzbińskim Lesie - na płd. od wsi; po płd. stronie drogi Wrocławek - Trumieje	cmentarz ewangelicki	251/6, obr. 0016	k. XIX w.	
413	Zebrdowo	5A	szkoła, ob. budynek mieszkalny	77/1	1930 r.	
414	Zebrdowo	10	d. karczma "Pod czerwonym huzarem", ob. budynek mieszkalny	70/6	k. XIX w.	
415	Zebrdowo	10	budynek gospodarczy przy d. karczynie "Pod czerwonym huzarem"	70/6	k. XIX w.	
416	Zebrdowo	13	budynek mieszkalny	58/1	pocz. XX w.	
417	Zebrdowo	13	budynek gospodarczy	58/1	pocz. XX w.	

418	Zebrdowo	20	budynek mieszkalny	78/4	pocz. XX w.	
419	Zebrdowo	24	budynek mieszkalny	5	pocz. XX w.	
420	Zebrdowo	po wsch. stronie rozwidlenia dróg Gardeja-Czarne i Zebrdowo-Cygany	kapliczka przydrożna	72/2	pocz. XX w.	
421	Zebrdowo-Olszówka	w polu, na płn. - zach. od wsi	cmentarz ewangelicki przy dawnym majątku dworskim	104	XIX w.	
422	Zebrdowo	we wsi, przy drodze na pld. od domu Zebrdowo 8	cmentarz ewangelicki	64	k. XIX w.	
423	Zebrdowo-Olszówka	1 (3,4,6,7,8,11,12,14)	zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem		XIX-XX w.	
424	Zebrdowo-Olszówka		teren zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem w granicach historycznego założenia		XIX-XX w.	
425	Zebrdowo-Olszówka	1	oficyna pałacowa w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	163/21	pocz. XX w.	
426	Zebrdowo-Olszówka	1	budynek gospodarczy w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem (po pld. stronie oficyny pałacowej)	163/23	pocz. XX w.	
427	Zebrdowo-Olszówka	1	fragment głównej bramy wjazdowej na teren zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem (po stronie północnej zespołu)	163/24	k. XIX w.	
428	Zebrdowo-Olszówka	1	kapliczka przydrożna NMP (figura NMP) wraz z kutym ogrodzeniem	163/32	k. XIX w.	
429	Zebrdowo-Olszówka	1	stodoła I w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	163/32	poł. XIX w.	
430	Zebrdowo-Olszówka	1	odcinek ceglaneanego muru (ogrodzenia ogrodu) przy płn. - wsch. narożniku stodoły	163/32	k. XIX w.	
431	Zebrdowo-Olszówka	1	spichlerz/młyn w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	163/32	1873 r.	
432	Zebrdowo-Olszówka	1	stajnia koni wyjazdowych i wozownia w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	163/32	1885 r.	
433	Zebrdowo-Olszówka	1	wolarnia i stajnia koni roboczych w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem, ob. budynek magazynowy	163/32	pocz. XX w.	
434	Zebrdowo-Olszówka	1	chlewnia w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	163/32	1927 r.	
435	Zebrdowo-Olszówka	1	stolarnia w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	163/32	1927 r.	
436	Zebrdowo-Olszówka	3	gorzelnia w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	149/1	1880 r.	
437	Zebrdowo-Olszówka	3	komin gorzelnii w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	149/1	1880 r.	
438	Zebrdowo-Olszówka	4	dom robotników folwarcznych w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	149/8, 149/9, 149/10, 149/11	pocz. XX w.	

439	Zebrdowo-Olszówka	4	budynek gospodarczy przy domu nr 4 w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	149/13, 149/15	pocz. XX w.	
440	Zebrdowo-Olszówka	6	dom robotników folwarcznych w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	149/61, 149/62, 149/63, 149/64	pocz. XX w.	
441	Zebrdowo-Olszówka	6	budynek gospodarczy przy domu nr 6 w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	149/60, 149/61, 149/62	pocz. XX w.	
442	Zebrdowo-Olszówka	7	dom robotników folwarcznych w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	149/56, 149/57, 149/58, 149/60	pocz. XX w.	
443	Zebrdowo-Olszówka	7	budynek gospodarczy przy domu nr 7 w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	149/52, 149/53, 149/54, 149/55	pocz. XX w.	
444	Zebrdowo-Olszówka	8	dom robotników folwarcznych w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	150/63, 150/64, 150/65, 150/66, 150/67, 150/68	pocz. XX w.	
445	Zebrdowo-Olszówka	11	dom robotników folwarcznych w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	158/7, 158/8, 158/9, 158/10	pocz. XX w.	
446	Zebrdowo-Olszówka	11	budynek gospodarczy przy domu nr 11 w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	158/11, 158/12, 158/13, 158/14, 158/15, 158/16, 158/17	pocz. XX w.	
447	Zebrdowo-Olszówka	12	dom robotników folwarcznych w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	158/32, 158/33, 158/34	pocz. XX w.	
448	Zebrdowo-Olszówka	14	rządcówka w zespole pałacowo-parkowym z folwarkiem	149/1	1871 r.	
449	Zebrdowo-Olszówka	wzdłuż drogi Zebrdowo - Zebrdowo-Olszówka	aleja dębowa	154	k. XIX w.	
450	Zebrdowo-Olszówka	wzdłuż drogi prowadzącej na łąki folwarczne (na przedłużeniu w kierunku płd. drogi Zebrdowo - Zebrdowo-Olszówka)	aleja dębowa	154	k. XIX w.	
451	Zebrdowo-Olszówka	wzdłuż drogi dojazdowej do zespołu pałacowo-folwarcznego od strony Zebrdowa	aleja dębowa	152	k. XIX w.	
452	Zebrdowo-Olszówka	wzdłuż drogi dojazdowej do folwarku od strony drogi Gardeja-Zebrdowo (przy gorzelni)	aleja kasztanowa	149/65	k. XIX w.	
453	Zebrdowo-Olszówka	1	park w zespole pałacowo - parkowym z folwarkiem	163/32	k. XIX w.	

Tabela 6. Stanowiska archeologiczne występujące na terenie Gminy Gardeja.

Lp.	Miejscowość	Nr obszaru AZP	Nr st. w miejscowości	Nr st. na obszarze	Funkcja obiektu	Chronologia	Rejestr zabytków
1	Bądki	26-47	1	26	śląd osadnictwa	neolit	
2	Bądki	26-47	2	27	śląd osadnictwa	neolit	
3	Cygany	27-47	1	10	osada osada	WEŻ (k. pomorska) późne średniowiecze	
4	Cygany	27-47	2	11	osada? osada?	WEŻ? późne średniowiecze	
5	Cygany	26-47	3	1	osada	WEŻ (k. wschodniopomorska)	
6	Cygany	26-47	4	2	ślady osadnictwa	średniowiecze (XIV-XV w.)	
7	Cygany	26-47	5	3	osada	Halsztat - wczesny laten (k. wschodniomorska)	
8	Cygany	26-47	6	4	ślady osadnictwa	WEŻ (k. wschodniopomorska)	
9	Cygany	26-47	7	5	osada?	WEŻ (k. wschodniopomorska)	
10	Cygany	26-47	8	6	ślady osadnictwa	WEŻ (k. wschodniopomorska)	
11	Cygany	26-47	9	15	ślady osadnictwa	średniowiecze (XIV-XV w.)	
12	Cygany	26-47	10	16	ślady osadnictwa	średniowiecze (XIV-XV w.)	
13	Cygany	26-47	11	19	śląd osadnictwa	neolit	
14	Cygany	26-47	12	20	śląd osadnictwa	neolit	
15	Cygany	26-47	13	21	śląd osadnictwa	neolit	
16	Cygany	26-47	14	22	śląd osadnictwa	neolit	
17	Cygany	26-47	15	23	?	Okres wpływów rzymskich (k. wielbarska?)	
18	Cygany	26-47	16	17	cmentarzysko cmentarzysko osada	WEŻ (k. wschodniopomorska) II-III w. n. e. (k. wielbarska) średniowiecze (XV-XVI w.)	
19	Czachówko	26-47	1	11	osada śląd osadnictwa	pruska? (XI-XII w.) średniowiecze (XIV-XV w.)	
20	Czarne Dolne	27-48	1	11	śląd osadnictwa Śląd osadnictwa	nowożytność (XVI-XVII w.) nowożytność (XVIII-XIX w.)	
21	Czarne Dolne	27-48	2	12	znalezisko luźne	k. pruska (X-XI w.)	
22	Czarne Dolne	27-48	3	13	cmentarzysko osada znalezisko luźne	k. wejherowsko-krotoszyńska nowożytność ?	
23	Czarne Górne	27-48	1	14	śląd osadnictwa	nowożytność (XVII-XVIII w.)	
24	Czarne Male	28-47	1	48	śląd osadnictwa	wczesne średniowiecze (X-XII w.)	
25	Gardeja	27-46	1	1	osada	XIV-XV w.	
26	Gardeja	27-46	2	2	śląd osadniczy osada? osada	mezolit-neolit halsztat - okres wpływów rzymskich IX-X w.	

27	Gardeja	27-46	3	3	osada osada	okres wpływów rzymskich (k. wielbarska) XIV-XV w.	
28	Gardeja	27-46	4	4	śląd osadniczy	mezolit-neolit	
29	Gardeja	27-46	5	5	śląd osadniczy	Halsztat - okres wpływów rzymskich	
30	Gardeja	27-47	6	1	?	średniowiecze (XIV w.)	
31	Gardeja	27-47	7	2	osada? osada? osada?	okres rzymski (k. wielbarska) wczesne średniowiecze (pruska) wczesne średniowiecze-nowożytność	
32	Gardeja - Szlemno	27-47	8	3	osada?	średniowiecze-nowożytność	
33	Gardeja	27-47	9	12	grodzisko?	wczesne średniowiecze? (k. prapolska?)	
34	Gardeja	27-47	10	13	osada?	późne średniowiecze-nowożytność (2 poł XV-XVIII w.)	
35	Gardeja	27-47	11	16	osada?	nieokreślone	
36	Gardeja	27-47	12	17	śląd osadnictwa ?	nieokreślone	
37	Gardeja	27-47	13	18	śląd osadnictwa	nieokreślone	
38	Gardeja	27-47	14	19	osada?	nieokreślone	
39	Gardeja	27-47	15	20	osada?	nieokreślone	
40	Gardeja	27-47	16	21	osada?	WEB-WEŻ-EB - późne średniowiecze - nowożytność	
41	Gardeja	27-47	17	22	osada?	późne średniowiecze - nowożytność	
42	Gardeja	27-47	18	23	osada	WEB-nowożytność	
43	Gardeja	27-47	19	24	osada?	nowożytność	
44	Gardeja	27-47	20	25	osada?	p. średniowiecze - nowożytność	
45	Gardeja	27-47	21	26	śląd osadnictwa	średniowiecze-nowożytność	
46	Jaromierz	26-48	1	1	osada	Okres wpływów rzymskich (k. wielbarska?)	
47	Jaromierz	26-48	2	2	urządzenie prod. - gosp.	średniowiecze (XIV-XV w.)	
48	Jaromierz	26-48	3	3	skarb (monety rzymskie)	okres wpływów rzymskich	
49	Jaromierz	26-48	4	4	znalezisko luźne	neolit	
50	Jaromierz	26-48	5	5	znalezisko luźne	epoka kamienia?	
51	Jaromierz	26-48	6	6	śląd osadnictwa	OWR	
52	Jaromierz	26-48	7	7	osada	średniowiecze (XIV-XV w.)	
53	Jaromierz	26-48	8	8	osada osada	pruska (X-XI w.) pruska (XII-XIII w.)	
54	Jaromierz	26-48	9	32	grodzisko	wczesna epoka żelaza ?	
55	Klasztorek	26-48	1	12	osada grodzisko grodzisko	k. wielbarska (IV-V w.) IX-X w. XIII-XV w.	C-58
56	Klasztorek	26-48	2	13	obiekt kultowy klasztor-kościół cmentarzysko	średniowiecze (XIII-XV w.)	C-229
57	Klasztorek	26-48	3	15	osada grodzisko	wczesne średniowiecze (IX-X w.) średniowiecze (2 poł. XIII-XIV w.)	C-59
58	Klasztorek	26-48	4	14	przystań rybacka (podwodne)	średniowiecze (XIV-XV w.)	

59	Klasztorzek	26-48	5	16	osada	średniowiecz (XIII-XIV w.)
60	Klasztorzek	26-48	6	31	osada	XIV w.
61	Klasztorzek	26-48	7	18	znalezisko luźne	neolit
62	Klasztorzek	26-48	8	19	osada osada osada	średniowiecze (XV w.) nowożytność (XVI-XVII w.) nowożytność (XVIII w.)
63	Klasztorzek	26-48	9	22	śląd osadnictwa	późne średniowiecze
64	Klasztorzek	26-48	10	23	osada	późne średniowiecze
65	Klasztorzek	26-48	11	24	śląd osadnictwa	późne średniowiecze
66	Klasztorzek	26-48	12	25	śląd osadnictwa	późne średniowiecze
67	Klasztorzek	26-48	13	26	śląd osadnictwa	późne średniowiecze
68	Klasztorzek	26-48	14	27	śląd osadnictwa	późne średniowiecze
69	Klasztorzek	26-48	15	28	śląd osadnictwa	późne średniowiecze
70	Klasztorzek	26-48	16	30	osada przyklasztorna	średniowiecze
71	Klasztorzek	26-48	17	17	znalezisko luźne	OWR
72	Klasztorzek	26-48	18	29	znalezisko luźne śląd osadnictwa śląd osadnictwa	pradzieje średniowiecze nowożytność
73	Klecewo	27-48	1	4	cmentarzysko	k. wejherowsko-krotoszyńska
74	Klecewo	27-48	2	3	osada	średniowiecze (XIV-XV w.)
75	Klecewo	27-48	3	15	osada otwarta	późny okres lateński (k. wielbarska?)
76	Klecewo	27-48	4	2	osada śląd osadnictwa	wczesne średniowiecze (XI-XII w.) nowożytność (XVIII- XIX w.)
77	Klecewo	27-48	5	17	grodzisko ?	k. pruska
78	Klecewo	27-48	5	17	osada osada	WEŻ Wczesne średniowiecze
79	Klecewo	26-48	7	33	grodzisko	wczesna epoka żelaza ?
80	Krzykosy	26-47	1	7	osada ślady osadnictwa	pruska? (XI-XIII w.) średniowiecze (XIV-XV w.)
81	Krzykosy	26-47	2	8	śląd osadnictwa	WEŻ (k. wschodniopomorska)
82	Krzykosy	26-47	3	9	osada ślady osadnictwa	pruska? (XI-XIII w.) średniowiecze (XIV-XV w.)
83	Krzykosy	26-47	4	10	osada?	pruska? (XI-XIII w.)
84	Krzykosy	26-47	5	12	ślady osadnictwa	średniowiecze (XIV-XV w.)
85	Krzykosy	26-47	6	13	cmentarzysko	Okres lateński (k. wschodniopomorska)
86	Krzykosy	26-47	7	14	cmentarzysko	Okres lateński (k. wschodniopomorska)
87	Krzykosy	26-47	8	24	śląd osadnictwa	neolit
88	Krzykosy	26-47	9	28	cmentarzysko	OWR (k. wielbarska)
89	Nowa Wioska	26-48	1	9	osada osada	pomorska? pruska (X-XIV w.)
90	Nowa Wioska	26-48	2	10	osada	średniowiecze (XIV-XV w.)
91	Osadniki	26-46	1	1	śląd osadn.	średniowiecze (XIV-XV w.)

92	Osadniki	26-46	2	2	osada ? ?	k. wejherowsko-krotoszyńska średniowiecze (XIV-XV w.)
93	Osadniki	26-46	3	3	śląd osadniczy ?	średniowiecze (XIV-XV w.)
94	Otłowiec (d. Otłowo)	27-47	1	4	osada?	WEŻ (k. pomorska)
95	Otłowiec (d. Otłowo)	27-47	2	5	osada? osada?	WEŻ (k. pomorska) późne średniowiecze
96	Otłowiec (d. Otłowo)	27-47	3	6	osada?	WEŻ (k. pomorska)
97	Otłowiec (d. Otłowo)	27-47	4	7	osada?	WEŻ (k. pomorska)
98	Otłowiec (d. Otłowo)	27-47	5	8	osada	WEŻ (k. pomorska)
99	Otłowiec (d. Otłowo)	27-47	6	9	osada	WEŻ (k. pomorska)
100	Otłowiec (d. Otłowo)	27-47	7	14	osada?	nowożytność?
101	Otłowiec (d. Otłowo)	27-47	8	15	osada	OWR?
102	Otłowiec - Otłówek	26-47	9	29	osada	KŁ lub KP
103	Otłowiec - Otłówek	26-47	10	30	osada	neolit (KPCW)
104	Otłowiec - Otłówek	26-47	11	31	osada?	niekreślone
105	Otłowiec - Otłówek	26-47	12	32	osada?	nieokreślone
106	Otłowiec	26-47	13	33	osada	HaD oraz starszy okres przedrzymski (k. lużycka?)
107	Otłowiec	26-47	14	34	osada osada osada	MOP wczesne średniowiecze późne średniowiecze- nowożytność
108	Otłowiec (dawn. Otłowo)	26-47	15	25	śląd osadnictwa	neolit
109	Otoczyn	25-48	1	13	znalezisko luźne	neolit
110	Pawłowo	27-48	1	6	cmentarzysko śląd osadnictwa	k. wejherowsko-krotoszyńska nowożytna (XVII-XVIII w.)
111	Pawłowo	27-48	2	16	znalezisko luźne	okres wpływów rzymskich (k. wielbarska?)
112	Przęsławek	27-48	1	5	cmentarzysko osada	k. wejherowsko-krotoszyńska nowożytność (XVII-XVIII w.)
113	Przęsławek	27-48	2	7	cmentarzysko śląd osadnictwa znalezisko luźne znalezisko luźne	k. wejherowsko-krotoszyńska nowożytna (XVI-XVII w.) ? ?
114	Przęsławek	27-48	3	8	śląd osadniczy Śląd osadniczy Znalezisko luźne znalezisko luźne	k. wejherowsko-krotoszyńska wczesne średniowiecze (XII-XIII w.) nowożytność (XVI-XVII w.) ?
115	Przęsławek	27-48	4	9	cmentarzysko znalezisko luźne	k. wejherowsko-krotoszyńska nowożytność (XVIII-XIX w.)
116	Przęsławek	27-48	5	10	śląd osadniczy znalezisko luźne	wejherowsko-krotoszyńska ?
117	Rozajny Małe	26-48	1	34	grodzisko	wczesna epoka żelaza ?
118	Rozajny Wielkie	26-48	1	11	śląd osadnictwa	średniowiecze (XIV-XV w.)

119	Trumieje	27-48	1	1	śląd osadniczy śląd osadniczy osada	nowożytność (XVI w.) nieokreślona XVIII-XIX w.	
120	Wadowo	26-48	1	20	osada	średniowiecze (XIV-XV w.)	
121	Wadowo	26-48	2	21	osada	średniowiecze (XIV-XV w.)	

Materiały wykorzystane w tekście:

1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.,
2. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. 2019 poz. 730).
3. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 2009 r. nr 114 poz. 946).
4. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t. j., Dz. U. 2018 poz. 574, ze zm.).
5. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t. j., Dz. U. 2019 poz. 60 ze zm.).
6. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (t. j., Dz. U. 2019, poz. 51 ze zm.).
7. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (t. j. Dz. U. 2019 poz. 42 ze zm.).
8. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t. j., Dz. U. 2018 r. poz. 1614 ze zm.).
9. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t. j., Dz. U. 2019 poz. 270 ze zm.).
10. Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t. j., Dz. U. 2019 poz. 115 ze zm.).
11. Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (t. j. Dz. U. 2019 poz. 668).
12. Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t. j., Dz. U. 2019 poz. 917).
13. Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (t. j., Dz. U. 2019 poz. 553 ze zm.).
14. Ustawa z 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej (t. j. Dz. U. 2018, poz. 1330 ze zm.).
15. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (t. j. Dz. U. 2011 nr 113, poz. 661).
16. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (t. j., Dz. U. z 2017 r. poz. 1674).
17. Programy i Strategie Gminy Gardeja;
18. Program Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2016–2020;
19. Materiały udostępnione przez Urząd Gminy Gardeja;
20. Materiały udostępnione przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Gdańsku;
21. Praca dyplomowa mgr E. Grzelak: „Przeszłość historyczna Gardei i jej środowisko geograficzno - przyrodnicze”;
22. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa, 1880 - 1902 r.;
23. Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu, Wrocław 1971 r.;
24. www.mapy.zabytek.gov.pl/nid/;
25. www.kwidzynopedia.pl;
26. www.zabytek.pl;
27. www.mapy.amzp.pl

UZASADNIENIE

Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami stanowi zadanie własne gminy zgodnie z przepisami ustawy o samorządzie gminnym.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na gminę obowiązek opracowania „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami” uchwalonego przez Radę Gminy na okres 4 lat.

Program opracowuje się na szczeblu krajowym, wojewódzkim, powiatowym i gminnym zgodnie z zakresem kompetencji.

Program opieki nad zabytkami ma na celu:

1. włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
2. uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami przyrody i równowagi ekologicznej;
3. zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
4. wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
5. podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
6. określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
7. podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

„Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja na lata 2020-2023” został opracowany na zlecenie Urzędu Gminy przez Pracownię Archeologiczną „RELIKT” Judyta Nawrot – Bukowiec z siedzibą przy ul. Armii Krajowej 2/3 w Ropczycach i pozytywne zaopiniowany przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Gdańsku pismem o sygn. RD.5120.1.2019 z dn. 25 czerwca 2020 r.

Program podlega publikacji w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego.
Treść programu jest załącznikiem nr 1 do niniejszej uchwały.

„Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Gardeja na lata 2020-2023” stanowiący załączniki nr 1 do uchwały znajduje się do wglądu w pok. 19 (II piętro) Urzędu Gminy Gardeja, ul. Kwidzyńska 27, 82-520 Gardeja.